

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Ф.И.Хайдаров,

Н.И.Халилова

**ПСИХОЛОГИЯ
ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШ
МЕТОДИКАСИ**

(ўқув қўлланма)

Тошкент-2006

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус
таълим вазирлиги

Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика
университети

Ҳайдаров Ф.И.
Халилова Н.И.

ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШ
МЕТОДИКАСИ

(ўқув қўлланма)

ТОШКЕНТ – 2006

Мазкур ўқун қўлланмада психология фанларини ўқитиш методикасининг предмети, мақсад ва вазифалари, ўқитиш шаклари, дарс типлари, ўқитиш услублари, психология соҳаларини ўқитишда интерфаол усуллар, шунингдек назарий ва амалий психологияни ўқитишнинг методик хусусиятлари борасидаги назарий материалларни қамраб олган. Шунингдек, ўқув қўлланма ўқитиш жараёни билан бօғлиқ жиҳатларни, қамраб олмасдан, балки талабалар ўқув фаолияти, унинг тузилиши, улар билан олиб бориладиган мустақил ишларни бошқариш, сиртқи таълим ўкув фаолияти ва уларни адабиётлар билан ишлаш масалаларига доир мулоҳазалар ёритиб берилган.

Муаллифлар томонидан ёзилган «Психология фанларини ўқитиш методикаси» ўқув қўлланмаси ҳозирги кунда ривожланаётган психология фани соҳаларини академик лицей, касб-хунар коллежи ва олий ўқув юртларида ўқитишнинг долзарб масалаларига багишланниб, педагогика ва психология факультети талаба ва магистрантлари шунингдек психология фани ўқитувчилари учун мўлжалланинган.

Тақризчилар: Психология фанлари номзоди, доцент Э.Н.Саттаров

Психология фанлари номзоди, доцент Н.Г.Комилова

Масъул муҳаррир: Психология фанлари доктори,

Профессор М.Г.Давлетшин

Муҳаррир: А.Мирализов

Олий ва ўрта маҳсус қасб-хунар таълими илмий методик бирлашмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгашнинг 2006 йил 24 июлдаги 167-сонли қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

КИРИШ

Республикамиз миқиёсида таълим ва тарбия ишларини такомиллаштириш, уни жаҳон аңдозалари даражасига чиқариш, фан соҳасидаги янгиликларни амалий ҳаётта тадбиқ этиш муҳим масалалардан бири сифатида эътироф этилмоқда. Айниқса, ёш авлодга таълим-тарбия бериш, уларда фан асосларига нисбатан кўникма, малака, билимларни шакллантириш давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан ҳисобланади. Шунингдек ўқитиш жараёнинг янги педагогик технологияларни жорий этиш орқали ўқув фаолиятини ташкиллаштириш унинг самарадор бўлишига таъсир кўрсатади.

Айнан психология фанининг тармоги сифатида ривожланаётган психологик фанларни ўқитиш методикаси мазмун-моҳияти жиҳатидан фан соҳаларини методик хусусиятларини ва ўқитиш усулларидан фойдаланиш масалаларига тўхталиб ўтади. Шунингдек, қўлланмада таълимнинг ноанъанавий усуллари, назарий ва амалий фанларни ўқитиш методикаси, сиртқи таълимда ўқитишининг мазмуни ҳамда амалга ошириладиган фаолият хусусиятларини қамраб олади.

Ўқув қўлланмада психология ўқитиш методикасига доир мавзуу, муаммолар, таълим назариялари, таълимнинг интерактив методлари, талабаларнинг мустақил ишлари, назарий адабиётларни ўрганиш, педагогик назоратнинг хусусиятлари ўз аксини топган.

Ҳозирги кунда жаҳон аңдозалари даражаларида ўқитиш жараёнини ташкил қилиш муҳимлигини инобатта олиб, ўқув қўлланма мазкур масалаларни тўла қамраб олган ҳолда ўқитиш жараёнини муваффақиятли бўлишини таъминлайди.

ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ

Методика – педагогик фанлар, шунингдек ижтимоий тизим талаб қиласиган, педагогика фани кўрсатган умумий ўрта ва олий таълимнинг мақсад вазифаларига мос равища ишлаб чиқилади.

Дарс бериш методикаси - бу ўқув фани хусусиятининг шарти сифатида таълим ва тарбия жараёнининг тизими ҳақидаги кўрсатмадир.

Бу тизимни билиш ўқитувчига психологиянинг тарбияловчи ва ривожлантирувчи мақсадларини ва ўқитиш жараёнини бошқариш имконини беради. Психологияни ўқитиш методикаси барча психология соҳалари учун умумпедагогик қоидаларни ажратиб кўрсатиш билан бирга психологияк материалларини ўрганишининг ўзига хослигини мослаштиришга асосланади. Психология ўқитиш методикаси ўқитувчининг ўқувчиларга психологияга доир билимларни онгли мустаҳкам равища эгаллаб олишлари учун ўқув материалини етказишнинг оқилона усул ва воситаларини кўрсатади. Шу билан бирга педагогика - ўқитувчи учун рецептлар ва кўрсатмалар тўплами эмас, балки илмий фан хисобланиб, унинг қоидалари психологияни ўқитиш жараёни қонуниятларини шунга мос равища ишлаб чиқишига асосланади.

Методика ўқув жараёни мазмунини, таълим ва тарбия усуллари ва шакларини ўрганади. Методиканинг барча бўлимлари бир-бирига боғлиқ бўлади. Методика ўқув фаолиятида қўлланиладиган усул ва воситалар шунингдек ўқитишнинг ноанъавий услубларини белгилаб беради Шу тариқа, методика қўйидаги саволларга жавоб беради: Психологияни нима учун ўрганиш керак? Нимага ва қандай ўқитиш керак? Кандай қилиб ва нима билан тарбиялаш керак?

Психология ўқув фани сифатида ўқитиш шакли ва усулларининг ўзига хослиги билан фарқ қиласи. Психология ўқув фани сифатида мақсади, ҳажми, тузилиши, усуллари ва ифода этилиши бўйича фарқлар мавжуд. Психология фанининг мақсади – фан томонидан қўлга киритилган маълумотлар ва қонуниятлар ҳақида ўқувчиларга, талabalарга ахборотларни етказишдан иборат. Ўқув дарсини олиб боришга вакт чекланган бўлиб бунда ўқувчилар ортиқча маълумотлар билан банд этмай мустаҳкам илмий асосдаги билимлар ва муаммолар билан таништирилади. Ўқув фанида билимлар тузилиши ва уларни баён этилиши шакллари бошқача, булиб, бу ҳақда К.Д.Ушинский қўйидаги фикрни илгари суради: «Фанни илмий ва педагогик баён этиш – бу иккита турли нарсалардир ва бутун дунё педагоглари илмий тизимларни педагогика фанини қайта ишлаш устида фаолият олиб бормоқдалар». Шундай қилиб, ўқув фани мактаб, коллеж, институт, умумий таълим муассасалари ва ўқувчиларнинг ёш

хусусиятларига мос қонуниятлари билан белгиланадиган, мутахасислик доирасидаги тизимдаги керакли фанлардан танлаб олинган билимларни ўзида бирлаштиради.

Методиканинг фан сифатида ривожланиши ўқитувчининг шахсий тажрибаси асосидаги методик фикрлари, педагогик маҳоратдан илмий умумлаштириш, тадқиқотларда асосланган субъектив ижодиётдан объектив илмий назарияга ўтиб борища давом этди.

Умуман олганда, ҳар бир ўқитувчи гурухлар ва синфларда ҳамда йиллар давомида методик усуллар самарадорлигини текшириб ўзи дарс ўтиш жараёнини ўрганиб боради. Энг муҳим методик янгиликларни олдингиларга боғлаган ҳолда энг куладай усулларини ишлаб чиқиб, уни амалга оширишдан иборатдир.

Психологияни ўқитиш жараёнида ишлаб чиқилган қонуниятлар асосида методика фан сифатида белгиланди. Методика ўзининг ўрганиш объектига эга булиб у психологиянинг тарбияловчи ва ривожлантирувчи ўқитишнинг барча масалаларини қамраб олади. Унинг бошқа ўқув фанлари методикаларидан фарқ қилувчи жиҳати психологияни ўрганиш хусусиятлари, сабаблари ўзига хосликлари мавжуд, бўлиб шунга боғлиқ равища ўқитиш усуллари қўлинилади. Фан ўзининг кашф эттан қонуниятлари асосида ҳодисаларнинг боғлиқлик сабабларини тушунтириб беради ва шу билан бу ҳодисани маълум шароитларда деярли тақрорлаш имконини беради. Методикада бундай қонуниятларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

- психология ўқув материаллари тузилиши ва мазмунида фанларни бирлаштириб олиб бориш;
- кўнікма ва маҳоратларини аста секин ривожлантириб бориб ўқувчилар, талабаларнинг англаб еттан мустаҳкам билимларни згаллашлари;
- ўқув материалининг асосий роли ва дарс беришнинг шакл ва усуллари унга мос келиши;
- ўқитиш жараёнида тарбиянинг барча томонларини бир бирига боғлиқлиги;
- дарс ўтиш жараёнинг яхлитлиги ва тизимлилиг;

Ана шу қонуниятлар асосида психология ўқитиш методикасида тарбияловчи функциясининг умумий тизими аниқланди, улар қўйидагилардан иборат:

- психологик тушунчалар тизими;
- ўқитиш усуллари тизими;
- психологияни ўқитиш жараёнида тарбия ва таълимни ривожлантириш тизими;
- ўқув ишларининг шакли, тизими;
- дарс ўтишининг моддий базасини яратиш билан боғлик тизими;

Методика амалий текшириб күрилган илмий назарияни беради, у кучни тежаб сарфлаш ва ўқув вақтидан тұғри фойдаланыш орқали үқитишига имкон беради. Методика таълим ва тарбия мақсадларини тушуниб етиш, бу мақсадларга олиб борувчи бутун педагогик жараённи күра олишни, дарс беришнинг эң самарали ва қулай шакллари, методдари ва воситаларини әгалаб олишга имкон беради.

«Биргина назариясиз педагогик тажрибанинг ўзи - деб таъкидлайди К.Д.Ушинский, - бу тибиётта табибликтининг ўзиидир». Билими йүк үқитувчи күпинча бир қатор педагогик хатоларга йүл құйғанидан сүнг, методикада анча йиллар олдин маълум бўлган нарсаларни кашф этади. Методик назарияни билмай туриб үқитувчи күпинча ўзи пухта әгаллаб олган, лекин үқитишининг муҳим бўлмаган томонларига берилиб кетиб, ҳар доим ҳам бутун тизимни қамраб олиш имкониятига эга бўлмайди, бунинг натижасида үқитишининг тарбияловчи ва ривожлантирувчи мақсадларига эриша олмайди.

Билим, маҳорат ва үқитувчининг шахсий қиёфаси, синиф өзтиборини моҳирлик билан жалб этиши үқитиши сифатини оширади, лекин шу билан бирга үқитувчининг үқитиши санъати тугма қобилиятларига боғлиқ деб холоса чиқаришга асос бўла олмайди. Үқитувчи фаннинг фақаттана илмий мазмунинигина билиши керак, деган фикр ҳам нотўғри. Бундай қарашлар назария ва методикага фан сифатидаги муносабатига салбий таъсир кўрсатади. Үқитувчининг педагогик ижоди у методика назариясини яхши әгаллаб олганидагина юксак самара бериши мумкин. Методика үқитувчи учун ижод қилишга, турли усусларни билиб олишга, үқитиши ва тарбиялашда қулай услугуб ва воситаларни әглалашларига кенг йўл очиб беради.

Психология ёш физиологияси, фалсафа, педагогика билан узвий боғлиқ бўлади ва психологияни үқитишида бу боғлиқлик ўрнатилади. Фалсафий педагогик билимлар үқитувчилар учун жуда зарурдир. Методика хусусан психологияк ўзига хослик билангина белгиланмаганлиги, балки ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари билан ҳам белгиланганлиги сабабли ёш психологиясига ҳам таянади. Тушуниш, тасаввурларининг тұғрилиги тушунчаси ва маҳоратларнинг ривожланиши, билимларини мустаҳкамлаш, ўқувчиларнинг ёш психологияси асосида амалга оширилиши керак. Психология үқитиши методикаси педагогик фан ҳисобланиб педагогика билан дидактика йұналиши бўйича унинг ҳамма фанлар учун умумий бўлган ва тарбия йұналиши бўйича узвий боғлиқ ҳисобланади.

Үқитиши тамойилларини билиш ўқув фанини самарали үқитиши учун зарурдир. Тамойил деганда - одатда бирор фоалиятда таянилиши керак бўлган баъзи бир дастлабки қоидалар тизими тушунилади.

Дидактик тамойиллар ёки ўқитиш тамойили ўқитиш мақсадлари ва ўқувчиларнинг ўрганиш фаолияти қонуниятлари билан узвий боғлиқдир. Т.А.Ильина ўқитиш тамойилларидан кўйидағиларни кўрсатади:

1. Кургазмалилик тамойили;
2. Ўқувчиларнинг ўқиша онглилиги ва фаоллиги тамойили;
3. Ўқитишнинг тушунарлилик тамойили;
4. Ўқитишнинг илмийлиги;
5. Ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятлари ва ёшини ҳисобга олиш тамойили;
6. Мунтазамлиги ва изчилик тамойили;
7. Билимларни мустаҳкам эгаллаш тамойили;
8. Таълимнинг ҳаёт билан боғлиқлиги тамойили;
9. Ўқитиш жараёнида тарбиялаш тамойили;

Олий ва ўрта мактабнинг замонавий дидактик тамойиллари (Л.Д.Столяренко бўйича):

1. Ривожлантирувчи ва тарбияловчи таълим;
2. Илмийлиги ва тушунарлилиги, ёшга боғлиқлиги;
3. Ўқитувчининг раҳбарлик роли остида ўқувчиларнинг онгли ва ижодий фаоллиги;
4. Кургазмалилиги ва ижодий фикрлашини ривожланиши;
5. Таълимнинг тизимлилиги ва мунтазамлилиги.
6. Ўқитища мустақил таълим олишга йўналтириш;
7. Таълимнинг ҳаёт ва касбий фаолият амалиёти билан боғлиқлиги.
8. Ўқувчиларнинг ўқитиш натижалари ва идрок этиш қобилияtlарини ривожланишининг мустаҳкамлиги.
9. Ўқитишнинг ижодий ҳиссий таъсири;
10. Ўқитишнинг жамоатчилик хусусиятлари ва ўқувчилар индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш;
11. Таълимни инсониарварлаштириш ва ижтимоийлаштириш;
12. Таълимни компютерлаштириш;
13. Таълимнинг интегративлиги, фанлар уртасидаги боғлиқларни ҳисобга олиш;
14. Таълимнинг инновационлиги;

Энг муҳим дидактик тамойиллар.

- таълим илмий ва дунёқараш характеристига эга бўлиши;
- таълимни муаммолилик хусусиятига эга бўлиши;
- таълим кўргазмали бўлиши;
- таълим фаол ва онгли бўлиши;
- таълим тушунарли бўлиши;
- таълим мунтазам ва кетма – кет тартибда бўлиши;
- ўқитиш жараёнида таълимда, ўқувчиларни ривожлантириш ва тарбиялашни узвий бирликда амалга ошириб бориш;

Олий мактабда ўқитиш тамойиллари.

- олий таълимнинг бўлажак мутахассис шахсини ривожлантиришга қаратилганлиги;
- замонавий олий ўқув юрти таълимини фан (техника), ишлаб чиқариш (технология) замонавий ва келажақдаги ривожланини анъаналари мазмунига эга бўлиши;
- олий ўқув юртида ўқув жараёни умумий, гуруҳли ва индивидуал шаклларда ташкил этишининг оптимал умумлашганлиги;
- мутахассисларни тайёрлашнинг турли босқичларида ўқитишнинг замонавий метод ва воситаларини қўллаш;
- мутахассисларни уларнинг касбий фаолияти аниқ соҳасида талабларга жавоб бера оладиган қилиб тайёрлаш, уларнинг рақобатта бардош бера олишларини таъминлаш;

Замонавий олий таълимнинг муҳим элементи методологик тайёргарлик ҳисобланади. Фан ва амалиётнинг ривожланиши ахборотлар оқимининг ранг-баранглиги шахсда барча зарур нарсаларни ўзлаштириш ва эгаллаб олишга куч ва имконият етмайди. Шунинг учун у шундай ўқув материалини ўзлаштириши керакки, унинг ҳажми қисқа бўла туриб уни юқори маълумотлар билан қуроллантирсан ва иккинчи томондан, кейинчалик бир қатор соҳаларда муваффақиятли ишлашига имкон берсин. Бу ерда олий ўқув юртида илмий билимларни танлаб олиш масаласи пайдо бўлади. Лекин бунинг ўзи етарли эмас. Шу билан бирга талабаларда умумий интеллектни, турли вазифаларни ҳал этиш қобилиятларини ҳар томонлама ривожлантириш муҳим бўлиб қолди.

Олий ўқув юртларида ўқитишнинг ўзига хос алоҳида тамойиллари мавжуд:

- олий ўқув юртидан кейин амалий ишлаши учун зарур бўлган билимларга ўқитиш;
- талабаларнинг ёши, ижтимоий – психологик ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш;
- таълим ва тарбияни касбий йўналтирилганлиги;
- таълимни фан, ижтимоий ва ишлаб чиқариш фаолияти билан узвий боғланиши;

ШАРҚ АЛЛОМАЛАРИ АСАРЛАРИДА ҮҚИТИШ УСУЛЛАРИ

Шарқнинг қомусий олимлари Абу Райшон Беруний, Абу Али Ибн Сино, А.Форобий, Давоний, Жомий асарларида таълимтарбия, үқитиши масалалари атрофлича баён қилиб берилган. Шунингдек, мутафаккирларимиз томонидан таълим жараёнида үқитишнинг қайси усул воситаларидан фойдаланиш лозимлиги үқтириб ўтилган. Келтирилган фикрлардан кўринадики дастлаб шахс амалий билимларга кейинчалик эса назарий билимларни қўлга киритиши лозимлиги борасидаги гоялар илгари сурилган.

Қомусий олим Абу Райшон Беруний асарларида үқитиши усуллари масаласига алоҳида тўхталиб, ўқувчи шахсига таълим беришда кўпроқ қайси томонларга эътибор бериш кераклигини баён қилиб беради. Жумладан, олим томонидан қуидаги қоидалар илгари суриласди:

- I үқитиши ёдлатиш эмас, балки тушуниш мантиқий фикрлаш, хулосалар чиқариш, йўлига амал қилиш лозимлиги;
- II үқитишида ўқувчининг қизиқиши, интилиши ҳисобга олиниши ва муаллим ўз шогирдларига хушмуомалали бўлиши;
- III үқитишида турли усул, методларни қўлаш яъни қараб чиқиш, ўқилмаган мавзуларни ўқиб олиш керакли жойларини қайта ўқиб олиш, умуман яна ўқиб чиқиш ва тушуниб олиш;
- IV ўқув қуролларини, китобларни эътибор билан авайлаб, асраб тутиш, бу китоблар инсониятнинг бойлиги эканлиги;

Беруний ёшларни үқитиши учун ўқитувчи танлашни биринчи ва асосий иш деб билган. У болаларни ёшлигиданоқ аниқроги 5-6 ёшидан үқитиши тарафдори эди. Бунинг учун ўқитувчи хушмуомалали, ростгўй, ўз фанини яхши биладиган покиза, тоза озода юриш ва туришида намуна бўлишини талаб этади. Бу гоя тўтрги ва адолатли талабдир. Агар тарбиячи ўрнак бўлмаса, айтган галига ўзи риоя қилмаса, унинг тарбияси самарасиздир.

Беруний таълим тарбияга ўқувчиларнинг диққатини жалб қилиш, машгулотлар давомида ўқувчини зерикиб қолмаслиги учун таълим олишнинг турли йўллари, шакл ва методлари устида тўхталган. У шундай деб ёзади,- «Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир. ҳадеб бир нарсани такрорлаш зерикали бўлади, материалга нисбатан салбий муносабат шаклланади. Агар ўқувчи бир масаладан, бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди турли туман боғ - рогларда сайд қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар ўтмас, бошқа бир боғ бошланади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилиши келади. Ҳар бир янги нарса кишига роҳат бағишлайди деб беҳўда айтилмаган». Олимнинг сўзларида унинг билим бериш йўллари ҳақидаги қарашлари ҳам баён этилган.

Бириңчидан, илмий билимлар түрли мавзулардан иборат бўлиши, ўқувчини зериктирмаслиги, хотирасига малол келмасликни кўзда тутади.

Иккинчидан, бундай усул бошқа тадқиқотчиларнинг ўқиб ўрганувчининг меҳнатини енгиллаштиришга қаратилган.

Учинчидан, борлиқдаги ҳодисаларни ҳар томонлама ўрганмасдан илмий билимлар доирасини аниқлаб олиш қийин бўлишини таъкидлайди.

Беруний илм олишта киришни қуийдагича таъкидлайди: «Илм даргоҳига кирап экансан, қалбингни, кўнгилни оздирувчи иллатлардан, одамни кўр қилиб қўядиган ҳолатлардан, чунончи, қотиб қолган урф-одатлардан, ҳирсадан, рақобатдан, очкўзликнинг қули бўлишдан ўз щокимлиги учун курашишдан озод бўлмогинг даркор».

Беруний ўқувчига билим бериш уни хат саводли қилиш ҳақида гапирап экан, бу ўринда қоғознинг пайдо бўлиши, ёзув ва унинг вужудга келиш хусусиятлари, турли белгилар ўқув қуроллари ҳақида алоҳида-алоҳида тўхтатланган. Унинг таъкидашича ҳар бир ҳалқда таълим беришнинг ўзига хос томонлари бўлиб, ҳаммасида ҳам ўқитиш энг аввал алифбедан бошланади.

Қомусий олим Берунийни таъкидашича билим олишда жараёнида инсоният яраттан билимларни згаллаш утун ўқувчида интилиш ва қизиқиш бўлиш керак.

Илм олишнинг муҳим йўлларидан бири киши ўзини ҳаммага дўст, яхшилик қила билиш дарражасига етказишдан бошланади. Билимларни якка ҳолда эмас, балки жамият аъзолари билан бирга яшаб олиш мумкин. Чунки, илмлар инсоният жамоасининг маҳсулидир. Якка киши ўзи учун керакли билимларни яратади. Киши табиати билмаган ва била олмаган нарсасини билишга учдир.

Беруний илм олиш йўли билан дунёни билишнинг турли босқичларини кўрсатади:

1. тўлиқ билим олишда нарсаларнинг чегаралари маълум бўлади;

2. нарсаларнинг бўлакларини умумлаштирувчи чегараларигача маълум бўлади, лекин бунда ҳам тафсилотдан ҳоли бўлмайди;

3. ўша тафсилотлар атрофлича билувчи ва билинувчи сифатида бирлашади, лекин бу ҳолат замон ичидаги бўлиб туради;

4. атрофлича билиш ҳолати замон ичидаги бўлмайди, эндиликда нарсаларни, воқеаларни билишда зарур восита бўлган исм сифатларга, лақабларга эҳтиёж қолмайди;

Беруний томонидан илгари сурилган фикрларда билимлилик орқали нодонликдан холос этиш масалалари баён қилинган ўқувчини ўқитиш муомалали, росттўй, саводхон, шогирдларига принципиал, юмшоқ муомалали бўлиши керак. Муаллим ўқувчини

лоимо тұгри йүлга бошлаши, сезгир ва талабчан бұлиши лозимлигінің үқтиради.

Беруний мұаллим шогирдларига юмшоқ мұомала қилиши, уларға тұгри йүл күрсатиши, яхши йүлга йұллаши, ниятини тұгри қилиши, үзини катта олмай, очиқ күнгил бўлиши ҳақида таълим берган.

Беруний үқитиш мұаллымнинг ўқиб ўрганиши, такрорлаши билан бевосита bogliq эканлыгини алоҳида үқтирган. Шунинг дәк, китоб үқишининг усул ва методларига алоҳида эътибор беради. Китобларни шунчаки эмас, балки фикрларни кичик бўлимларга бўлиб үқиш, ҳамма үқилган жойларни умумлаштириб, қайта үқиш ҳақида ҳам ибрагли материалларни баён этади.

Беруний үқитишда фақат индуктив йўл билангиша эмас, балки дедуктив йўл билан ҳам иш тутмоқ лозимлигини таъкидлайди. Бунда олим ҳар қайси методни жойида қўлламоқ зарурлигини яхши билгани кўриниб турибди. Бундай үқиши тафаккурни ўстириб, билишнинг сифатини яхшилайди, ақлий билимни бойитади.

Беруний дастлаб ўқувчининг онгли үқиши, матннинг щажми кичик, мазмуни содда, кейинчалик эса ҳажми катта, мазмуни мураккаброқ бўлган матнларни ўқишига киришиши үқиш жараёнида таққослаш-қиёслашга эътибор бериш ўқувчиларнинг онгли билимига асос солишини эслатиб ўтган.

Олим үқилгандарнинг барчасини қайтариб үқиш дегаңда, асосан хато қилмай, сўзларни бузмай, ортиқча товуш ишлатмай, бўғинларни тушириб қолдирмай, сўз ургусини ўз ўрнида қўллаб, тұгри үқишини таъкидлайди. Үқишининг тез, тўғри ва ифодали бўлиши, үқиш давомида боланинг ўз-ўзини кузатиб бориши, хатосиз тез ва тұгри үқишига ёрдам беради.

Беруний билимлар устозлар томонидан ўргатиласы деб билади. У назарий билимларни ўқувчига сингдириш усуллари ҳақида тұхталиб, мұаллим ўз ишига асосан қизиқарли сұхбат усули билан ёндашиб, шогирднинг фанта, касбга ўрганилаёттан илмга ҳавасини уйгота олишини, таълимнинг асосий вазифаларидан бири деб билди.

Бунинг учун баъзан мұаллим ўз шогирдларини мажбур қилиши мүмкін деб билди.

Ибн Сино билим олишда болаларни мактабда үқитиш зарурлигини қайд этар экан, таълимда қўйидағи томонларга риоя этиш зарурлигини таъкидлайди;

- болага билим беришдә бирданига китобга банд қилиб қўймаслиқ;
- таълимда енгилдан оғирга бориши орқали билим бериш;
- олиб бориладиган машқлар болалар ёшига мос бўлиши;
- үқитишда жамоа бўлиб мактабда үқитишга эътибор бериш;

- билим беришда болаларнинг майл, қизиқиши ва қобилиятини ҳисобга олиш;
- ўқитишини жисмоний машқлар билан қўшиб олиб бориш;

Талабага билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчидир. Шунга кўра, Ибн Сино ўқитувчининг қандай бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритар экан, шундай йўл йўриқлар беради. Булар қўйидагилардан иборат:

- болалар билан муомалада босиқ, ва жиддий бўлиш;
- берилаёттган билимнинг талабалар қандай ўзлаштириб олаётганлигига эътибор бериш;
- таълимда турли метод ва шакллардан фойдаланиш;
- талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилиятини ва шахсий хусусиятларини билиш;
- фанга қизиқтира олиши.
- берилаёттган билимларнииг энг муҳимини ажратиб бера олиши;
- билимларни талабаларга тушунарли қилиб, унинг ёши ақлий даражасига мос равища бериши;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйгониш даражасиде бўлишга эришиш зарур, дейди олим.

Ибн Сино таъкидлашича билишда қайси методлардан фойдаланмасин, у оғзаки ифодали билимларни тушунтиришми, турли кўринишлардаги суҳбатми, тажрибаларми, барибир талабада ҳақиқий билим ҳосил қилиш, мустақил қобилиятини ривожлантириш, олган билимларини амалиётта тадбиқ эта олиш қобилиятини таркиб топтиришни асосий мақсад деб билган.

Давоний фикрига кўра бола тарбиясининг кейинги даври мактабда бошланади. Муаллим ақлли бола тарбиясидан яхши хабардор бўлган юксак фазилат эгаси бўлиши лозим. Олим талаба билан муаллим ўртасидаги муносабатга алоҳида тўхтатади. Агар ота унинг организмини жисмоний жиҳатдан тарбиялашга сабабчи бўлса, муаллим унинг маънавий тарбияси камолотга етишига сабабчидир. Ҳақиқатни олганда, унинг фикрича муаллим маънавий падар ҳисобланади. Агар кишининг руҳи ўз баданига қанчалик яқин бўлса, муаллим ҳам тарбия борасида шунчалик ота-онага яқин туради.

Давоний болаларнинг касб - ҳунар эгаллаши тўғрисида ҳам эътиборга сазовор фикрлар билдирганлар. Муаллим талабаларнинг қобилиятини қайси касб билан қизиқишини жуда яхши билиши лозим. Агар бола маълум бир касб ҳунар ёки билим билан шугулланса, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва билим ёки касбни эгаллаш учун керакли шарт-шароитни яратиб бериш лозим. Ҷар бир кишининг - деб ёзади Давоний, ҳамма касбни эгаллашга қобилияти бўлмайди, балки муайян одамнинг бирор касбга қобилияти бўлади.

Юқоридаги фикрлардан күриниб турибдики, фан асосларини эгаллаңда үқитиш усулларининг ажамияти бекійесdir ва үқувчи шахсида назарий ва амалий билимларни шаклланишига методик восита бўлиб хизмат қилади.

ЎЗБЕКИСТОН ПСИХОЛОГЛАРИ ТАДҚИҚОТЛАРИДА ҮҚИТИШ МУАММОЛАРИ

Таълим тизимини тубдан ташкил қилиш үқув фаолиятини такомиллаштириш, үқувчи шахсини психологик жиҳатдан ривожлантириш ҳозирги кунда долзарб масала ҳисобланади. Бу борада Ўзбекистон психологларидан М.Г.Давлетшин, Б.Ғ.Қодиров,Ғ.Ғозиев, Р.И.Суннатова, С.Жалилова, Ф.Ҳайдаров, З.Т.Ниционовалар томонидан бу борада тадқиқот ишлари олиб борилиб таълим муассасаларида үқитиш, тарбия бериш масалалари атрофлича ёритиб берилган.

М.Г.Давлетшин ўз тадқиқотларида талабаларнинг үқиш фаолиятидаги кўникма, малакаларини ҳосил бўлиши ва психик қобилияtlарни ривожлантириш масалаларини илгари сурди. Шунингдек, унинг шогирдлари томонидан тадқиқот муаммосини илмий даилиллар асосида берганлар.

Жумладан, М.Г.Давлетшин, С.Х.Жалиловалар томонидан ҳозирги замон таълим мининг асосий йўналишлари сифатида қўйидағилар белгиланган.

а) Таълимнинг ҳар бир даражасини узлуксиз таълим тизимининг таркибий қисми сифатида англаш. Бу йўналиш мактаб билан олий үқув юрти ўртасидаги алоқа муаммоларинигина эмас, балки талабаларнинг касбий тайёрлигини ошириш вазифасини ҳисобга олган ҳолда олий үқув юрти билан мутахассиснинг ишлаб чиқариш фаолияти ўртасидаги алоқани ҳам кўзда тутади.

б) «Таълимни индустрialiлаштириш» яъни компььютерлаштириш ва технологиялаштириш асосида ҳозирги замон жамиятининг ақлий фаолиятини кучайтириш

в) Таълимнинг ҳозирги вақттача устунлик қилган ахборот берувчилик шаклларидан фаол үқитиш методлари ва шаклларига ўтиш. Бу йўналиш «Хотира мактаби»дан «тушуниш мактаби», «тафаккур мактаби»га ўтишдан иборат.

г) Үқув тарбиявий жараённи ташкил қилиш ва бошқаришнинг қатъий белгиланган назорат усулларидан ривожлантирувчи, фаоллаштирувчи, тақомиллаштирувчи усуллар ва ўйин усулларига ўтиш. Бу эса таълим олувчиларнинг ташкилий-ижодий, мустақил фаолиятини қўллаб қувватлаш ва уни ривожлантиришни тақозо этади.

д) Таълим олувчи ва муаллим ўртасидаги ўзаро таъсирини ташкил этиш, таълим олувчиларнинг биргаликдаги жамоа фаоллиги

сифатида ташкил қилиш зарурияти қайд қилинади. Бунда асосий уруг, ўқитувчининг билим бериш фаолиятидан талабанинг билим олиш фаолиятига ўтказилади.

Психолог Э.Гозиев томонидан ҳам ўқувчилар ўқув фаолиятлари хусусиятлари талабалар ўқиш жараёнлари ва ундаги қийинчиликлар масалалари тадқиқ қилинган. Унинг «Ёқув фаолиятини бошқариши» номли ўқув қўлланмасида ўқув жараёнини бошқариш, бу борада хориж тадқиқотлари ўқувчи шахси ва ақлий тараққиёт, интellekt муаммолари таҳли қилинган. Шунингдек, олим томонидан тафаккур муаммоси кенг доирада талқин қилиниб, ёшга хос тафаккур жараёнларини ривожланиш кўрсаткичлари тадқиқот натижалари асосида ёритиб берилган.

Маълумки талабаларнинг етакчи фаолияти ўқиш ҳисобланади. Ўқув фаолияти жараёнида мутахассисларни тайёрлашнинг асосий мақсадларига эришилади. Ўқиш фаолияти талабанинг психик жараёнларини хусусиятлари ривожланишига касбий муҳим билимлар, кўниқмалар ва малакаларни эгаллашга таъсир кўрсатади. Агар ўқиш ижодга айланса, талабаларнинг ҳиссий соҳасига ижобий таъсир қиласи. Диққат ва хотирасини ривожлантиради, қониқиши ҳиссини юзага келтиради, фаолиятта нисбатан қизиқиши ортади.

А.А.Абдураззоқов ва Э.П.Назировларнинг ўтказган тадқиқотларидан маълум бўлишибиринчи ва иккичи курсларда аудиторияда бериладиган вазифаларга қизиқиш кучли бўлади. Юқори курсларда эса аудиториядан ташқари вазифаларга ва мутахассисликка боғлиқ фанларни чукур ўрганишга қизиқиш кучаяди. Шунинг учун талабаларнинг ўқув фаолиятини ривожлантириша уларнинг бу хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ.

Талабаларнинг ўқув фаолиятини ўргангандан Э.Гозиев раҳбарлигида унинг шогирдлари томонидан зўр қизиқиш билан ўрганилди. Жумладан, А.Х.Рухиева «Талабалар ўқув фаолиятида ўз-ўзини бошқаришнинг психолигик хусусиятлари» мавзусидаги номзодлик диссертациясида умумлашган ўқув фаолиятининг усуслари системаси орқали ўқув фаолиятини бошқариш деганда мақсадга йўналтирилган, режалаشتарилган, назорат қилинадиган системалаштирилди, ташкил қилинадиган мустақил билим олишга қодир бўлган фаолиятни тушунилади. Тадқиқотда ўз-ўзини бошқаришнинг барча компонентларининг таркибий қисмлари хусусиятларга эгаллиги профессионал қизиқишини такомиллаштириш ва фаолиятни амалга оширишда учрайдиган тўсиқларни енгиш орқали талаба ўқув фаолияти субъектига айланиши исботланган.

Р.И.Суннатова илмий изланишларида шахсда ўз-ўзини бошқариш ва тафаккур операциялари тадқиқ қилиниб, бу борада тадқиқот ишлари олиб борилди. Олим томонидан таълим

муассасаларида ўқитиш ишларини ташкил қилиш ва уни шахс ривожланишига таъсир масалалари етарлича ёритиб берилди. Шунингдек олти ёшли болаларни мактаб таълимига тайёрлиги, мослашилл хусусиятлари, психик ривожланиш масалалари атрофлича таҳлил қилинган.

З.Т.Нишонова тадқиқотларида айнан ўсмирлик даври ўқув фаолиятларини эгаллаш масалалари ёритилиб, муаллиф бу борада тафаккур сифатларини ривожланиши, билимлар эгаллашнинг асоси эканлигини тадқиқот натижалари асосида кўрсатиб ўтади.

Ф.И.Хайдаров томонидан ўрганилган муаммо ўқув фаолияти мотивлари масаласига багишланган бўлиб бу борада қишлоқ ва шаҳар мактаблари ўқувчиларининг ўқиш мотивларини ривожланиши бўйича тадқиқот ишини олиб борди. Тадқиқот натижаларидан шуни кўриш мумкин-ки, ўсмирлик даврида ўқиш мотивларини намоён бўлиш хусусиятлари яъни билиш, ижтимоий, ташки, ички мотивлари ёритилади. Шунингдек, уларнинг ўзаро фарқлар бўйича динамикаси кўрсатилади. Маълумки, шахсда ўқишига нисбатан ижобий хусусият билимга қизиқиши, интилувчанликни юзага чиқиши ички туртки сабаблар яъни мотивларга боғлиқлиги асослаб берилган.

С.Х.Жалилованинг «Педагогика институти талабаларида шахсий сифатлар шаклланишининг психологик хусусиятлари» мавзусидаги номзодлик диссертациясида талабаларда шахсий сифатлар шаклланишининг динамикасини аниқлашга уринган. Педагогика институтларидағи таълим жараёнида талабаларни системали ўрганиш шуни кўрсатадики, «ретроспектив», «реал», «идеал» ва «рефлексив» - «мен» ни бир-бири билан таққослаш талабаларнинг шахсий-эҳтиёж соҳасига ҳамда уларнинг шахсий профессионаллашув жараёнига таъсир қиласи. Тадқиқотлардан олинган маълумотлар асосида педагогика институтларини талабаларини психологик-педагогик тайёрлашни такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган бўлиб, бу тавсиялар миллий психология ва педагогиканинг энг яхши анъаналярини ҳисобга олган ҳолда тузилган.

Муаллифнинг таъкидлашича, педагогика олий ўқув юртида бўлажак ўқитувчиларни педагогик-психологик жиҳатдан тайёрлаш, такомиллаштириш талабалардаги ўз қасбига бўлган психологик қарашни қайта қуриш ҳамда «идеал ўқитувчи» бўлажак ўқитувчи шахсини ривожлантиришнинг асосий воситаси эканлиги сабабли талабаларнинг узлуксиз амалиётда қатнашши жараёнини сифат ва миқдор жиҳатдан кучайтириш лозим. С.Х.Жалилованинг фикрича, талабаларни психологик-педагогик томондан тайёрлашда машғулотларнинг усул ва турлари авваламбор, талабаларнинг ижодий имкониятларини ривожлантиришга, уларнинг ўзларига, атрофдагиларга, жамиятга бўлган субъектив муносабатларини

психологик жиҳатдан қайта қуришларига йўналтирилган бўлиши керак.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, ўқиш, ўқитиш масласига эътиборнинг ортиши бу борадаги кенг доирадаги тадқиқот ишлари олиб борилишига туртки бўлади. Ўқув фаолияти масаласининг моҳият мазмуни ўрганилган бўлсада, ёш олимларимиз томонидан унинг ўрганилмаган жабщалари бўйича илмий изланишлар олиб борилмоқда.

ЎҚИТУВЧИ КАСБИННИГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўқитувчилик инсон жамияти тарихи бошлангандан эътиборан давом этиб, шу билан бирга ҳамма вақт жамият ва жамоатчилик томонидан эътиборга лойиқ эъзозлаб келинган касбдир.

«Ўқитувчи-дейди Ал Форобий - ақл-фаросатта, чиройли нутққа эга бўлиши ва ўқувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларини тўла ва аниқ, ифодалай олишни билмоги зарур». У ўз фикрини давом эттириб, «Ўқитувчи ва раҳбарнинг вазифаси доно давлат раҳбари вазифасига ўхшайди, шу сабабли ўқитувчи эшитган ва кўрганларининг барчасини эслаб қолиши, ақл-фаросатга, чиройли нутққа эга бўлиши ўқувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларини тўла ва аниқ, ифодалаб беришни билмоги лозим. Шу билан бирга ўз ор-номусини қадрлаши, адолатли бўлиши лозим. Ана шундагина у инсонийликнинг юксак даражасига эга бўлади ва баҳт чўққисига эришади» деб таъкидлайди.

Қомусий олим Абу Али ибн Сино фикрича, «Ўқитувчи матонатли, соғ вижданли, ростгўй ва болани тарбиялаш методларини, ахлоқ-қоидаларини яхши биладиган одам бўлмоги лозим. Ўқитувчи ўқувчининг бутун ички ва ташқи дунёсини ўрганиб унинг ақл қатламларига кира олмоги лозим».

Носирийдин Тусий ўзининг «Ўқитувчиларни тарбиялаш тўғрисида» асарида шундай дейди: «Ўқитувчи мунозараларини олиб борища исбот қилишни билиши, ўз фикрларининг тўғрилитига ишониши, нутқи эса мутлақо тоза, жумлалари мантиқий ифодаланадиган бўлиши лозим. Ўқитувчи нутқи ҳеч қачон ва ҳеч қаерда заҳархандалик, қўпол ёки қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Дарс пайтида ўқитувчининг ўзини тута олмаслиги ишни бузиши мумкин».

Юсуф Хос Хожиб Қошқарий «Мен аъзолар касаллигини даволашдан олдин одамларнинг руҳиятини даволашни зарур деб топдим. Бунга мен ўқитувчилик йўли билан эришаман, бунга менинг ишончим комил. Чунки аъзолар касаллиги билан юзларча, мингларча одамлар ѩалок бўлсалар, нодонлик

билимсизлик туфайли ўн минг ва юз мингларча одамлар щалок бўладилар....»

Жомий бола дунёқарашининг камол топишида мактаб ва муаллимнинг ролига катта баҳо беради. Унинг фикрига қараганда, муаллим ақлли, адолатли, ўзида барча юксак фазилатларни мужассамлаштирган бўлиши керак. Ўзини номуносиб тутган одам, ҳеч вақт болаларга билим бера олмайди, деган фикри билдиради.

Улуг шоиримиз Алишер Навоий ҳам ўқитувчи меҳнатини холисона баҳолаб «Агар шогирд подшоликка эришса ҳам унга (муаллимга) қуллуқ қилса арзиди». «Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўргатмиш ранж ила, айламак бўлмас адо онинг ҳаққин юз ганж ила» каби сатрларни биттан.

Алломаларимиз томонидан билдирилган қимматли фикрлари Ѣзориги кунгача ўз аҳамиятини йўқоттан эмас. Шунингдек таълим жараёнида ўқитувчи шахси, унинг касбий хусусиятлари борасидаги фикрлар атрофлича баён қилинган.

Ўқитувчининг ўрни ва унинг вазифалари ўсиб келаёттан ёш авлодни тарбиялаш ишига жамият ва жамоатчилик томонидан эътибор қаратилишининг нақадар муҳим аҳамиятта эгалиги билан белгиланади. Замонавий ўқитувчи ижтимоий психолоғ бўлмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам у ўқитувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни йўлга солиш, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарурдир.

Ўқитувчи педагогик жамоа аъзоси сифатида педагогик фаолиятни ўюшибирлишда бевосита иштирок этиб, турли фан ўқитувчилари ва синф раҳбарларининг методик бирлашмаларида ишлайди, топшириқларни бажаради. Ҳар бир ўқитувчи ўқувчиларнинг ота-оналари ва жамоатчилик олдида маърузалар ўқиб, сухбатлар олиб борар экан, демак у педагогик билимлар тарбиботчиси ҳамdir. Вазифаларнинг шу қадар кўплиги учун ҳам жамиятнинг ўқитувчилар олдига қўядиган талаблари хилма-хилдир.

Маълумки педагогик фаолият — киши меҳнатининг энг мураккаб соҳаларидан биридир.

Жамият томонидан қўйиладиган талаблардан энг муҳими ўқитувчи шахси ва унинг касби билан боғлиқ. хислатларга қаратилган.

Ўқитувчининг энг муҳим шахсий хислатлари қўйиладигилардир:

- ижтимоий жавобгарликни юксак даражада ҳис этиш;
- олижаноблиги, ақл-фаросати, маънавий пок ва маърифат бўйича юксак мақсадларга мос келиши, бундай хислатларни жамият коҳиши бўйича болаларга сингдириб бериши;
- ўзини қўлга ола билиши, сабр-тоқатли, матонатлигиdir.

Жамиятнинг ўқитувчилик касбига қўядиган асосий талаблари қуийдагичадир:

- шахсни маънавий-маърифий томондан тарбиялашнинг миллий уйгониши мағкурасининг ҳамда умуминсоний бойликларининг моҳиятини билиши, болаларни мустақиллик гояларига содиқлик руҳида тарбиялашни билиши, ўз ватани, табиатига ва оиласига бўлган мұхаббати;
- кенг билим савийасига эга бўлиш, барча соҳаларга доир билимлар билан куролланиши;
- ёш педагогик психологик, ижтимоий психология ва педагогика ёш физиологияси ҳамда мактаб гигиенасидан чуқур билимларга эга бўлиши;
- ўзи дарс берадиган фан бўйича мустаҳкам билимга эга бўлиб, ўз касби соҳасида жаҳон фанида эришилган ютуқ ва камчилликлардан хабардор бўлиши;
- таълим ва тарбия методикасини эгаллаши;
- ўз ишига иқтисодий ёндашиши;
- болаларни билиши, унинг ички дунёсини тушуна олиши;
- педагогик техникани (мантиқ, нутқ; таълимнинг ифодали воситалари) ва педагогик тактта эга бўлиши;
- ўқитувчининг ўз билим ва педагогик маҳоратини доимий равишида ошириб бориши;

Кўпчилик психологлар шу билан бирга ўзбекистонлик психолог олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда замонавий ўқитувчилар учун зарур хислатларни аниқлаб олиш имкониятини беради. Рус психологларидан Н.В. Кузьмина, В.Сластенин, Ф.Н.Гоноболин ўзбек психологларидан Р.З.Гайнутдинов, М.Г.Давлетшин, С.Жалилова, А.Жабборов, М.Капланова ва бошқалар томонидан олиб борилган илмий тадқиқотлар ўқитувчилик касбининг турли жиҳатларини атрофича кенг батафсил кўрсатиб бериш имкониятини яратади. Бевосита ўқитувчи шахсига тааллуқли бўлган профессиограммага асосий эътибор қаратилган. Профессиограмма - маълум тизимга келтирилган, меҳнатни психологик томондан ўрганишга ва ундан келгуси амалий фаолиятда фойдаланишга қаратилган қисқа ва ҳар томонлама батафсил кўрсатиб берилган ҳужжат. Профессиограмма психологик жиҳатидан ишлаб чиқарилган фаолиятни тавсифномасининг келгуси амалий ишлар учун зарур бўлган барча томонларини ўз ичига олиши керак.

М.Г.Давлетшин раҳбарлигида психологик тадқиқот ишларини олиб борган М.Абдуллажонова, Е.Гладкова, А.Машкуров, Т.Хамрақулов, Э.Хидиров ва бошқаларнинг илмий изланишлари ўзбек тили ва адабиёти, ўзбек мактабларида рус тили ва адабиёти, математика, жисмоний тарбия

Ўқитувчилари ва мактабгача тарбия муассасаларининг тарбиячилари каби қатор мутахассислар бўйича ўқитувчи профессиограммасининг тахминий моделини (намунасини) аниқлаб олиш имкониятини берди.

Хар бир мутахассислик бўйича ўқитувчининг ихтисослашган тавсифномасини назарда тутган профессиограммаси тузилади, Жумладан, мактабнинг ўқитувчи-мураббийси профессиограммасини мисол қилиб келтирамиз. Профессиограммада мұхым хислатлар борган сари бир мунча ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчининг қуйидаги хислатларини кўрсатиб Гтиш лозим:

1. Ўқитувчининг шахсий хислатлари:

- болаларни яхши кўриш, уларни севиш;
- амалий психологияк ақл-фаросатлилик;
- меҳнатсеварлик;
- жамоат ишларида фаоллик;
- меҳрибонлик;
- камтаринлик;
- одамийлик, дилкашлик;
- уддабуронлик, мустаҳкам характерга эга бўлиш;
- ўз билимини оширишга интилиш.

2. Касбга хос билими:

- таълим ва тарбия жараёни моҳияти билан унинг мақсад ва вазифаларини тушуниши;

- психология асосларини, айниқса ёш психологияси педагогик психология асосларини билиши;

- этнопсихологик билимларни эгаллаш;
- ҳозирги замон педагогикаси асосларини билиш;
- ҳозирги замон педагогикасининг методологик асосларини эгаллаганлиги;

- мактаб ёшидаги болаларнинг психологик-педагогик хусусиятларини тушуниши;

- ўз фанини ўқитилии методикасини билиши;
- ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишнинг самарадорлигини билиши;

- ота-оналар ва жамоатчилик билан олиб бориладиган гарбиявий ишларнинг мазмунини билиши.

3. Ўз касбига хос хислатлари:

- миллый қайта кўриш мағфураси билан мустақил давлат мағкурасини тушуниши;

- замонавий мактабда олиб бориладиган ўқув тарбия жараёнида умүминсоний бойликлар, миллый анъаналар ва урф-одатларнинг аҳамиятини тушуниши;

- ўқитувчининг кузатувчанлиги;

- ўз дикқат эътиборини тақсимлай олиши;
- педагогик фантазиялар (хәёл)нинг ривожланиши;
- ўзига танқидий муносабатда бўлиши;
- ўзини қўлга ола билиши, ўзини тута олиши;
- педагогик такт;
- нутқнинг эмоционал ифодаланиши.

4. Шахсий педагогик удағубуронлиги:

- дарс машгулотлари учун зарур материалларни танлай билиши;

- ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқара олиши;

- таълим ва тарбия жараёнида ўқувчиларнинг тарақкий этиб боришини истиқболли равишда бошқара олиши;

- педагогик вазифаларни шакллантириш ва тарбиявий ишларни режалаштиришни билиши;

- болалар жамоасига раҳбарлик қилишда ўз фаолиятини режалаштиришни билиши;

- ўз мақсадларини режалаштира олиши;

- ўзининг таълим тарбиявий ишларига тайёрланиш тизимини режалаштира олиши.

5. Ташкилотчилик малакалари:

- болалар жамоасини уюштира билиши;

- турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиши;

- болаларни нималардир билан қизиқтириб, уларни фаоллаштира олиши;

- амалий масалаларни ҳал этишда ўзини билим ва тажрибаларини усталик билан тез қўллай олиши.

6. Коммуникатив малакалари:

- болаларни ўзига жалб этишни билиши;

- болалар ва ота-оналар билан мақсадга мувофиқ педагогик муносабатларни тиклашни билиши;

- болаларни жамоалараро ва жамоа ичидаги ўзаро муносабатларини тартибга солишини билиши;

- болалар ва ота-оналар билан ташқаридан алоқа боғлашни билиши.

7. Гностик малакалари:

- болаларнинг асаб психик тараққиёт даражасини аниқлай билиши;

- ўзининг тажрибаси ва педагогик фаолият натижаларини танқидий таҳлил қила олиши;

- бошқа ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиб, ундан (назарий ва амалий томондан) тўтри хулоса чиқара олиши;

- психологик ва педагогик адабиётлардан фойдаланишини билиши;

- ўқувчиларни тўгри тушуниб, уларнинг хулқатвори

сабабларини тушунтиришни билиши;

8. Инсоний хислатлари:

- педагогик маҳоратини такомиллаштиришга интилиши;
- ўқувчиларни тарбиялаш дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш қобилияти;
- ўзини, ўқувчи ўрнига қўйиб бўлиб ўтган ҳодисаларга унинг назари билан қарай олиши;
- аввалги воқеалар ҳодисалар ва тарбияланувчи шахсига янгича қарай олиши;

- ўзининг ўқувчига педагогик таъсири натижаларини олдиндан кўра билишга ингилиши;

Шундай қилиб, кўрсатиб ўтилган моделнинг асосий тузилиши тариқасида қўйидагилар келтирилади:

- шахснинг жамоатчилиги ва касбий йўналиши;
- педагогик маҳорат ва қобилияти;
- характернинг психологик хусусиятлари;
- билиш фаолияти;
- ўқигувчи шахсининг болаларни касбга тайёрлаш ишлари даражасидаги умумий тараққиёти;

Профессиограмма ёшларга ўзларининг келгусида ўқитувчилик касбини тўгри ва онгли равишда танлаб олишларига ёрдам беради.

Педагогик касби маълумки ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Педагогик фаолиятдаги ютуқларга фақат шу касбга қизиққан, шу фаоллик билан шугулланишга мойил оқибат натижасида эса педагогик қобилиятга эга бўлган кишиларгина эриша олади.

Қобилият - бу кишининг бирор фаолиятта яроқлилиги ва шу фаолиятни муваффақиятли амалга оширишdir.

Педагогик қобилият - бу қобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятта яроқлилигини ва шу фаолият билан муваффақиятли шугулмана олишини аниқлаб беради.

Узоқ йиллар олиб борилган тадқиқотлар, педагогик қобилияtlар мураккаб ва кўп қирралি психологик билимлардан иборатлилигини кўрсатиб беради. Ана шу тадқиқот маълумотларидан фойдаланиб, педагогик қобилият тузилишида муҳим ўрин эгаллайдиган қатор компонентларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Дидактик қобилияtlар - бу болаларга ўқув материалини аниқ ва равшан тушунтириб, осон қилиб етказиб бериш, болаларда фанга қизиқиш уйготиб, уларда мустақил фаол фикрлашни уйгота оладиган қобилияtlар. Дидактик қобилиятга эга бўлган ўқитувчи зарурат тутилганда қийин ўқув материалини осонроқ, мураккаброрини соддороқ тушуниши

қийин бўлганини тушунарлироқ қилиб ўқувчиларга мослаштириб бера олади.

Академик қобилияятлар – математика, физика, биология, она тили, адабиёт, тарих ва бошқа шу каби фанлар соҳасига хос қобилиятлардир. Қобилияти үқитувчи ўз фанини фақат курс хажмидагина эмас, балки атрофлича кенг, чуқур билиб бу соҳада эришилган ютуқлар ва қашфиётларни доимий равишда кузатиб бориб, ўқув материалини мутлақо эркин эгаллаб унга катта қизиқиш билан қарайдай, ҳамда озгина бўлсада тадқиқот ишларини олиб боради.

Кўпчилик тажрибали педагогларнинг айтишларича, үқитувчи ўз фани бўйича бундай юксак билим савиясига эришиши бошқаларни қойил қилиб ҳайратда қолдириши, ўқувчиларда катта қизиқиш уйгота олиши учун юксак маданиятили, ҳар томонлама кенг билимдан бўлиши лозим.

Перцептив қобилиятлар – бу ўқувчининг тарбияланувчининг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, ўқувчи шахсини вақтинчалик, психик ҳолатлари билан боғлиқ нозик томонларини тушуна билишдан иборат қобилиятлардир.

Нутқ қобилияти – кишининг ўз туйгу ҳисларини нутқ ёрдамида шу билан бирга мимика ва пантомимика ёрдамида аниқ ва равшан қилиб ифодалаб бериш қобилиятидир.

Ташкилотчилик қобилияти – бу биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштира билиш, унда жамоани жисплаштира олиш ва иккинчидан, ўзининг шахсий ишини тўғри ташкил қила олиш қобилиятидир.

Авторитар қобилияят – ўқитувчининг ростгўйлик, иродавий уддабуронлиги, ўзини тута билиши, фаросатлилиги, талабчанилиги каби иродавий хислатлари ҳамда қатор шахсий хислатларга шу билан бирга ўқувчиларнинг тарбиясида жавобгарликни ҳис этиш унинг эътиқоди, ўқувчиларга маънавий ва маърифий эътиқодни сингдира олишга ишонч каби хислатларга ҳам боғлиқдир.

Коммуникативлик қобилияти – бу болалар билан мулоқотда бўлишга ўқувчиларга ёндашиш учун тўғри йўл топа билишга улар билан педагогик нұқтаи назардан мақсадга мувофиқ ўзаро алоқа боғлашга педагогик тактнинг мавжудлигига қаратилган қобилиятидир.

Педагогик тект психологиясини ўрганишида психолог И.В.Страхов бениҳоя катта ҳисса қўшган. Унинг фикрича, бунда муҳими – ўқувчиларга таъсир этишининг энг қулай усусларини тоша билиш тарбиявий таъсирни қўллашда мақсадга мувофиқ педагогик чораларга эътибор бериш, аниқ педагогик вазифаларни ҳисобга олган ҳолда, ўқувчи шахсининг психологик хусусиятлари ва имкониятлари ҳамда мазкур педагогик ҳолатларини ҳисобга олиш зарурдир.

Педагогик хаёл - бу кишининг ўқувчилар шахсини гарбиявий томондан лойҳалаштирганда ўз иш ҳаракатларининг натижасини олдиндан кўра билишда намоён бўладиган маҳсус қобилиятдир.

Диққатни тақсимлай олиш қобилияти - бу қобилият бир вақтнинг ўзида диққатни бир қанча фаолиятта қарата олишда намоён бўлиб, ўқитувчи ишида гоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Юқорида кўрсатиб ўтилган қобилиятлардан ташқари ўқитувчи инсон шахсининг мақсад сари интилиши уддабуронлик, меҳнатсеварлик, камтарлик каби қатор инсоний хислатларга эга бўлиши лозимдир.

ТАЛАБАЛАР ЎҚУВ ФАОЛИЯТИ ПСИХОЛОГИЯСИ

Таълим психологияси шахснинг билимларни эгаллаш, мустаҳкамлаш услубларидан иборат фаолият жараёнини қамраб олувчи қатор саволларнинг тузилишини ўрганади, шунингдек, уларнинг натижасида одамнинг индивидуал тажриба, билим, малака ва кўнікмалари шаклланади. Инсон дунё билан ҳамкорлиқдан нимadir янги нарса ўрганиш ва ўз эҳтиёжларини қондириш услубларини такомиллаштириб борганилиги сабабли ҳам билим олишга бўлган интилиш инсоннинг бутун умри давомида таъқиб этиб боради, чунки одам ҳар бир амалий билимини ҳаётдан ўрганади. Бошқача қилиб айтганда, таълим олиш ҳар бир фаолиятда мавжуд бўлиб, у субъектнинг шаклланиш жараёнини ўз ичига қамраб олади. Шундай қилиб, таълим олиш етарли даражада кенг тушунчадир, у ўз ичига нафақат таълим олишнинг улоштирилган шаклларини, (мактаб, курслар, олийгоҳ), балки инсон томонидан кундалик ҳаётда эгалланадиган билим ва малакаларни ҳам ўз ичига олади.

Бошқа фаолият турлари бўлмиш ўйин ва меҳнатдан ўзининг маҳсуслиги моҳияти билан ажralиб турувчи бу фаолиятни психологик фаолият сифатида ёндашилганда, ўқиш фаолиятининг уюшган шаклларини кўрилади. Унинг энг муҳим жиҳати шуки, у исталған бошқа бир фаолиятта инсонни тайёрлайди ва унинг асоси бўлиб ҳисобланади.

Психологларнинг бу борадаги изланишларига кўп бўлгани йўқ (таксминан 50 йиллардан бошланган) ва бу соҳада ҳали у даражада сезиларли ишлар қилинган эмас. Аммо ўқиш фаолиятини ташкил қилиш учун асос етарли даражада шаклланган, ва улар ўқитиш назариясининг аниқ савол-муаммоларига психологиянинг бир ёқлама ёндашишига йўл қўяди.

Ўқув фаолияти назариясининг асоси нима ва у психология ўқитиши методикаларини ишлаб чиқишида қандай аҳамиятга эга?

Авваламбор психологиянинг қайси соҳасида ишлашдан қатъий назар, ўқитувчи ўқиш фаолияти назарияларининг асосий қонун қоидаларини билиши зарур. Бу билим эгаллаб олиш қоидалари ва ўқитиши методикаларини тўғри тузиш учун жуда муҳим. Ўқиш фаолияти психологияда илмий тушунча сифатида бир яқъол ифодага эга эмас. Рустем педагогикаси ва психологиясининг «классик» назарияларида - бу «кичик мактаб ёшдаги етакчи фаолият», «ижтимоий фаолликнинг асосий шакли» сифатида эътироф этилади.

Д.Б.Эльконин ва В.Давидовнинг таъкидлашича, ўқиш фаолияти - бу ўқувчининг назарий билимлар - ўзлаштиришга қаратилган ва фикрлашнинг ўсишини таъминлайдиган фаолиятларидан бири сифатида кўрсатилади. Ўқиш фаолияти ўқувчининг ўзи амалга ошириб ўзини ўзгартириш учун маҳсус ташкил қилинган фаолият бўлагидир. Ўқиш фаолиятининг муҳим қисми ўқув топшириқ ҳисобланади. Топшириқ ечилиш жараёнида, ҳар бир амалий машгулотдаги каби, ўқувчи томонидан ўрганилаёттан объектда ёки бу ҳақдаги тасаввурда маълум бир ўзгаришлар юзага келади, аммо натижада субъектнинг ўзи ўзгаради. Ўқув топшириги субъектда одиндан берилган ўзгариш содир бўлгандағина ечими топилган деб ҳисоблаш мумкин. Ўқиш фаолияти жараёнида (ёш авлод) ўқувчилар катталарнинг тарбиясига таянади, ўрганади. Ҳар бир ёш авлод дунё ҳақидаги билимларни бевосита уни ўраб турган борлиқдан олади, аммо ёшлар бу билимларни ўзи яратмайди, балки уларни катта авлодлардан «нарса (буюмлар), маҳсус ташкилот ва янги авлоднинг бу нарсалар билан боғлиқ фаолияти орқали» олади.

Айнан мана шу «буюмлар билан» маҳсус уюштирилган фаолияти, инсоният тажрибаси, катта авлоднинг ана шу буюм - маҳсулотни яратиш бўйича тажрибасининг эгаллаши ўқиш фаолиятидир.

Ўқиш фаолиятининг аҳамияти - бу «ўқувчиларни ташки олам билан боғловчи фаолияти» нинг бевосита натижасидир. Бу ўқувчилар фаолияти бўлиб ўқитувчи томонидан ташкил қилинган ва у билан ҳамкорликда амалга оширилади.

Ўқув фаолияти қуйидаги умумий тузилишга эга: эҳтиёж - топшириқ-мотивлар-ҳаракат-операция.

Эҳтиёж ўқувчининг у ёки бу предметни назарий ўзлаштиришга қаратилган ўқув фаолигидир. Назарий билимларга аниқ бир предмет ривожи ва келиб чиқиши ҳақидаги қонун - қоидалар киради. Буларни фақат уюштирилган таълим - назарий ўрганиш фаолиятида ўзлаштириш мумкин.

Ўқиш фаолияти тузилишининг муҳим элементларидан бири ўқув топширигидир. Уни бажаришда ўқувчилар аниқ бир ҳаракат

ва операцияларни бажарадилар. Ўқув фаолиятлари ҳар - хил бўлиши мумкин, аммо асосий мотив бўлиб (максус) ўрганишга қизиқиш ҳисобланади. Ўқиш фаолиятининг амалга оширилишини ўқувчи томонидан бажарилаётган, маълум бир мотив билан бошқарилаётган ўқув фаолияти ёки ўқув топширигини ечишга қаратилган операция ташкил этади. Бу фаолиятнинг мақсади - назарий билимни эгалашдир.

Хуллас, ўқув топшириқларини ечиш ва ўқув фаолиятини максус таркиб топиши, унинг тузилиш хусусиятларига боғлиқ бўлади. Ўқув топширигининг моҳияти нимада? Психологлар ўқув топширигининг қатъий фарқланиши хилма-хиллиги ва ҳаёт давомида юзага келадиган амалий машгулотларнинг турли-туманилиги ҳақида кўп ёзишган. Агар ҳар бир амалий машгулот ечилиши алоҳида фанларнинг ўзгаришига олиб келса, ва бу мақсад бўлса, унда ўқув топширигини ечишдан мақсад предметни ўзлаштириш эмас, балки бу ўзгаришларни киритиш орқали услубларини ўзлаштиришдир. Масалан, техник телевизор бузилганида тузатса, полиграфика институти талабаси бу ишни амалий машгулотда бажарар экан, у нафақат буни тузата олади, балки уни бартараф этиш усусларини ҳам ўрганиб олади. Натижада иш билан бирга ўқиш фаолиятида субъект сифатида янгилик олади ва ўзгаради. Аммо телеаппаратура созловчиси бўлиш учун биргина бунинг ўзи кифоя эмас, у ҳар томонлама мутахассис бўлиш учун бу ишни яна бир неча бор тақрорлаши зарур ва айнан ўқиш фаолиятининг вазифаси шундаки, ўқувчи топшириқнинг қандайдир бир-бирига ухшаш жавобини эмас, балки, ҳар қандай турли босқичдаги топшириқлардан принципиал жавобини топа олишни билишдир. Ўқитувчи эса, ўқувчи олдига шундай топшириқ қўйиши керакки, у турли умумий ва аниқ вазиятларда ўқувчини муаммони умумий ечимини топишга йўналтириши керак.

Мактаб ва олийгоҳ талabalari амалиётда назарий билимларни тажриба асосида ўрганиб боришади. Жумладан, математик масала мисолида хусусий масаланинг аниқ бир ечимидан, ўқув топширигини умумий ечим йўли билан ишлашни кўришимиз мумкин.

Талabalар томонидан психологияни ўрганилаётганда ўқитувчи уларга инсон фаолияти билан боғлиқ бир қатор топшириқларни тузиши ва уларга бериши мумкин. Унинг барча саволи бир хил, яъни «Бу фаолият бўлиб ҳисобланадими?». Бунинг натижасида талabalар фаолият турушчўсини ўзлаштириб олишлари лозим. Биз биламизки, ўқув фанлар тизимида, хақиқатан ҳам билимни ўзлаштириш учун ўқув жараёнини ўқув топшириқларини ечиш тизимига айланиши лозим. Бошқача қилиб айтганда ўқув топширигини ечиш эпизодик эмас, балки ўқиш фаолиятида эгалланган назарий билимларни амалиётда қўллаб, ўрганиши,

ўқитувчи томонидан берилаёттан тайёр билимларни китоблардан олиши эмас, балки ўқувчининг ўзи фаол фаолият юритиши лозим.

Ўқувчи томонидан ўқув топширигини ечилиш жараёнининг ўзи - бу ўқув фаолияти дейилади. Бу жараённинг таркибий қисми бўлиб, а) ўқитувчи томонидан ўқувчи олдига ўқув топширигининг қўйилиши; б) ўқувчи томонидан топшириқ ечимини қабул қилиниши; в) ўтилаёттан фани билан боғлиқликни излаш мақсадида ўқувчи томонидан ўқув топширигининг қайта кўриб чиқилиши; г) ажратилган муносабатни моделлаштириш; д) бу муносабатни «соф ҳолда» урганиш учун модельни ўзгартириш; е) умумий усул билан ечиладиган топшириқлар тизимининг қурилиши; ж) аввал бажарилган ҳаракатнинг назорат қилиниши ва кейинги ҳаракатта ўтиши; з) баҳолаш (ўз-ўзига баҳо бериш) ҳамма ҳаракатларнинг яхши бажарилиш услугбини ўқув топшириги ечилишининг умумий услугини ўзлаштириш ва бошқалар.

Барча юқоридаги элементларнинг кетма-кетлиги ўқув топширигининг бажарилишида талабанинг ўқиш фаолиятини ташкил этади.

Экспериментал ва назарий текширишлар ўтказилган мактабларда ўқиш фаолиятининг асосий назарий муаммоларини ишлаб чиқкан жамоат психологлари назарияси фаолият ва психиканинг бирлик принципидан самарали фойдалангандар. Аммо умумий назарияни ўқитиш мумкин, қўлланилиши маълум олдини олиш чоралари нафақат мактаб таълименинг, балки ўқитишнинг бошқа турларига катталар (талабалар) тажрибаси асосида қурилган.

«Ўқиш фаолияти» тушунчасининг пайдо бўлганлигига кўп бўлгани йўқ, кўни билан 20 йил аввал, бу ўқувчиларнинг билим савиёси критериялари тавсияномасини ишлаб чиқилиши билан боғлиқ бўлган. Ўқув фаолиятининг тўлалигича кўриб чиқиши зарурати билан у нафақат билим, кўнинка, малака ва улар ортидаги усуллар, ўқувчиларнинг ўқув материали билан ҳаракат операцияларини, балки, ўқувчи томонидан ўқув материалининг қабул қилиниши, унинг ўзи томонидан назорат қилиниши, ўз-ўзига баҳо беришини ҳам ўз ичига олади.

Ўқиш - бу мустақил фаолиятни бажариш, буни ўқув материалига ижодий ёндашмасдан, ўқув топширигини ўзини таҳдил қилиш ва ўзини баҳолай билмасдан бажариб бўлмайди. Ўқишига урганиш - бу ўқув фаолиятини бажариш талаба учун зарур топшириқ бўлиб ҳисобланган.

Ҳар бир олийгоҳдаги психология ўқитувчисининг олдига қўйилган муҳим топшириқ - талабанинг ўқув фаолиятини шаклантириш, ёки уни психологиясини урганишга қаратилган. Талаба ўзи мустақил ишлашни, ўзининг идроки, ақли билан иш юритишини билмас экан, у доимо ўқитувчининг оғзидан чиқкан тайёр билим ва кўнинкамаларни ўзлаштиришга ҳаракат қиласди ва китобдаги илмий, тушунчаларни механик тарзда ёдлаб олади, аммо

унинг ўзи бирор марта ҳам бу билимларни амалиётда қўллай олмайди. Бу эса унинг кишилар билан онгли, тўгри психолигик мулоқот ўрнатишга ва фаолиятни йўлга қўйишга, психолигик фикр юритишга ўргана олмаслигига сабаб бўлади.

Талаба фаолиятини қандай шакллантириш лозим? Бу ҳар бир талабани психология фанини тўгри ўрганишига боғлиқми? Бироқ ўқишининг моҳияти нимада? Психологияда бу муаммо қўйидагича изоҳланади; қандай қилиб аввал ўқувчига номаълум, ноаник бўлган, унинг онгида бўлмаган нарса унга маълум бўлади, объективдан субъективга ўтади, идеалдан материалга айланади?

Юқоридаги саволларга жавоб айнан тўгри билим олишга йўл кўрсатади. Бу муаммо ечими билан йирик психологлар 50 - йилларда тадқиқот ишлари олиб борганлар. Хусусан, П.Я.Гальперин ва унинг шогирдлари «Қандай қилиб, инсон онгидан ташқарида бўлган, унинг ақли ички хусусият бўлиб қолган, яъни унинг онгини маҳсулси сифатида ақл хусусиятига айланади?», - деган саволга жавоб излаши аста-секин қўйидаги хуносага олиб келди: П.Я.Гальпериннинг ақлий ҳаракатларнинг шаклланиш концепциясида келтириб ўтилади.

Бу концепция катта умумпсихологик аҳамиятта эга, чунки у юқорида қўйилган саволларга жавоб бериб қолмай, балки ҳайвонлар психологиясидан фарқли бўлган, инсон психологияси эволюцияси тамойилларини, психолигик фаолият турлари ва шакллари, унинг қонуниятлари ҳамда шаклланиши ҳақидаги маълумотларни ҳам ўзида мужассамлаштирган.

Бу назариялар билан боғлиқ ҳолда ўйланган ҳаракатларни шакллантирувчи фаолият - ўқиш фаолияти деб кўриб чиқилганди. Ўйланган ҳаракатлар - инсоннинг ҳар бир амалий ва билишга йўналтирилган фаолияти, индивидуал тажрибада шаклланиб, исталган бир қатор ўзгаришларни бошидан кечиради. П.Я.Гальперин концепциясида ўқиш маҳсус ҳаракатлар тури сифатида кўриб чиқилади, уларни бажариш ўқувчида янги билим ва малакаларни ҳосил қиласди. Шу сабабли, бу назария тарафдорлари ўқиш мақсади бу билимлар билан ишлай олиш, лекин фақат билимларни ўзи кифоя эмас, - деб билишади. Ҳар бир ўқитиш инсонни «нимадир қилишга ўргатиш»ни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Бунда ўз касбий вазифаларни бехато бажарадиган мутахассислик учун, амалга оширишнинг қайси элементлари мустаҳкам йўриқнома бўлиб ҳисобланшишини билиш лозим. Бу элементлар тўплами (йўриқномалар), ўрганувчининг (фаолиятининг йўриқномаси) ўрганиш фаолиятининг энг асосий йўриқномаси бўлиши лозим.

«Ҳаракатнинг асосий йўриқномаси - бу фаолият - ҳаракатини бажараётган кишининг асосий таянчи бўлиб ҳисобланади». Ўрганувчи бу муайян бир ҳаракатни билмагани ва бу

ҳаракатни бажаришга энди ўрганаётгани учун ҳам, (ўргатувчи) ўқитувчи унинг қўлига маълум бир ҳаракатни бажаришда таяна оладиган йўриқномаларни бериши лозим.

Бошқача қилиб айтганда, бирор бир фаолиятта илк бора қўл ураёттан киши, агар қўлида маълум бир асосий ҳаракат йўриқномаси бўлса, у bemalol бу ишни тўғри, лекин жуда секин бажара олади. Шундай қилиб, у ҳар қандай янги ишни, ҳар бир янги фаолиятни бажаришга, у тригонометрик топшириқ, хоҳ у орфографик жиҳатдан тўғри хат ёзиш, ёки янги самолётни йигиш бўлмасин психологияк ҳодисанинг таҳлилини бажаришга ўрганиб олади.

П.Я. Гальперин таъкидлашича: «Инсоннинг ҳар бир ҳаракатининг назорат, бажарув ва мўлжал қисмлари мавжудdir. Ўқув жараёнида ўқувчи йул-йўриқни мўлжалга қараб фаолиятни бажаради ва бу ўқитувчи томонидан назорат қилинади. Йўриқнома ҳам ўқитувчи томонидан берилади».

Бу концепция асосида ўқитиш фаолиятини ташкил этишининг яхши натижага бериши нафақат П.Я. Гальперин издошлари томонидан, балки унинг мактаби томонидан ҳам исботланган.

Психологияни ўқитиш методикасида бу борада эришилган имкониятларни ишлатиш эҳтиёжи мавжуд. Биринчидан, педагогик олийгоҳларда (факультет йўналишига қараб) махсус мактаб фан соҳаларига мослаб талабалар томонидан лаборатория ва амалий дарсларда методикалар ишлаб чиқиш; (мактаблардаги ўқитиш хусусиятига қараб) иккинчидан, психология фанини олийгоҳларда айнан шу методика ва назариялар асосида ўтиш; учинчидан, психология ўқитувчиси ташвиқот ишларини олиб боришида, юқоридаги концепция асосида ва умуман ўқитишнинг фаол методлари асосида амалга оширишда чексиз имкониятлари мавжуд.

Таълим психологиясининг яна бир йўналиши бўлиб назарий юксалтиришга асосланган субъектнинг фаоллиги шакли деб айтиладиган ўқув фаолияти ҳисобланади, у авлодларнинг ижтимоий тажрибаси натижасида индивидуал ривожланиш шартига қаратилган бўлади. Д.Б.Эльконин ўқув фаолиятининг муҳим қисми бўлган ўқув топширигининг ечимини топиш натижасида фаолиятни бажарувчи субъектнинг ўзгариши, унинг дунёкараши, билими, малакаларини шаклланишига сабаб бўлишини кўрсатиб берган. В.В.Давидов, ўқув фаолияти - бу назарий билимни эгаллашни узи, ўқиш фаолиятининг шаклланишига эса мустақил ўқиш ва ижодий ёндашиш сабаб бўлишини аниқлаган.

Д.Б.Эльконин ва В.В.Давидов 1960-1970 йилларда ўқитишни ривожлантириш тизмини ишлаб чиқадилар ва мактаб амалиётида синаб кўрдилар. Унинг асл моҳияти бўлиб нафақат ўқитувчиларни ўқув жараёнида маълум бир билимлар билан қуроллантириш, балки уларни ҳар қандай илмий маълумот билан ишлай олишга ўргатиш бўлиб ҳам ҳисобланади. Бу мактаб намоёндаларининг асосий

мақсади инсонларни фикр юритишга ўргатиш лозимлигидан иборат, шунинг учун ўқувчиларда замонавий фикр юритиш асосларини эгаллашлари илгари сурадилар. Бошқача қилиб айтганда, ўқиши шундай ташкил этиш керакки, доимо у «ривожланувчи характерга» эга бўлиши лозим.

Демак ўқиш - бу фикр юритишта ўрганишdir. Ривожланувчи ўқитиш гояси ўша йилларда бошлангич мактаб дастурига (уни эгаллаб олиш 3 йил мабойнида бўлади 4 йил эмас) ва 5-8 синфлар (алоҳида предметлар) ўрганадиган алоҳида фанлар дастурига ҳам киритилган эди. 1996 йилда бу дастур билан 1000 дан ортиқ ўқитувчилар ишлаган.

Д.Б.Эльконин - Давидов системаси буйича экспериментал синфларда «асосан ўқув фаолиятининг шаклланиш жараёнининг тавсифномаси, интеллектуал ривожи, ўқувчилар жамоаси ва шахснинг ривожланиш сифати билан бу ўқитиш жараёнларининг анъанавий шароитдаги ривожлантириш, ўқитиш гояси тизими тавсифномаси билан кўриб чиқилганда тўтри келади». Бу натижалар тавсифномаси анъанавий ўқитиш тизимида одатда режалаштирилмайди ва ўқитиш натижаси сифатида юзага чиқмай баҳоланади.

Д.Б.Эльконин - Давидов гоявий тизимида ўқитиш натижалари тавсифномаси ўз ичига қўйидаги кўрсаткичларни олади; а) ўқиш фаолиятининг шаклланганлик даражаси; б) ўқувчиларнинг интеллектуал ривожланиш даражаси; в) ўқувчилар жамоасининг ва шахсни ривожланиш даражасини; г) ўқитиш охирида ўқувчиларнинг билим, малака ва эгаллаган кўнималар даражаси.

Биз кўрганимиздек, тавсифномалар ичida, деярли якка ва асосий анъанавий тизимда ўқитишнинг сифати кўрсаткичida билim ҳажми даражалари мавжуд эмас. Бундан кўринадики, ривожлантирувчи ўқитиш тизими томонидан билимнинг зарур ва кераклilari инкор этиладими? Албатта йўқ, бу ерда эътибор билim сонига эмас, шахснинг қандай билim, малака ва кўнималар, услублari ва бошқа сифатли жиҳатларини эгаллаганига қаратилиди. Ахир билim шахсни ривожланишига ҳисса қўшиш ва фақатгина ўқитиш мақсади бўлиб қолмаслиги керак.

Шундай қилиб, ўқув фаолияти - субъект фаолиятини ўзгартирувчи, ҳеч нарсани билмагандан билувчига билim, малака ва кўнималарни эгаллаган шахсга айлантиришdir. Шунинг учун ҳам ўқув фаолияти ўз-ўзини ўзгартириш, ўзини намоён этиш фаолияти деб аниқланиши мумкин ва бунинг предмети сифатида ўқувчиларнинг ижтимоий тажриба ортириш орқали эгаллаган тажрибаларини олиш мумкин. Ижтимоий тажрибанинг эгалланган бўлаги ва бу аввалги тажрибани ўзгартириш ҳисобига ўқув фаолиятининг маҳсулини ташкил этади.

Яна бир бор таъкидлаш жоизки: ўқув фаолиятининг предмети, маҳсули, мақсад ва натижаси бўлиб фақат билим бериш ҳамда эгаллашгина эмас, балки ўқувчининг интеллекти, шахсий сифатлари, ва олган билимининг натижаси бўлган билим, малака ва кўникмалари ҳисобланади. Ўқув фаолиятининг асосий вазифаси бўлиб ўқувчининг илмий назариялари асосида мустақил фикр юритишга ўргатиш ҳисобланади.

Агар ўрта, олий ёки ~~бoshлангич~~ мактаб фикрлашга ўргатиш лозим бўлса, у ҳода буни қандай амалга ошириш лозим? Бу саволга жавоб бериш учун фикрлаш психологиясидан келиб чиқсан ҳолда ёндашиши лозим. Замонавий илмий тасаввурлар бўйича фикрлаш- бу шундай маҳсус муаммонинг ечимики, унинг баъзи шартлари юзада ётади, (ёки юзаки) бошқалари эса мавжуд бўлмайди. Фикрлаш бу - предмет таҳдилининг кузатишлардан яширип бўлган муносабатларни намойиш этишга (очишга) қаратилган психологик фаолиятдир. Агар топшириқнинг барча шартлари ёритилган бўлса, у ҳолда фикрлаш талаб этилмайди ва инсон бу топшириқни хотира ёки бевосита қабул қилиш, шунингдек ўзига хос қарорга олиб борувчи йўл билан ҳал этиши мумкин. Фикрлаш топшириқ бўлганда, (савол) тайёр жавоб на хотирада ва на дижқатда бўлмаганида ишга тушади. Шундай қилиб, инсон муайян вақтда муаммоли кўринган вазиятта тушиб қолади, ноаниқ ва номаълум бўлган нарсани ёритиш фикрлашини тақозо этади. Айнан шу нарсага талабалар ва ўқувчиларни ўргатиш лозим. Фикрлашга ўрганиш - бу билимлар ўргасидаги тафовутни ечиш, ўқувчи эга бўлган ва эга бўлмаган аммо юзага келган муаммо - топшириқни ечишда унга асқотадиган билимлардир.

Бу борадаги тавсиялар М.И.Махмутовнинг «Ўқитиш муаммолари» китобидан ўрин олган. Худди шу ном билан чоп этилган И.Я.Лангернинг брашюраси ҳам мавжуд. Уларнинг ҳар иккиси ҳам педагогик фанлар доктори бўлиб, вазиятни «Педагогик нуқтаи назаридан таърифлайди. Лангернинг таърифига кўра, «бу шундай ўқитишки, бунда ўқувчилар ўқув материаллари асосида тузилган тизимли муаммолар ва муаммоли топшириқларни ечишга жалб этиладилар». Муаммоли ўқитишда билимлар ўқувчиларга тайёр ҳолда берилмайди, - деб ёзди М.И.Махмутов,- балки, муаммоли вазият жараёнида уларнинг ўзи томонидан ўрганиш фаолиятида эгалланади. Психологлар Т.В.Кудрявцев ва А.М.Матюшкин бу фикрни аниқлаштирган ҳолда: муаммоли ўқитиш фақаттинга ўқувчи олдига муаммоли вазиятни қўйиш билангина фаоллаштирилмайди. Замонавий фикрлаш психологиясининг имкониятлари нафақат ўқувчилар олдига муаммоли вазиятни қўйиш, балки улар учун муаммони ечимини топиш ва бў муаммо ечимини бошқариш имкониятини ҳам беради. Демак, муаммоли ўқитишнинг психологик нуқтаи назаридан аҳамиятта молик томони бу ўқувчиларни олдига фақаттинга

муаммоли вазият-тошшириқ қўйиш эмас, балки бу муаммоларни психолого-билимнинг фикрлаш қонуниятлари асосида ечишга ўргатиш ҳамdir.

Бунда ўқитиш назариясида муаммо, муаммоли вазият, муаммоли топшириқ, муаммоли савол, муаммоли машгулот каби гушунчалар кўп учрайди - худди муаммоли ўқитиш тамоилии сифатида. Бу тушунчаларга қандай маънолар сингдирилган?

Муаммо (грекча - problema - топшириқ) - назарий ёки амалий савол, қайсики унга тайёр жавоб йўқ, шунинг учун ҳам ўрганиш, текшириш жавобни топиш учун керак булади. Одатда кипи олдида муаммолар бирор бир эски методлар билан ечиб бўлмайдиган топшириқ пайдо бўлганда келиб чиқади. Ўқитиш мақсадида ўқитувчи, методик муаммолари, методист томонидан ўқувчи олдига атайин қўйилган бўлиши мумкин. Ўқитиш жараёнидаги муаммо ҳаётий муаммонинг моделиди.

Муаммоли вазият - бу субъектнинг муаммо билан тўқнашгандаги психик ҳолати, у томонидан қийинчилик сифатида аниқ ёки хотулиқ идрок қилинаётган ва уни ечиш учун янги билимлар талаб этилиши билан боғлиқ бўлган интеллектуал муаммодир. Муаммоли вазиятда пайдо бўлган янги билимлар субъектнинг эгаллашга қаратилган эҳтиёжи шахснинг ўрганишга бўлган фаоллигидир.

Муаммоли вазият субъектда юзага келган муаммони ўрганишга бўлган муносабатини билдиради, бироқ бу шундай муносабатки, унга кўра уни ечиш йўлини билмайди, бу йўлини эса тошиш лозим. Аммо топиш эҳтиёжи фақатгина муаммони аниқ ҳис этишдагина юзага келади. Гап шундаки, маълум бир муаммога дуч келган субъект уни маълум вақтга қадар шунчаки бир қийинчилик деб ўйлади, лекин муаммо деб ҳисобламайди, қачонки қандайдир алоҳида йўл билан ечиш лозим бўлгандагина муаммо сифатида назарда тутилади.

Шундай қилиб, объектив мавжуд бўлган тўсиқ субъект томонидан муаммо сифатида қабул қилинмаслиги ҳам мумкин экан. Ахир фикрлаш фаолияти субъект муаммони аниқ ҳис этишдагина ишга тушади. А.Н.Леонтьев томонидан қўйидаги мисол келтириллади; Авиамодель тўғрагига қатнашувчи ўқувчилар катта қизиқиш билан учадиган авиамоделларни ясар эдилар. Инструктор улардан учиш назариясини ўрганиб келишларини талаб этди. Аммо, энг қийин ва майда ишларни ҳам бажарган ўқувчилар учиш назарияси билан деярли қизиқмаган эдилар. Назарияни билиш зарурлиги ҳақидаги ҳеч қандай ташвиқот фойда бермади ва ўқувчилар учиш назариясига доир китобларни ўқиб туриб ҳам фақат амалиётта тааллуқли бўлган жойларни тушинар ва эслаб қолар эдилар. Нимага болалар назарияни ўргана олмадилар? Чунки уни билмаслик уларни ҳеч қандай муаммоли вазиятга қўймас ва амалиётда халақит бермас эди. Топшириқни бажаришда қўйидаги

усул таклиф қилинди, яъни авиамоделни ясовчилар уни ясабгина қолмасликлари, балки уни учирышлари ҳам лозим деб ўзгартирилди ва натижада модель 2 метр ҳам учмай тұхтаб қолганида, нега бундай бұлды деган муаммоли вазият юзага келди. Шунда инструктор уларга назарияни тушунтириб берди ва энди болалар муаммоли вазият ёрдамида назарияни ҳам үрганиш лозимлиги, унинг аҳамияти қанчалик катта эканлигини тушуниб етдилар.

Күпинча шундай бұладики, аввал тұла тұқис англамаган қийинчиликлар аста-секин муаммоли вазиятта айланади ва шахсни фикрлаш фаоллигини ошириб, янги билимларни, янги услугларни әгаллаш әхтиёжини тутдидради.

Психологлар аниқлашича, фикрлаш жараёни аксарият ҳолларда муаммо, савол, ҳаракатланиш ёки қарама - қаршиликдан бошланади. Айнан шундай муаммоли вазиятта субъекттинг фикрлаш фаолиятининг даражаси аниқланади. Аммо юқоридаги фикрлар билан ҳар қандай муаммоли вазият фикрлашнинг фаоллигини күрсатыб беради деб айта олмаймиз. Вазиятни муаммоли деб қабул қилишдан ташқари субъект бошида қандайдыр билимлар захираси булиши лозим. Масалан, «референт гурұх» нималигини бilmagан талаба ижтимоий психологиядан қўйилган саволга жавоб бера олмайди: бир вақтнинг ўзида бир гурұх ҳам «референт», ҳам «катта», ҳам «кичик» ҳам «профессионал», «табиий» бұла оладими? Бундан шуну англаш мүмкінки, индивид томонидан муаммоли деб қабул қилинган вазият ҳалы тұтри йұналишда муаммони ечиш учун фикр юритиш имконияти бұлмайди. Унда бошланғич билимлар захираси бұлмаса, у нима ҳақида үйлаш, фикр юритиш лозимлигини била олмайди. Демек муаллиф ёки үқитувчидан муаммоли вазиятни ечиш билимлари агар аввалдан талабага берилмаган бұлса, у ҳолда шу муаммоли вазият билан бирга берилишини талаб этиш лозим.

Муаммоли вазиятлар объектив ва кундалик ҳаётда жуда күп юзага келади ва бу субъектдан ишга ишодай ёндашиш ва умуман тұтри фикрлашни талаб этади. Бунинг учун яна олийгоҳда үқиши даврида ҳаракатлар қарама-қаршилигидан келиб чиқадиган муаммоли вазиятлардан чиқиб кета олишни ҳам билиш лозим.

Үқиши жараёнида эса бундай муаммоли вазиятлар үқитувчи, методист, муаллиф томонидан юзага келтирілади.

ПСИХОЛОГИЯДА ДАРС ЎТИШ МЕТОДЛАРИ

Педагогик жараён бевосита педагог томонидан ташкил этилади. Педагогик жараён қаерда ва қандай педагог томонидан ташкил этилмасын, у барыбир биттә тузилишта эга бұлади: яъни мақсад-тамойиллар мазмұни-методлари-восита-шакли.

Мақсад - педагог ва ўқувчи интилаётган биргаликдаги педагогик ҳаракатларнинг якуний натижаларини асosий йўналишларини аниқлаш учун мўлжалламаган. Мазмуни - бу танланган йўналиш бўйича қўйилган мақсадларига эришиши учун ўқувчиларга бериладиган аждодлар тажрибасининг бир қисми. Таълим мазмуни - махсус танлаб олинган ва жамият томонидан (давлат томонидан) тан олинган маълум соҳада муваффақиятли фаолият учун ўзлаштирилиши зарур бўлган инсониятнинг объектив тажрибаси элементларининг тизими. Таълим мазмуни - ўқув муассасаси эришишга интиладиган якуний натижадир, билимлар, маҳорати, кўнижмалари, шахсий сифатлари категорияларида ифода этиладиган ўша даражаси ва ўша ютуқлари. Методика - бу мазмуни етказиладиган ва қабул қилинадиган педагог ва ўқувчининг ҳаракат воситалари, мазмуни билан моддийлаштирилган предметли «иш» усули сифатида метод билан биргаликда фойдаланилади. Педагогик жараённи ташкил этиш шакли унга мантикий якунланганлик, туталланганликни беради. Педагогик жараённинг динамиклигига унинг уч таркиби ўзаро боғлиқлиги натижасида эришилади: педагогик, методик ва психологияк. Педагогик тузилишнинг асосий жараёнларини ташкил этиш масалаларини ҳал этиб таълим ва тарбия, унинг мақсадларини, шаклини, мазмунини ва шу кабиларни аниқлашни таъминлади. Методик тузилишини яратиш учун мақсад бир қатор масалаларга бўлинади, унга биноан педагог ва ўқувчиларнинг фаолият босқичи кетма-кетлиги тартиби аниқланади. Масалан, методик тузилишига тайёрланувчи йўл-йўриқ кўрсатиши, кузатиш жойига ҳаракатланиш, объектни кузатиши, кўрганларини қайд этишни ўз ичига олади. Педагогик жараёнларнинг педагогик ва методик тузилишлари узвий равишда бир-бири билан боғлиқдир. Бу икки тузилишдан ташқари педагогик жараён янада мураккаб бўлган - психологик тузилишни ҳам ўз ичига олади. Психологияк тузилиш эса қуйидаги компонентларни қамраб олади:

- 1) идрок этиш, фикрлаш, англаш, эслаш, маълумотларни ўзлаштириш жараёнларини;
- 2) ўқувчиларнинг қизиқишлари, иштиёқлари, ўқиш сабаблари, ҳиссий кайфиятлари динамикасини;
- 3) жисмоний ва нерв - психик кескинликни кучайтириш ва пасайтириш, фаоллик динамикаси, ишчанлик қобилияти ва толикишини;

Шундай қилиб, дарснинг психологик тузилиши учта таркибий қисмдан иборат:

- 1) идрок этиш жараёнлари;
- 2) билим олиш сабаблари;
- 3) кескинлик.

Үқитиши методлари педагогик жараён түзилишида ўзининг алоҳида ўрнига эга. Уларни ўқув материаларини ишлаб чиқиш ёрдамида маълум мақсадга эришишга қаратилган ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро алоқалари усулларини навбатма – навбат алмашиниши тушинилади. «Метод» сўзи (грекча – бирор нарсага йўл) – мақсадга эришиш усули, билим олиш усулидир.

Үқитиши шакли – бу ўқитувчи ва ўқувчиларнинг билим олиш давомидаги уюштирилган ўзаро алоқаларидир. Адабиётларда қўйидаги ўқитиши шакллари кўрсатилади: фронталь, индивидуал, гурӯҳли, синфда – дарс пайтида, кечки (ҳамда шундай шакллари ҳам мавжудки дарс, экспкурсия, семинар, маъруза, амалий машгулот, ишлаб чиқариш амалиёти, имтиҳонлар, маслаҳат). Методни шаклдан фарқ қиласиган асосий кўрсаткичи билим олиш усули кўрсатилганинига ва ўқувчининг ўзи иштирок этишига боғлиқлигидир.

Педагогик адабиётларда «ўқитиши методи» тушунчасини ўрнини аниқлаш борасида ҳеч бир фикр айтилмаган. Масалан, Ю.К.Бабанский шундай деб ҳисоблайди: «Ўқитиши методи деб таълим масалаларини ҳал этишига қаратилган ўқитувчи ва ўқувчиларнинг тартибга солинган ва ўзаро боғланган фаолияти усулига айтилади». Т.А.Ильина ўқитиши методи деганда «ўқувчиларнинг идрок этиши фаолиятини ташкил этиши усули», деб тушунади.

Дидактика тарихида ўқитиши методларини турлича гурӯҳларга ажратиш юзага келган – сўз билан, амалий, кўргазмали – бу усуллар энг кўп тарқалган ҳисобланади.

Ҳар қандай усуллар ва методик услублар педагогика амалиётида услублар билан амалга оширилади. Методик услублар – ўқитиши жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг алоҳида ҳаракатларини ифода этувчи у ёки бу усулнинг элементидир. Методик услубларнинг турли – туманлиги уларни тизимлаштиришни талаб этади. Улар мантиқий, ташкилий ва техник хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Биринчи навбатда турли усулларда қўлланилиши мумкин бўлган услубларга ажратиш мумкин.

Барча услубларда ҳам бир хил мантиқий услублардан фойдаланилади: белгиларини ажратиш, ҳодисаларни (объектларни) ўхшашлиги ва фарқи бўйича тақослаш, холосалар, умумлаштириш ва бошқалар. Бу ҳолат ўқувчилар фикрлаши ва уларнинг ишдаги мустақилликларини ривожлантиришда ҳамма усуллар имкониятларини муҳим даражада белгилайди. Ташкилий услублар ўқувчиларнинг эътиборини, идрок этиши ва фаолиятларга йўналтирилади. Техник услубларга турли ускуналар, ёрдамчи воситалар, методикалардан фойдаланиш киради.

Машгулотларда ҳар бир усул кўплаб хусусият ва турларга эга бўлган методик услублар билан очиб берилади. Идрок этиши

қизиқышларини уйготиш ва ривожлантириш, меңнат маданиятини тарбиялаш услубларини күрсатиш мүмкін, лекин улар учта асосий гурух методик услублар билан амалга ошириладилар. Методик услубларнинг кўплиги ва айниқса уларнинг бирга бўлиши ўқитувчиларнинг ижодий ташаббускорлигини ва педагогик маҳоратларини күрсатади. Ижодий ишловчи педагог янги услублар кашф этади, ҳаммага маълум услубларни ўзгартиради, янада яхшироқ таълим ва тарбиявий самарага эришади.

Сўзли усуслар. Суҳбат масалалари ҳал этишда ўқитувчилар ва ўқувчилар ҳам иштирок этиши билан таърифланади. Суҳбатнинг мақсади ўқувчиларнинг билимини ҳал этилиши керак бўлган масалага ўйналирилиши билан белгиланади. Суҳбат натижасида ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлиги остида маълум холосага келишлари, умумлаштиришлари керак. У ўқитувчиларга номаълум материаллардан қурилмаслиги керак: ўқувчиларда булмаган билимларни улардан қийнаб талаб этишга вақтни бекорга ўтказиш мүмкин эмас. Суҳбат якунловчи ёки умумлаштирувчи дарсларга ва илгариги билимларини янгилари билан боғловчи дарсларда, айниқса, аҳамиятта эга бўлади.

Ҳар қандай суҳбатнинг асосий тузилиш элементи ўқитувчининг саволлари ҳисобланади. Улар баён этилаётган материалдан табиий келиб чиқиши ва ўқувчиларнинг диққати муҳимларини ўзлаштиришга қаратилиши керак, илгариги тайёргарлиги ёки ўқувчининг ҳақиқий мавжуд шахсий тажрибасига таяниши керак. Ўқитувчи ўқувчилар фаоллигини уларга бериладиган саволларни мураккаблаштириб бориш ёрдамида суҳбатда иштирок этишлари даражасини аста ошириб боради. Ўқитувчининг саволлари ўқувчиларнинг билимларидан ўзлари мустақил фойдаланишларига ўргатишлари керак. Саволларнинг мос равишда тўтри қўйилишида жавоблар ҳам ривожланади, мураккаблашади, ўқувчилар янада мантиқий масалаларни ечиб борадилар. Бу эса ақлий ривожланишнинг муҳим томони ҳисобланади.

Савол – жавоб усулида баён этилганида ўқувчига ўз диққатини узоқ вақт жалб этиши керак бўлмайди, чунки мураккаб фикрлар унинг олдида қисмларга ажратилиб ифода этилади, уларни ўзлаштириш доимий текшириб борилади.

Ҳикоя қилиш усули бирор бир ҳодисалар ёки одамлар ҳаётидан ҳодисаларни, буюк қашфиётлар тарихи, олимлар ҳаёти, умуман инсон онги, унинг психологиясийни ўрганиш билан боғлиқ ижодий фаолияти ҳақида бўлса психология машгулотларида қўлланилади. Баъзи ҳолларда ўқитувчининг ҳикоялари машгулотларда сюжетли ва образли кўриниш олади. Айнан ҳикояда жавоб ёки педагогикада шундай аталувчи сўз билан тасвиirlаш қўлланилади.

Ҳикоя қилиш бошқа усуллар каби индуктив қурилиши мүмкін, бунда бир қатор маълумотлардан умумлаштириш келиб чиқади ёки дедуктив, бунда умумий ҳолат маълумотлар билан тушунтирилади.

Тушунтириш - ҳикоядан фарқ қиласы - ўқув материалларини фактларни таҳлил қилиш ва холосалар ифода этиб исбөглеш асосида аниқ баён этиш ҳисобланади.

Амалий ишларни бажариш бүйича қисқача, аниқ күрсатмалар үтказиш ҳам тушунтириш ҳисобланади.

Мактаб маърузаси фақаттана катта синфларда (коллежларда) құлланилади. Шунда ҳам үқитувчи бутун дарс давомида материални айтib бериш билан шугулланмайды: дарс пайтида у ўқувчилардан сұрайди, топшириқ беради ва уй вазифасини тушунтиради.

Ҳар қандай усулдан фойдаланишда ҳам үқитувчи ўқувчилар нутқ маданиятига катта эътибор беради. Айниқса, сұзлы усулларда унинг ривожланишини күзде тутиш жуда мұхим. Ўқувчиларға бериладиган саволлар аста - секин мураккаблаштирилади. Ўқувчилар аввалиға қисқача, кейин эса кенг жағоб беріб, мустақил равищда таққослайдилар, холоса чиқарадилар, мұлоқазаларни баён этадилар. Кейинчалик ўқувчилар илмий мавзуларда қисқача хабарлар ва ҳисоботлар билан иштирок этишга үргатиладилар.

Күргазмали усуллар. Күргазмали усулларни умумий яққоллик, педагогик тамойил билан аралаштириш керак эмас. Дарсни күргазмали усуллар билан үтказғанда күргазмали қоролларға ёрдамчи эмас, балки асосий ўрин берилади.

Амалий усуллар. Психология фаныда құлланиладиган илмий тадқиқотлар усули бевосита таъсир күрсатади. Маълумки, илмий психология тадқиқотларда құлланиладиган күплаб усуллар ичида, эң күп құлланиладиган айнаң кузатиши ва тажriba ҳисобланади, яғни нарса ва ҳодисалар инсон психикасини бевосита лаборатория ва табиий шароитларда үрганиш билан бөглиқ усул ҳисобланади.

Кузатиши - бу ҳодисалар берилішиға аралашмай туриб, психик жараёнларни табиий шароитларда мақсадта мувофиқ бевосита ҳис этиб қабул қилишдан иборат.

Үқувчилар кузатишиның күчада, уйда ва дарсда шу билан бирга кузатишиның ўқувчилар бевосита үқитувчи раҳбарлiği остида, мустақил, оғзаки ёки ёзма топшириқтар бүйича олиб боришилар мүмкін.

Психология фан соқасида илмий тадқиқот вазифаларининг ва мактабда психология үқитишининг түрлича бўлишига қарамасдан (психика ва онгнинг янги фактлари ва қонуниятларини очиш) мактабда (коллеж, лицейда) психологиядан дарс ўтиш усуллари ўқувчиларни илмий тадқиқот методикаси бошланиши билан таништириши яққол кўриниб туради. Шунингдек, кузатишлар уларни амалга ошириш мүддати билан икки гуруҳга ажратилади.

Кисқа вақт ва узоқ вақт давом этадиган усуллар. Қисқа вақтлilarи тұлалигича дарсга қаратылади ва тарқатылған материаллар билан бажарылади. Узоқ вақтлilarи дарсдан ташқари вақтда үтказилади, лекин уларнинг олиб борилиши ва натижалари дарсда намойиш этилади. Бу жараёнда ўз-ўзини кузатиш мұхим роль ййнайды. Тажриба ҳам қисқа вақтли ва узоқ давом этадиган күринища бўлади. Тажриба ишларини ўқувчилар одатда машгулотлардан ташқари вақтда олиб борадилар. Ўқувчилар уйларида оддий тажриба үтказишдан бошлаб тажрибалар олиб боришга, bogчада, мактабда янада мураккаброқ ва узоқ давом этадиганларига тайёрланиб борадилар.

Психологияни ўқитиши усулини танлаш тасодифий ихтиёрий бўлиши мумкин эмас. Уни икки мұхим педагогик талабларга риоя қилиб амалга оширилади: биринчидан, ўқув материали; иккинчидан ўқувчилар ёш ва психологияк хусусиятлари ҳисобга олинади. Психологиядан дарс ўтишда идрок этиши фаолияти турлари ва фикрлаш шаклларини йўналтириш мақсадида ўқитишининг кўп кўринишли усулларидан фойдаланиш зарурдири. Ҳозирги замонавий фаол ўқитиши усулларида кўрсатилған фикрлаш турларини шакллантиришни бошқариш мақсадида фойдаланиш учун энг қизиқарли бўлган учта усулини кўрсатамиз. Булар дастурлаштирилган ўқитиши, муаммоли ўқитиши ва интерактив (коммуникатив) ўқитиши усуллариридир. Бу усуллар ишлаб чиқилиши ва тарқалиши тарихига тўхталиб үтирамай, уларнинг ҳар бири анъанавий ўқитиши усуларининг чекланмаганлигини ва янги «фаол» усуллар билан яратиладиган тўсиқларни ентиб ўтишга уриниш сифатида пайдо бўлганлигини таъкидлаш мумкин. Масалан, дастурлашган ўқитиши методлари анъанавий ўқитишининг мақсад, вазифаларни ечиш усуларини, рагбатлантириш шаклини ва дарсни билишини назорат қилишни аниқлаш ва операциялаштиришни ҳисобига қайта ташкил этишини кўзда туттан. Муаммоли ўқитиши усули ўқитиши жараёнининг дастурлаштириш методлари йўналишида ҳаддан ташқари расмийлаштиришга маълум миқдорда жавоб берган. Бу методлар, дастурлаштириш аспектига эмас, балки ўқувчи шахси тушиб қолган вазиятта эътибор берилади. Уларни ташкил этилиши ва бошқариш марказида ўқувчининг муаммоли вазиятда иштирок этиши ҳисобига улар фикрлаш фаолияти сабаби ва усулларини қидирадилар. Интерактив ўқитиши усуллари билимларни инсон ўзаро муносабатлари ва алоқаларини ташкил этиш ёрдамида ўзлаштириш жараёнини бошқариш усулларига мурожаат этади. Шу билан ўқитишини бошқарув марказига ўқитилаётган одамнинг ўзини, унинг ўқув жараёнининг бошқа реал иштирокчилари билан ўзаро алоқаларини қамраб олади. Ўқитиши – бу ижтимоий, жамоатчилик жараёни бўлиб, жуда индивидуал эмаслигини тан олган ҳолда қўйилиши дастлабки қадам бўлди.

Бу усуллардан ҳар бири үзига хос ҳаракатлар йигиндиси яратилиб, улар билан ўқувчиларнинг идрок этиш фаолиятини ривожлантириш жараёнини бошқариш воситаси сифатида усул мазмуни ифода этилади ва унинг таъсир чегаралари белгиланади.

Дастурлаштирилган ўқитиш методлари тизими – бу дастурнинг дозалаштирилган қадамидир. Муаммоли ўқитишнинг алгоритми – муаммоли вазият ва унинг турлари, эвристик дастурлар ва бошқалардан иборат. Интерактив ўқитиш – жамоа бўлиб баҳслашиш, ўқув – ролли ўйинлар, диалоглар сценарийси ва муаммони жамоа бўлиб биргалиқда ҳал этишда полилоглар (ўзаро муносабатларни босқич ва даврини кўрсатиб) масалани биргалиқда ҳал этувчилар ўргасида («мозговой штурм» мисолларидан бири) ўзаро муносабатдан иборатdir. Муаммони жамоа бўлиб ҳал этиш алгоритми, эвристика ва сценарийси, уларнинг ҳар бирини қўлланилиши доирасига мослигини ҳисобга олган тизимидағина ўқитишни бошқариш мақсадида амалга оширилиши мумкин бўлган кўп турли усуллари сифатида қаралиши керак. Расмий ва норасмий фикрлашни шакллантириш учун фақаттана алгоритмлар камлик қиласи ва аксинча, оддий кўниkmага ўқитиш учун мураккаб эвристика мос келмайди. Муаммони жамоа бўлиб ҳал этиш эса «вазиятни ҳал этиш» ва интуицияни юзага келтириш вазифасига мос келади.

Биргалиқдаги ўқув фаолиятининг умумий хусусиятлари шахсни тубдан ўзгартириш ҳисобланниб, шахснинг ривожланиш қонуниятларини қайта куриш ўзлаштирилган мазмунига муносабати сифатида, ўзлаштирилган ўзаро алоқалар ҳам қадрияти кўрсатмалар, маъноли йўналишлар, ўқитиш мақсади ва ўқитиш иштирокчилари ўртасидаги ўзаро муносабатлар усулларини ўзида ифода этилади.

Шахснинг ҳолатлардаги ўзгариши фаолиятни ўзлаштиришнинг янги босқичига ва ўқувчи талабалар билан ўзаро алоқаларнинг янги шаклларига ўтишига сабаб бўлади. Ўқувчilar, талабалар идрок этиш фаолиятини фаоллаштиришга ёрдам берувчи усуллар орасида ўқув – ролли ўйин алоҳида ўрин тутади. Бу тушунчанинг моҳияти бўйича ўқувчilar, талабалар томонидан шартли равишда ва ўқув мақсадида одамларнинг ҳақиқий фаолиятларини қайта такрорлаш (ўхшатиш) дан иборат бўлади. Ўқув – ролли методни бошқа усуллардан фарқ қилувчи муҳим белгиси, унда ҳар бир ўқувчининг жамоа бўлиб – ўйналаётган сюжетнинг маълум ролини қабул қилиб олиб ва бажариши йўли билан ҳақиқий вазиятни қайта ташкил этиш, амалга оширилиш жараёни ҳисобланади.

Ўқув – ролли ўйинда қуйидаги амалий маҳоратлар шакллантирилади:

1. Мустақил билимларни эгаллаш маҳорати;
2. Масалани ечишдаги эвристик, шу жумладан умумий маҳоратлари;

3. Синфларда аниқ – фан масалаларини мустақил ечиш маҳорати. Ўқув – ролли ўйинда ўқувчиларда илгари салбий ёки спецефик муносабат уйготтан назарий қоидалар (қонунлар, қоидалар, тушунчалар) яхши ўзлаشتырлади. Ўқув – ролли ўйиннинг хусусияти унда масалани ечиш жараёнини жамоавий характердалиги кўзда тутилади. Натижада шундай намуналарда ўқитиш учун шароит яратилади, бунда бўш ўқувчилар кучлироқ ўқувчиларни кузатадилар ва ўзлари ҳам уларнинг намуналари бўйича ҳаракат қиладилар. Ролли – ўйинда ўқувчиларга жавоб алоқаси аҳамиятли бўлади, унда улар ҳақиқий ҳаётда одамлар ўзларининг қилимешлари оқибатлари ҳақида қандай қилиб билиб олишларини тасаввур қиладилар ва билиб оладилар. Бунинг натижасида ўқувчиларни ўз-ўзини бошқариш асосида ўқитиш имконияти юзага келади.

Ўқув – ролли ўйинларининг самаралилигини унинг иштирокчиларининг ўйин пайтида масалани ҳал этишда фаолликлари кескин ўсиб бориши, иштирокчиларнинг фаоллигини ўсиши манбаи эса саволларнинг кучлилиги ҳисобланади.

ЎҚУВ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ

Таълимни ташкил этишнинг асосий шакли мактабда дарс ва олий мактабдаги маъруза ҳисобланади. Бирор бир таълимни ташкил этиш шакли ўқув ишлари масаласи ва усувларига қараб тузилишини ва модификациясини ўзгартыриши мумкин. Мисол учун, дарс – ўйин, дарс – конференция, диалог, амалиёт ва муаммоли маъруза, бинар, маъруза – телеконференция ва бошқалар. Мактабда дарслар билан бирга бошқа ташкилий шакллар ҳам қўлланилади (лаборатория практикум, мустақил уй иши, факультатив, тўтарак). Маълум назорат шакллари ҳам мавжуд бўлиб улар: оғзаки ва ёзма имтиҳонлар, назорат ва мустақил ишлар, назорат, тест топшириш, сұхбат ўтказиш шулар жумласидандир. Олий мактабда маъруздан ташқари ўқитишнинг бошқа ташкилий шаклларидан ҳам фойдаланилади – семинар, лаборатория иши, амалий машгулот талабаларнинг мустақил иши, ишлаб чиқариш амалиёти, бошқа ўқув юртида ёки чет эл ўқув юртида стажировкада бўлиш ва шу кабилар. Таълимнинг натижаларини баҳолаш ва назорат қилиш шакли сифатида имтиҳонлар, назоратлар, баҳолаш рейтинг тизимидан, реферат, курс ишлари ва диплом ишидан фойдаланилади.

Дарс типлари қўйидагилардан иборат:

1. Аralash darс. Унинг тузилиши: ташкилий қисми, уй ишини текшириш, янги материални ўргатиш, янгисини илгари ўрганилган материал билан солишишиш ва мустаҳкамлаш, амалий топшириқларни бажарилиши, дарсга яқун ясаш ва уйга топшириқлар бериш.

2. Янги материалларни ўрганиш дарси одатда катта синф ўқувчиларини ўқитишида қўлланилади. Ушбу турдаги дарс доирасида қўйидаги дарслар олиб борилади – маъруза, муаммоли дарс, дарс – конференция, кино дарс, дарс – тадқиқот.
3. Билимларни мустаҳкамлаш, кўникма ва маҳоратни шаклантириш дарси семинар, амалий, экспурсия, мустаҳкамлашлар ҳамда лаборатория амалиёти кўринишида олиб борилади.
4. Умумлаштириш ва тизимлаштириш дарси фанни тўлиқ ўзлаштириш учун мухим аҳамиятга эга бўлган дастурнинг асосий масалалари бўйича ўқув материалининг катта қисмларини тизимли тақрорлашга қаратилган. Бундай дарсни ўтишида ўқитувчи ўқувчилар олдига муаммони қўяди, қўшимча маълумотлар олиш манбаларини кўрсатади, ҳамда ўхшаш масала ва амалий машқлар беради, топшириқлар ва ижодий характердаги ишларни топширади. Бундай дарс пайтида ўқувчиларнинг узоқ вақт давомида – чорак, ярим йиллик, ўқув йили давомида бир неча мавзулар бўйича билим, маҳорат ва кўникмалари текширилади, баҳоланади.
5. Билим, маҳорат ва кўникмаларни назорат қилиш ҳамда тузатиш дарси ўқитиши натижаларини баҳолаш учун, ўқувчиларнинг билим даражасини диагностика қилиш, ўқувчиларнинг ўз билимларини қўллашга тайёрликлари, ўқитишининг турли вазиятларида маҳоратлари ва кўникмаларини текшириш учун мўлжалланган. Бундай дарсларнинг кўринишлари оғзаки ёки ёзма сўров, диктант, масала ва мисолларни ифода этиш ёки мустаҳқил ечиш, амалий ишларни бажариш, имтиҳон, мустаҳқил ёки назорат иши, тест олиш бўлиши мумкин. Якуний дарс натижаларига қараб кейинги маългулот одатий хатоларни, билимдаги камчиликларни таҳдил қилишга, қўшимча топшириқларни белгилашга багишлиданади.

Мактаб амалиётида дарснинг бошқа турларидан – дарс мусобақа, маслаҳат, бир-бирини тўлдириш маърузаси, фанлараро дарс, ўйин кабилардан фойдаланилади.

Ҳар қандай маърузанинг умумий тузилишини асоси – бу мавзуни баён этиш, режани ва мустаҳқил ишлаш учун тавсия этиладиган адабиётларни кўрсатиш, кейин эса – кўрсатилган ишнинг режасига қатъий амал қилишдир. Маъруза ўқишига қўйиладиган асосий талаблар сифатида қўйидагилар шарт деб ҳисобланади.

- Ифода этилаётган маълумотларнинг юксак илмий даражадалилиги, одатдагидек дунёқарааш аҳамиятига эгалиги;
- Замонавий илмий маълумотларнинг аниқ тизимлаштирилган ва методик қайта ишлаб чиқилган ҳажмлари;
- Билдираётган фикр-мулоҳазаларининг исботланганлиги ва асосланганлиги;

- Келтириладиган ишончли исботлар, мисоллар, текстлар ва ҳужжатларнинг етарлича бўлиши;
- Фикрлари аниқ, тушунарли баён этилиши ва эшигитувчилик фикрлашларини фаоллаштириш, муҳокама этилаётган муаммолар бўйича мустақил ишлар учун саволларнинг қўйилиши;
- Қўйилган муаммони ҳал этиш учун турли нуқтаи назарларни келтириб чиқариш, хулосаларни ифода этиш;
- Киритилаёттан термин ва номларни тушунтириш: фикрмұлоҳазаларни талабаларга эшитишга, фикрлаш ва маълумотларни қисқача ёзиб олишга имкон бериш.
- Аудитория билан педагогик алоқа ўрнатиш маҳорати.
- Текст, конспект, блоксхемалар, чизмалар, жадваллар, графикалар, асосий материалларни қўллаш.

Юқоридаги фикрларга асосланиб маъруза қўшидаги турларга ажратиласди;

1. Кириш маърузаси ўқув фани ҳақида биринчи яхлит тасаввурни беради ва талабаларни ушбу курс бўйича ишлаш тизимига йўналтиради. Маърузачи талабаларни курснинг вазифаси ва масалалари билан таништиради. Ўқув фанлари ва мутахассислар тайёрлаш тизимидағи унинг роли ва ўрни билан таништиради. Курснинг ва фаннинг ривожланиш даври, амалиёти, бу соҳадаги ютуқлар, машҳур олимлар номлари бўйича қисқача маълумотлар беради, тадқиқотлар истиқболи йўналишларини ифода этиб беради. Бу маърузада курс доирасидаги ишлар методик ва ташкилий хусусиятлари кўрсатиб берилади ҳамда талабаларга тавсия этиладиган ўқув-методик адабиётлар таҳдиди берилади, шунингдек, ҳисобот шакли ва муддати белгиланади.
2. Ахборот-маъруза тушуниб олиш эсда қолиши керак бўлган билимлар захирасини талабаларга илмий маълумотларни баён этиш ва тушунтиришга қаратилган. Бу олий мактаб тажрибасида энг одатий бўлган турдир.
3. Обзорли маъруза - бу аниқлаштириш ва деталлаштиришсиз фан ичидаги ва фанлараро алоқаларни очиб беришдаги баён этиладиган маълумотларни англаб этиш жараёнида кўп сонли ассоциатив боғлиқликларга асосланиши мумкин. Юқори даражада ҳисобланган илмий билимларни тизимлаштиришдир. Одатда баён этиладиган назарий қоидалар асосини бутун курснинг ёки унинг катта бўлимининг илмий-тушунчали ва концептуал асоси ташкил этади.
4. Муаммоли маъруза. Бу маърузада билимлар масаланинг, савол ёки вазиятнинг муаммолилиги орқали берилади, шу билан бирга идрок этиш жараёни ўқитувчи билан ҳамкорлик сұхbatлари билан тадқиқотчилик фаолиятига яқинлашади. Муаммонинг мазмуну унинг ечимини излашни ташкил этиш йўли билан ёки

анъанавий ва замонавий нуқтаи назарларни қўшиш ва таҳлил қилиш йўли билан очиб берилади.

5. Маъруза-визуал-алоқа. Маъруза материалларини ўТВ воситалари ёки аудио-видео техникалари ёрдамида кўрсатиб етказиб беришдан иборат бўлади. Бундай маърузани ўқиш кўрилаётган материалларни кенг ва қисқача изоҳлаб беришдан иборат бўлади.
 6. Бинар маъруза – бу маърузани икки ўқитувчи суҳбати шаклида ўқиш тури ҳисобланади, яъни икки илмий мактаб вакиллари сифатида, ёки олим ва амалиётчи, ўқитувчи ва талаба ўртасида ва бошқалар.
 7. Олдиндан хатолар кўзда тутилган маъруза талабаларни берилаётган маълумотларни доимий кузатиб боришга рагбатлантиришга мўлжалланган (мазмунида хатони излаш: методологик, методик, орфографик). Маъруза якунида тингловчиларни диагностика қилиш ва йўл қўйилган хатоларни таҳлил қилиш амалга оширилади.
 8. Маъруза-конференция – олдиндан қўйилган муаммо 5-10 минут давом этадиган ахборотлар тизими билан илмий-амалий машгулот сифатида ўтказилади. Ҳар бир чиқиши ўқитувчи таклиф эттан дастур доирасида тайёрланган мантиқий якунланган матндан иборат бўлади. Бериладиган матнлар биргалиқда муаммони ҳар томонлама ёритиб беради. Маъруза якунида ўқитувчи талабаларнинг мустақил ишлари ва чиқишлиарини тўлдириб ёки таклиф этилган маълумотларга аниқлик киритиб якун ясади ва асосий хуносаларни шакллантиради.
 9. Маъруза-консультация турлича сценарийда ўтказилиши мумкин. Биринчи варианти «савол-жавоблар» усулида амалга оширилади. Маърузачи бутун маъруза вақти давомида бир бўлим ёки бир курс бўйича талабаларнинг саволларига жавоб қайтаради.
- Бундай маърузаларнинг иккинчи варианти «баҳс-мунозара» усулида ўтказилиб бу уч хилда олиб борилади: маърузачи янги ўқув маълумотларини баён этади, савол қўйилади, қўйилган саволга жавоб излашда тортишувлар, муҳокама ташкил этилади.
- Мактабда ўқув жараёнини ташкил этиш турларининг жуда кўплиги ва турли туманлигига қарамай уларнинг ҳар бир тури ва кўриниши маълум дидактик масалалар тўпламини ҳал этади ва ўз вазифасини бажаради. Уларнинг турли-туманлиги амалда мактаб ва олий ўқув юртлари ўқитувчilarининг ижоди ва маҳорати ҳақида хабар беради, ўз ишлари самарадорлигидан мафаатдорликларини билдиради. Шунга кўра ўқув маърузаси унинг тузилиш компонентлари ҳақида маълумот бериши лозим.

Жумладан, ўқув маърузаси тузилиши (В.Я.Лядис бўйича)

1. Маъруза мавзуси, мавзусини танлашни асослаш.

2. Мавзунинг бутун курс тизимидағи ўрни ва аҳамиятини аниқлаш (конспект).
3. Мавзу бүйіча адабиётларни танлаб олиш (ұқитувчи учун адабиётлар, талабаларга тавсия этиладын адабиётлар).
II. Маъruzani ташкил этици шакллари
 1. Аудитория (tinglovchilar тайёргарлуги хусусиятлари ва даражаси).
 2. Маъruzанинг мақсадлари (бутун фан мазмунини бирлаштирувчи) маъruzанинг мазмунни, асосий гоялари.
 3. Асосий мазмунини амалга оширувчы маъruzанинг вазифалари: а) вазифанинг таркиби ва кетма-кеттлик тартиби. б) вазифаларниң хусусиятлари: информацион-аналитик, тизимлаштирувчи, муаммоли; в) кўрсатилган вазифаларни ҳал этиш учун талабаларга зарур бўлган воситалар; г) қўйилган масалаларни ҳал этишда тингловчиларда ұқитувчи юзага келтирадиган эмоционал ҳолатлари ва муносабатлари.
 4. Маъruzani ташкил этиши шакли: а) фикрни монологик баён этиш; б) эвристик сұхбат элементлари билан монолог; в) эвристик сұхбат; г) аудио-видео намойиш этиши воситаларига таянилган монолог; д) диалог-тортишув (муҳокама этилаётган муаммо бўйича икки қарама-қарши нуқтаи назарни ифода этувчи икки ұқитувчининг тортишуви).

III. Маъруза мазмуни:

1. Маъруза мазмунни режаси ва конспекти.
2. Яхлитлиги, тизимлилиги, кетма-кетлиги, тушунарлилиги, яққоллилиги, исботлилигини таъминловчи ұқув воситалари ва дидактик услублари (конспект четида ажратиб кўрсатилади).

IV. Маъруза давомида ұқитувчининг яхлитлик

образи.

1. Маъруза мазмунининг ҳар бир бўлими бўйича масалаларни ечиш жараёнида ұқитувчининг талабалар билан ҳамкорлик қилиш усуслари (биргаликда масалаларни ечиш, намунага тақлид қилиш, шериклик).
2. Баён этишининг тишик шакли (лексика, грамматика, стилистика).
3. Ұқитувчининг аудитория билан эмоционал муносабати, новербал муносабат воситалари (имо-ишора, мимика, патомимика, вокал мимика, интонация, овози баландлиги, суръати, тезлиги, паузаси).

Семинар машгулотлари тузилиши.

I. Машгулот мавзуси.

1. Мавзу танлашни асослаб бериш.
2. Курс дастуридаги ўрнини аниқдаш.
3. Машгулот мақсади, вазифалари: таълимий, тарбиявий, методик.
4. Адабиётларни үқиб чиқиш, ҳажми, матннинг мураккаблигини ҳисобга олиб адабиётларни танлашни асослаб бериш.

II. Семинарни ташкил этиши шакли.

1. Аудитория тайёргарлиги характери билан боглиқ семинар ўтказиш шаклини танлашни асослаб бериш:
 - А) савол-жавобли;
 - Б) режа асосида кенг суҳбат;
 - В) ўзаро танқидий баҳолаб ахборот бериш;
 - Г) ёзма рефератларни мунозара элементи билан муҳокама қилиш;
 - Д) гурухли муҳокама: йўналтирилган, эркин ўқув-ролли ўйин.
2. Талабаларни адабиётдаги мавзу, масалалар, объектлар, машгулот хусусияти, муҳокама иштирокчилари ролларини тақсимлаш, рефератлар, ҳисботлар, талабалар, мавзуни муҳокама қилиш шакли ва хусусиятига дастлаб йўналтириш дастури.
- III. Машгулот боришини режалаштириш ва конспектлар тайёрлаш.
1. Машгулот мазмуни дастури: мавзунинг асосий бўлимлари, унинг вазифалари, кўрилаётган муаммони ҳал этилиши давомида асосий қарама-қаршиликларни қайд этиш.
 2. Дастур бўлимлари мазмунини конспектлаштириш. Кўрилаётган нуқтаи назарларни асослилиги ва исботланганлиги, қарама-қаршиликларни аниқлашни таъминловчи дидактик услубларни кўрсатиш. Гурухли муҳокама шаклини кўзда тутувчи қоидалар ва вазифаларни кўрсатиш. Машгулотнинг турли босқичларида гурухлар алоқалари услублари.
 3. Семинар машгулотида муҳокама этилган мавзу бўйича хуносалар.
 4. Семинар машгулотини ўтказгандан кейин унинг боришини ўрганиб чиқиш.

Лаборатория ва амалий машгулотлар психология курсини ўқитишининг ажралмас қисми ҳисобланади. Уларда маъruzalarda олинган назарий билимларини фаоллаштиради, мустаҳкамлайди ва аниқлаштиради. Лаборатория машгулотларида талабалар психолигик тадқиқотларнинг оддий усуслари ва кўниммаларини ўзлаштирадилар, улардан кейинчалик мактабда кундалик ишларида фойдаланишлари мумкин бўлади.

Бу ерда улар ўтказиладиган тажрибаларда текширилаёттанилар сифатида иштирок этадилар ва уларни мустақил ўтказишга ўрганидилар. Тажрибаларда иштирок этиш ва турли тест топшириқларини ечиш талабаларда алоҳида қизиқиш уйготади, чунки бу уларга ўзларини англаб этишга, мавжуд психологик сифатларини ўрганишга, ўзининг ривожланганлик дарражасини аниқлашга имкон беради.

Турли психологик масалаларни ечишда ҳам талабалар ўз билимларини амалда кўрсатишлари мумкин. Шунга ухшашиб масалаларни ҳал этиб, талабалар яна бир бор бўлажак амалий ишлари учун психологик билимларнинг зарурлигига ишонч ҳосил қиласидилар. Амалий машгулотларда масалалардан фойдаланиш

үқитувчига ҳам үқув материалини ўзлаштириб бориши ва шу билан бу жараённи назорат қилишни кучайтиришга ёрдам беради.

Амалий машгулотларда компьютер техникасидан фойдаланиш талабанинг бутун интеллектуал имкониятларини максимал даражада жамлайди, фақаттина назорат қилиш ва амалга оширишни таъминлайди, бу талабани ўзига баҳо беришини шаклланишига ва унинг шахсини таркиб топишига ёрдам беради.

Лаборатория ва амалий машгулотларни ўтказишда қўлланилиши мумкин бўлган ишларнинг турли хиллари мавжуд. Уларнинг ҳар бири аниқ машгулотни танлаб олиш, машгулот мавзусини ва ўқитувчининг реал имкониятига, шу жумладан техник имкониятларга ҳам боғлиқ бўлади. Умумий талаблар эса ўқитувчининг талабаларни тайёрлаш ҳамда ҳар бир машгулот олдидан тексириш киради.

Тажриба ишларини бажариш учун талабалар иккита дафтарга эга бўлишлари керак: иш давомида ёзувларни қайд этиб бориш учун ва ишлари натижаларини яхшилаб ишлаб чиқиб, тартибга солиб ҳисобот бериш учун керак бўлади. Ҳисобот дафтарида баённома расмийлаштирилади. У ёки бу усул билан мактабда олингандан маълумотлар асосида машгулотларни мактаб материалиларида ўтказса яхши бўлади. Бу психология бўйича ўқувчи билимларини чуқурлаштириди ва аниқлаштириш имконини беради, ёш психологияси масалаларига қизиқишини оширади.

ЎҚИТИШНИНГ ИНТЕРФАОЛ МЕТОДЛАРИ

Психология ўқитиш методикаси фанида интерфаол усулларни таълим жараёнига қўллашнинг психологик жиҳатларини мазмунан ёритишга асосланади. Шунга мувофиқ ўқитиш методикасида ўқитишнинг асосий концепциялари ишлаб чиқилиб интерфаол усулларни қўлланилиши мазкур масалалар негизига асосланади.

Мазкур концепциялардан асосийлари қўйидагилардан иборат:

а) ўқитиш унинг шаклларини шаклланиши ўқитувчининг фаол фаолияти - ўқув фаолияти ҳисобланаб, бунда ўқитувчи бу фаолиятининг ташкилотчиси ролида иштирок этади.

б) ўқув фаолиятининг предмети ва натижаси фаолиятининг субъекти ўқувчи ҳисобланади, у фаодият ҳисобига қайта ташкил бўлади предмет сифатида ва ўқитиш якунида ўзгартирилган кўринишда намоён бўлади (ўқув фаолиятининг натижаси сифатида).

в) муваффақиятли ўқув фаолиятининг асосий кўрсаткичи, унинг натижаси ўқувчининг фикрлаш маҳоратини ўрганиш ва амалий масалаларни ижодий ҳал этиш илмий ва амалий

муаммоларда эркин ва мустақил йўл топа олишни тушуниш ҳисобланади, шу билан бирга билимларнинг фикрлаш материали ва воситаси бўлиб хизмат қиласи.

г) ўқув фаолиятининг бирлиги ўқув масаласи ҳисобланади. Ҳаётда юзага келадиган бошқа ҳамма масалалардан унинг предметини ўзгартиришга эмас балки амалдаги субъектнинг ўзини ўзгартиришга биринчи навбатда унинг фикрлаш ҳаракатлар усулларини эгаллаб олишга қаратилганилиги билан фарқ қилувчи ўқув тактикаси ҳисобланади.

д) ўқув фаолияти жараёни ўқувчининг ташқи предметни мазмунида ўз ҳаракатларини ички ақлий қўринишига (интериоризация) ўтказилиши қўринишидаги ўқув масалаларини ҳал этиш бўйича ҳаракатларидир, яъни уларни ўзининг шахсий билимлар, маҳорати ва кўникмаларини ҳосил қилиб олишидир.

е) билиш маҳорат ва кўникмаларни ўзлаштириш - бу ақлий ҳаракатлар ҳисобланади, улар индивид томонидан шакл образ қўринишида ташқи воситаларга таянилган ҳолда (предметлар ёрдамида йўл топиш ёки сўз билан ёрдамлашиш) бажарилади ва ўқув фаолияти натижасида ўзлаштирилган, қайта ташкил этилган «собиқ» ташқи предметли ҳаракатлардан иборат.

Инсонлар психологиясининг биргалиқдаги муносабат ва характеристига асосланган ўқитиш интерфаол ўқитиш усули дейилади. Индивид сифатида алоҳида ўқийдиган эмас, аксинча гурӯҳ билан бирга фаолият юритувчи, саволларни ўзаро келишиб баҳслашиб муҳокама қилувчи бир-бирини қўзгатиб ва фаоллаштириб борадиган ўқувчи ва ўқитувчи фаолияти марказий ўринни эгаллайди.

Интерфаол усулини қўллаганда ҳаммасидан кўра беллашув, рақобат, тортишув руҳиятини интеллектуал фаоллигига кучли таъсир этади. Бу инсонлар уюшган ҳолда муаммони ечишини излаганларида намоён бўлади. Бундан ташқари шундай психологик омиллар таъсир қиласидиган, атрофдагилар томонидан билдирилган ҳар қандай фикрга ўзининг шунга ўхшаш, яқин ёки аксинча мутглақо қарама-қарши фикр билдиришга даъват этади.

Бундай машгулотлар вақтида ўқитувчидан анча кўп ижодкорлик ва фаоллик талаб этилади. Олдиндан маълум ёки анча кўп ижодкорлик ва фаоллик талаб этувчи китобдан ўқиганларини ҳикоя қилиш шаклидаги дарс пассив даражада ўтади. Интерфаол усули нафақат таълимда балки, тарбияда ҳам айниқса яхши натижага келтиради, илмий нуқтаи назардан қараганда ўқитувчи муҳокамага таъсир қилганда нафақат фикр билдиради, балки муаммога ўзининг шахсий муносабатини, ахлоқий мавқеи ва дунёқарашини билдиради. Талабалар баҳсида ўқитувчини иштироки турлича бўлиши мумкин. Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзини фикрини ўтказмаслиги керак. Яхшиси баҳсни бошқаришда яхшилаб ҳисоблаб чиқилган усул, сермаҳсул фикрлашни, ечимини топишда

ижодий изланувчанликни талаб этувчи йўлни муаммоли савол қўйиш орқали бошқариш лозим. Ўқитувчи ўз нуқтаи назаридан чиқаришда фикр билдиради, фақат талабалар фикридан холоса чиқариш билан исботлаш ва хато фикрларни рад этиш керак. Бу усул билан баҳсни нафақат мазмунни интеллектуал - билиш, назарий саволларни йўллаш мумкин, шунингдек ҳамкорлиқда сермаҳсул фаолиятларини тузиш, талабалар шахсига ўз таъсири билан ўқув фаолиятини ўқув тарбия жараёнига айлантириши мумкин.

Шу тартибда, интерфаол ўқитиши усули, талабаларнинг ҳамкорлиқдаги фаолияти ўқитувчининг баҳслардаги иштироки туфайли дарс жараёнини нафақат ҳамкорлиқдаги фаолияти бўлади, балки шахснинг ижтимоий муносабатларининг реал ижодий сермаҳсул фаолиятига айланади. Ўқишидаги ҳамкорлик ўз-ўзидан талабалар томонидан ўзлаштирилган билим, тўғридан-тўгри уларнинг ички дунёсига таъсир этади ва дарс жараёнини асосий тарбиявий функцияси ҳисобланади.

Ҳамкорлиқдан тузилган сермаҳсул фаолиятни учта алоҳида фаол усул номи билан ажратиш мумкинми? Умуман олганда, дарс жараёнини тарбиявий функциясини ҳисобга олганда мумкин. Лекин бундай қилиш керакми? Бу мақсадга мувофиқ ҳисобланмайди, зеро интерфаол усул бу ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликдаги ижодий (сермаҳсул) фаолияти, шахснинг ҳамкорлиқдаги жараёнигина эмас, шунингдек билиш изланиш жараёнини юзага келиши ҳамдир. Ўқитувчи шу нарсани доим эсда тутиши лозимки, баҳсда саволларни ўз ҳолича қилмасдан, фақат фаол билишнинг йўналиши «талаба-талаба» ҳамкорлиги билан чегараланиб қолмасдан, доим «ўқитувчи-талаба» тизимини қўшилиши муҳимлигини назарда тутиш керак.

Интерфаол ўқитиши усулига қўйидагилар киради: 1) эврестик суҳбат; 2) баҳс усули; 3) ақлий ҳужум; 4) давра столи; 5) ишбилармон уйинлар усули; 6) амалий иш бўйича танлов муҳокамаси ва бошқа алоҳида ўқитувчи билан қўлланувчи – завқли интерфаол ўқитиши усувлари киради. Уларнинг мазмуни билан қисқача танишиб чиқамиз.

Интерфаол ўқитишининг бир усули эверстик суҳбат бўлиб, лотинча – «тўплайман, излайман» маъноларини англатади.. Бу суҳбат усули бўлиб қадимги грекча кўриниши Сүкрот суҳбати деб номланган ўқитиши тизимиға асосланган. Шу йўл билан моҳирона саволлар тузиш ва ўқувчини қўйилган саволга мустақил равища тўгри жавоб топишга йўналтириш керак. Бу ўқитиши усулини Сүкротникидан фарқи унинг кенг доирада жонлигиdir. Лекин унинг сўзсиз ўхшашлик томонлари ҳам мавжуд, ўз тавсифига кўра олинаётган функцияси бевосита уларни фаол ўйлаш орқали ўқувчиларни моҳирона савол беришга қаратилганлигиdir. Ўз йўналишининг психологик табиатига кўра – эврестик суҳбат бу

жамоавий фикрлаш ёки суҳбат, муаммони ечимини изловчи сифатидаги суҳбатдир. Шунинг учун педагогикада бу усул муаммоли ўқитиш усуllibаридан ҳисобланади, шу қаторда муаммоли изланувчи деб номланувчи суҳбатдан эверестик суҳбат психологик томондан ҳеч ҳам фарқ қилмайди. Педагогика улар орасида шахсий миқдорий чегара ўтказади. Агар эверестик суҳбат фақат қайсиридан мавзуни битта элементига тегишили бўлса, муаммоли изланишда эса - муаммоли вазиятлар кўп. Бироқ бундай фарқланиш танқидни кўтармайди, амалиётда суҳбатни ҳақиқийсига айлантиришса машгулотларда «фақат битта» ва «кўп» муаммолар орасидаги бу кўринмас фарқни сезиш мумкин эмас: ўқитувчи ва аудитория орасидаги суҳбат кўп саволли суҳбатга айланади ва мавзуга тегишили суҳбат билинмасдан баҳсга ўтади. Лекин энди бу ўқитишнинг бошқа усулидир, бунга кейинроқ тўхтalamиз. Гап шундаки, суҳбатда фикрлаб изланиш жамоавий изланишга айланади ва муаммонинг ечимини излашда фикрлар алмашинуви, турли варианtlар, орасидаги хуносалар ҳамкорлик ва ҳамфирлийлик бир-бирини фаоллаштиради.

Шунинг учун мантиқан бу усул интерфаол ўқитиш усули сифатида кўриб чиқилади.

Суҳбатни эверестик суҳбатта айлантириш учун қуйилган саволлар ҳам бошқа муаммоли ўқитиш усуllibари риоя қиласидан шартларга бўйсунади. Эверестик суҳбатта айланиш жараёнида эса, муаммоли вазиятни келтириб чиқарилган интерфаол ўқитиш усуllibаридан бирини амалга оширишдан бўлак нарса эмас.

Сўнгги ишларда баҳс интерфаол ўқитиш усули сифатида қўлланила бошланди.

Баҳс усули ёки ўқув баҳслари эверестик суҳбат каби намоён бўлади, тўғрироги маҳсус дастурлаштирилган эркин назарий саволларни мухокама қиласи, одатда савол қўйиш билан эверестик суҳбатни бошланиши каби бошланади. Уни доимо баҳсга айланиш, - дарсдаги меъёрий ҳолатдир. Психологик нуқтаи назардан қараганда баҳс қандай хусусиятта эга?

Биринчидан, баҳс - бу фаолиятнинг диалогик шакли булиб, турли фикрлар орасида борадиган шиддатли курашни, суҳбатни юзага келтиришади. Фикрлар алмашинуви оддий суҳбатдаги каби изчил ва салмоқли кетмайди, баҳсда эса, бир фикрни бошқаси билан тўқнашуви бир мунча асабий кўринишга эга. Баҳсни алоҳидалиги шундаки, баҳслашувларнинг фикри бу баҳслашаёттаниларни фаол фикрлашларини юзага келтирувчи ёки фикрни далил билан исботлашади.

Иккинчидан психологоик жиҳатдан шуниси қизиқки, айни фикрлар тўқнашуви баҳсни юзага келтиради, у эса баҳсга олиб келувчи турли хил фикрларни тутилишидир. Баҳс ва фикрлашни - фаолиятдаги сабабли бoggаниш деб тушунишади, бундай ёндашув Л.С.Выготский томонидан илгари сурилган, лекин нутқ фаолиятини

текширганларида бунга тұхталиб үтмаганлар, айниқса муаммоли баҳсдаги фикрлаш ва диологни үзаро bogлиқлигини анализ қылмаганлар.

Одатда фикрлаш орқали баҳсда эътиrozчини гапига жавоб туғилади, шунинг учун турлы фикрлар баҳсни юзага келтиради, деб тахмин қилинади. Натижада эса вазият мутлақо аксинча: баҳс мунозара фикрни тұғдиралып, фикрлашни фаоллаштиради, үқув баҳслари эса устига устак үқув материалини фикрлаш маҳсулі сифатида аңграб үзлаштиришни таъминлады. Бундай психологияк алоқидалик баҳслашув ва фикрлашни үзаро bogлиқлиги А.К.Марков изланишларида күрсатылған.

Мунозарани вазиятта алоқадорлиги мулоҳаза қилишни фаоллаштиради, уларни далиллар тизимига айлантиради. Ағасуски психологнинг бундай хуносаси натижасыда бу усули на мактаб, на педагогика – психология олий үқув юртлари амалиётида кенг доирада құлланилиш имкониятими бермаяпты.

Баҳс усули дарсларнинг гурухий шаклида амалий машгулолтарда ёки лаборатория машгулоларида, талабалар гапириш имконияти бұлған дарсларда фойдаланилади. Баъзан маърузада ҳам фойдаланилади, унда маърузачи мавзуга оид саволлар билан аудиторияға мурожаат қилиши орқали юзага келади. Баҳсни маъруза дарсларида тұла құллаб бұлмайды, лекин аудиториядан саволларға жавобларни тезлик билан жавоб оладиган натижасыда, улардан мазкур муаммога фикр билдириш орқали құллаш мүмкін. Энди бу мунозарали саволга жавоб бериш, жамоавий фикрлаш ва маърузачини хуносасини тинглаш психологияк мұхитни яратади. Турлы хил дарс шаклларида бир неча мунозарали саволларни құйишини намуна сифатида күрсатамиз. Дастанда маърузада кулланилған мунозарали саводдан бошлаймиз. Маърузачи ташкилий қисмда назарий фаолиятта багишланған саволни талабалар олдига құяды. «Биз ҳозиргина фаолиятни мавжудотни үраб турған борлық билан үз эхтиёжларини қондирис үчун қыладиган ҳамкорлиги эканлигини аниқладык. Бундай фактлар фаолиятни турлы хиллиги ҳисобланады: нафақаҳүр сайд өңәларига дам бериш учун үриндиқка үтиреди; чумоли үз инига үлган пашшани олиб кетаяпты; түяқуш калласини құйнига тиқиб олиб нафас олаяпты; талаба «фаолият» тушунчасини ўрганаяпты, вақоланткы үнга нима бұлғанда ҳам қуруқ ёдлаш эмас, аксинча тушуниб эсда олиб қолищ кераклигини огохлантиришганды; үқувчи адабиёт дарсида уйға ёдлаш учун берилған шеърни ўрганяпты; құмандон үз құшинига қандай ҳаракат қилиш кераклигини айтиш учун; рақибини ҳаммасини күтаяпты; улар кутиш вақтида бирор бир фаолият билан банд деб бұладими? Ана шу ҳамма вазият ҳақида ким нима үйлаёттанини дарров айтишиңгизни сүрайман». Кейин үқитувчи айттан субъектларини ҳаракатини кетма-кетликда үтказа бошлади («нафақаҳүр», «чумоли», «түяқуш», «талаба»).

«ўқувчи», «қўмондон») талабалар эса «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб бердилар. Барча «фаолият» тушунчасини ҳам анча тушунтириш талаб этишини ва бу мавзуга бошқа дарсларда яна тўхталиш лозимлигига амин бўладилар, лекин бу етарли бўлиб, маърузачи мақсадга эришади. У талабаларни фаолият тушунчасини психологик асосини фақат лугавий маъносини ёдлаб олиш эмас, балки жиддий ҳаётий вазиятларда таҳлил қилинадиган иш эканлигига ишонтириди.

Семинар машгулотида: Талаба мавзуу режасида кўрсатилган «Вақтни идрок қилиш» бўйича тажриба ўтказиб реферат билан чиқиш қилди, психолог Д.Б.Эльконин ўтказган изланишлар, вақтнинг қадрига етиш бўйича турли вазиятларда инсонларнинг вақтни идрок этиши бўйича маълумотларни берди. Ўқитувчи гуруҳ олдига савол қўяди: «Бу маълумотларни ўқитувчи амалий ишларда қандай қўллаши лозим?». «Ўқувчиларнинг вақтни субъектив баҳолашга ҳукм қилиши, дарслар қизиқарлами ёки зерикарлами?» деб тавсиф қилиши мумкинми? Айттанча талаба «Р» баён этганилари қанча давом этди? Биринчидан талаба Р. баён қилганиларига қизиқиш уйготиб, ҳақиқий вақтни кичрайтириб баҳо беришиди.

Иккинчидан, бирданига бир қанча талаба психологлар томонидан очилган қонуниятларни қўллаш имконияти фикрни асослашга ёрдам беради. Тадқиқот сифатида қўйидаги иш амалга оширилди яъни мактаб ўқувчиларига дарслар қизиқарлами ёки йўқми, қайси дарсларда (қайси фан ўқитувчиси)даги зерикарли ёки аксинча қизиқарли ва ҳ.к., уларни қандай баҳолаш мумкин? Лекин баҳолаш кераклами, фойдалими деган саволлар борасида баҳслашдилар. Буни қандай урганиш мумкин? Кимгadir математикада ўтириш қизиқарли бўлмаса, кимгadir ким билан ҳеч нарса қилиш ёқмайди баъзи ўқитувчилар дарсларни доим қизиқарли ўтадилар. Балки ичимииздан кимдир ўз фанига қизиқиш уйгота олмаслигини сезиб қолар? Барчада шу ва шунга ўхшаш фикрлар саволларга қизиқиш уйготаётганини билишимиз мумкин, лекин баҳс энди бошқа мавзуу бўйича кетяпти: идрокни билиш жараёнларидан бири эканлиги ҳақида эмас, дарслар қизиқарли ёки зерикарлилиги ҳақида. Албатта, ташхисни аниқлiği билан боғлиқ эмас. Қундалик ҳаётда турли хил вазиятларга дуч келамиз ва ўз имкониятларингиздан келиб чиқиб, уларни ўқиб ўрганамиз (кузатиб) ташхис қўямиз ёки психиатрга маслаҳатта борамиз, бу китобдан ўқищдан кўра яхшироқдир. Буларни ҳаммасини амалиётчи психолог ўрганиши лозим. Ҳозир ўз таърифларингизни ўқиб эшигитириш орқали биз бир-биримиздаги мавжуд билимларимизни алмашамиз.

Дарсларда уларни кўриб чиқиб, биз сўз мантиқий тафаккуримизни ўстирамиз, психологик кузатувчанликни таркиб толтирамиз.

Лаборатория машгулотида: Үқитувчи математика факультети талабаларига «Тафаккур» мавзуси бўйича, мантикий тафаккурни баҳолаш учун математик материалда бир неча тест берди. Мана улардан баъзилари: «Гишт оғирлиги 500 г ва унга яримта гишт қўшилади. Умумий оғирлик қанча? 3 кг тент балиқни үлчагандан сўнг кесиб думи томонини сизга беришди. Бошқа (бош) кўринишидан кичикроқ томони кимгадир тегди. Балиқнинг оғирлиги қанча эди? Агар балиқнинг думи 4 кг бўлса, боши ҳам 4 кг бўлса, танаси думи, бош қисмининг оғирлигига тенг бўлса, унда балиқнинг оғирлиги қанча?» талабалар математик бу вазифани еча оладиларми? Буни биз ҳозир муҳокама қилмаймиз (зоро ҳеч ким бирданига ечимини топа олмайди). Бу ерда бизни тафаккур сифатларининг таснифи ҳақидаги фикр қизиқтиради. Үқитувчи томонидан қўйилган мунозарали савол қўйидагича: «Ҳар 3 та вазифани тез ечишга имкон берадиган, тафаккурлашнинг умумий усулини топинг ва вазифанинг ҳар бирини тез ҳал қилишда сизга тафаккурнинг қайси сифати етишмаганини тушунтириб беринг». Дастрраб, муҳокамадаги бу саволга тақлидга асосланиб, бирмунча содда жавоб вариантларини беришди. Кейин суҳбат мулоҳаза чегарасига эга бўла бошлади. Үқитувчининг туртки берадиган саволларидан: «Нимага шундай ўйлайсиз?», «Сизнинг фикрингиз нимага асосланади?», «Бу сизнинг тахминингизми ёки бу фикр шундай эканлигини исботлаб бера оласизми?» ва ҳ.к. шундан сўнг талабалар ўз фикрларини асослаш учун тафаккур психологияси бўйича ўз билимларини сафарбар қилишга уринишади.

Талабаларнинг кўпчилигида психологик атамаларни қўллашда ишончсизлик, математик атамаларни адаштириш кузатиди (Масалан, тез, тўлиқ тафаккурлаш йўналишида «алгебрик» ёки «арифметик» жараёнларни тез-тез алмаштирадилар). Ниҳоят, ўтказилган ҳар учала вазифада улар ишонадиган тушунчалар «ярмини» ташкил этади, деган хulosага келишиди. Бундай умумийликни намоён бўлиши масалани тез ҳал этишга имкон беради, зоро ҳар қандай бутунлик иккита тенг қисмдан иборат гиштнинг оғирлиги ёки балиқнинг оғирлигининг, бу ерда аҳамияти йўқ. Шунга ухшаш масалаларни ҳал этишининг умумий усули тафаккурлашнинг ҳам умумий усулидир.

Шундан сўнг үқитувчи тестдан олинган маълумотларни изоҳлашга ўтди. Айни вазиятда талабаларни математик қобилиятлари эмас, балки тафаккурнинг сифатини аниклашга қизиқиш уйготишини таъкидлаб, үқитувчи олинган тестнинг натижаларини психологик мазмунини тушунтиради. Шунга мувофик у қўйидагича расман хulosани айтди: «Ана шу учта масалани ечишда намоён бўлган тафаккурнинг бундай умумий усулини, мантикий тафаккурлаш, деб таърифлаш мумкин, бироқ бир вақтнинг ўзида ҳам назарий ёки эмпирик, ижодий ёки сермаҳсул тафаккурлаш ҳамдир. Амалий фойдаланиш жараёнида

бу усул илк бор сиз учун ижодий тафаккурлаш ҳисобланади. Агар сиз бу усулни ўзлаштирган бўлсангиз шунга ўхшаш масалаларни ечишда маҳсулдорлик етарли бўлади. Ҳар қандай таркибли турли хил масалаларни ечишда назарий тафаккурлашдан фойдаланиш мумкин, зеро бу умумий аҳамиятта эга. Унда бу тафаккур қачон эмпирик ҳисобланади? Вариантларни тўгри ечишга ҳаракат қиладилар. Кейинчалик, топилган бу усулни бошқа масалаларда ҳам қўллаш мумкин ва ўмумий холоса чиқаришда бундан фойдаланиш мумкин. Шунда эмпирик топилма назарий хусусиятта эга деган холосага олиб келади ва бошқа масалаларни ечишда қўлланилган бу тафаккурлашнинг умумий усули назарий хусусиятта эга бўлади». Ўқитувчи юқоридаги холосага тадқиқот натижалари асосида келди.

Энди шу ўринда савол туғилади: талабалар билан «Тафаккур» мавзуси бўйича юзаки дарс ўтиш деярли мумкин эмас, баҳс усулини бу ерда нима алоқаси бор? Бунга қуйидагича жавоб бериш мумкин. Тўгри бу баҳсга ўхшамаслиги мумкин, лекин асосий хусусияти шундаки баҳслашиш хусусиятига эга талабаларни ўйлашга мажбур қилган, тайёргарликсиз бирор холосага келтирган ва илмий адабиётларни ўқишга йўналтирувчи саволни қўйишишида намоён бўлади. Бундай йўналтириш ўз ўзидан аҳамиятли далиллар. Лекин барибир асосийси мунозаралар талабаларни ўйлашга мажбур қиляпти: тафаккурлашни талаб этувчи ва мунозарали муаммо қандай бўлиш керак деган саволга, муҳим педагогик муаммони инсонни фикрлашга ўрганишини ҳал этади. Шунинг учун оғзаки баҳс сифатида ҳам мунозара бўлмаслиги мумкин. Шундай қилиб, баҳс усули, ҳамма дарс шакллари, маъruzадан тортиб лаборатория машгулотларигача қўллаш мумкин. Уни талабаларнинг қанчалик фикрлашларини фаоллаштиради ва ўзлаштиришда режасини қай даражага кўтаришган, саволларни ўрганишга қизиқиш уйготиши ва уларни адабиётлар билан мустақил ишлаш жараёнида чуқур кириб боришларига қараб натижаси белгиланади.

«Ақлий ҳужум» усули олий ўқув юртлари амалиётида ўқитиш усули сифатида қўллашга улгургани йўқ, бу усул бошқарув тизими, шунингдек илмий изланишлар натижасида келиб чиқсан. У айниқса иқтисодий бошқарув фаолияти, менежментда кенг қўлланилади. Ўқитишга боғлиқ бўлмаган ҳолда ақлий ҳужум усулининг мазмуни моҳияти нимада? Мутахассисларнинг фикрича, муаммонинг жавобини қидиришда бевосита мияга келган фикрлар, тахминлар тасодифий ўхшатишлар, шунингдек бирдан келиб чиқадиган, мавжуд керак ва нокерак боғланишларни асослаб боришларини ўз ичига олади. Кейин диктофонга ёзib олинган тасодифий жумла, фикрларни диққат билан тахлил қилиш йўли айниқса қизиқарли яъни ақлий ҳужум усулига яқин бўлганлари ажратиб олинади ва кейинчалик чуқурроқ савол қўйилиб,

муҳокама қилиш учун фойдаланилади. Ақлий ҳужумнинг ўзига хос олтин қоидаси мавжуд булиб – иштирокчилар сұхбати давомида айтишгандаридан ҳеч бирига шубҳа қымаслик, аксинча ҳар қандай фикрни билдиришда тұла эркинлик яратып бериш лозим. Бундай психологияк эркинлик ўзини хотиржам тутишга «түруғ ғикридан» уялмасликка омадсиз луқма ташлаш билан ўзини ўнғайсиз ҳолатта қўйишидан қўрқмасликка имкон беради. Бундай ҳолатда (айниңса иштирокчилар бунга мослашганда) кўчириши тўғри бўлган, ҳеч нимага ярамайдиган (айни дамда муаммони ечиш учун) аҳмоқона, кутимаган, лекин зарур бўлган, ҳақиқатдан интенсив фикрлар юзага келади. Ана шунинг учун ҳам ақлий ҳужум уюштирилади. Лекин бу, менежмент ва илмий изланишларда тугри ечимни излаш учун қўлланилади. Бу усульнин олий ўқув юргларида қандай қўллаш мумкин? Айтиш лозимки, имкониятлар диапозони психология ўқитишида қўллаш учун етарли эмас. Лекин ақлий ҳужум усули қайсиdir муаммо ечимининг қийинчиликларини тушунтириш мақсадида қўллаш мумкин. Масалан: иқтисодий баъзи муаммолар (маошнинг кечикиши, корхоналарнинг ихтиёрий солиқ тўлаши ва ҳ.к.) социологияда (сиёсий фаолият рейтинги интерпритацияси) педагогикада (ахлоқ ва ахлоқсизлик ўртасидаги қарама-қаршилик), психологияда психиканни ривожланиш қонуниятлари ва таълим-тарбия амалиёти ва ҳ.к.

Ақлий ҳужумда, ёш ва педагогик психологияни ўқитишида фойдаланишида қўйидағиларни мисол қиласиз. Семинар машгулотида ўсмирилик психик ривожланишида кризиси муаммоси муҳокама қилинмоқда, педагогика коллежини тугатиб бошлангич синф ўқитувчиси ёки мактаб психологи булиб ишләёттан сиртқи бўлим талабалари бундай кризисни амалий фаолиятлари давомида гувоҳи бўлганлари учун уларга бу жараён яхши таниш эди. Бундай ўсмиirlар билан ишлаш давомида бериладиган тавсияларни ҳам билар эдилар. Алоҳида тавсиялар ўзини оқлади, улардан кўпчилиги эса, на таълимда на тарбияда кутилган натижани бермади. Умуман уларда ўтиш даврида бўладиган кризисга учраган ўсмиirlар билан ишлаш давомида кўплаб усуслар ва турли хил фикрлар кўп эди. Бу ҳақида билган ўқитувчи ақлий ҳужум усулини қўллашибди: ҳар қандай фикрни билдиришга рухсат беради, жумладан «зарарли» ёки «ярамайдиган» деб танқид қилинадиган фикрлар шунингдек ҳар қандай яққол ёки яширин танқидий фикрларни билдиришни тақиқлайди. Бундан ташқари, ўқитувчи «жуда қизиқарли», «қизиқарли» ва ҳ.к. каби ўз сўзлари билан маъқуллаб туради. Хўйц нима бупти? Кризиснинг ўтиш даврида ўсмиirlар билан қандай ишлаш мумкинлиги ҳақида 40 дан ортиқ фикрлар билдирилди. Баъзи фикр шу ернинг ўзида бошқа фикрлар билан боғлиқ ҳолда тугилди, бошқалари шунчаки айтилган сўзлар эди, лекин кўпинча бу шахсий малакадан иборат бўлиб, бу нимага асосланади: «танқид қилгани» тавсияга амал

қилиб, хато ёки ножүя маслағатларни танқидий изоҳсиз, хатто қандай бўлишдан қатъий назар унга ўз муносабатини билдиrmай, шунчаки ҳисоблашидир.

Ақлий ҳужум нима беради, айни вазиятда – бу усул қўлланишдан олинган фойданинг реал натижаси қандай? У шундан иборатки талабалар, бу ёшдаги болалар билан ишлаш малакалари етарли анча машҳур педагогик назариялардан ва психолигик ўсишда дуч келадиган кризисдаги ўсмиirlар билан ишлаш усуллари бўйича маслҳат ва тавсиялар беришди. Бундай тавсиялар орасида, фан ва амалиётда қўлласа бўладиган, керакли натижаларга олиб келадиган фикрлар ҳам мавжуд. Шу йўл билан кейинги фаолият учун фойдаланидиган кризис мактабдаги таълим-тарбияни рад этишда давом этаверади, зеро ҳамма услуг ва усуллар муаммони ҳал этавермайди.

Бундай манфий хulosса талабаларни жиiddий психологик тахлил қилишга ундаиди ва қуйидаги саволга жавоб беришни талаб килади. учун: Наҳотки мактабдаги бу муаммодан қутилишнинг иложи йўқ? Ақлий ҳужумдан сўнг семинар машгулотида, мактабда тавсия этиладиган ва фойдаланидиган кўпчилик усуллар самараисизлигини психологик сабаблари муҳокамаси бошланди. Шу йўл билан айни вазиятда ақлий ҳужум ўсмиirlар билан ишлашнинг кўплаб усули ва йўналишларини ҳисоблаб чиқишга ёрдамлашди ва шу билан бирга талабаларни психологик муаммони тахлил қилишга фикрлашга тайёрлайди. Бундай мезонлар ҳозирги замон психологиясида кўплаб учрайди, демак ақлий ҳужум усули бу кундалик ишимиизда учрайдиган муаммоларни ечишда талабаларни ижодий ёндашишларида ёрдам беради.

Давра столи усули педагогикага сиёсатшуносликдан кириб келган. «Давра столи» сиёсий ва илмий йўналиш намоёндалари томонидан ташкил қилинади. Фикрлар алмашинуви қандайдир тегадиган нуқталарини тошишга имкон беради, чунки уларнинг кейинги фаолиятида умумий хulosани йўналтиришга – илмий ҳақиқат ёки сиёсий тургунликка эришишга хизмат қиласи. Думалоқ стол усули ўқитишнинг назарий муаммоларни турли илмий аспектлар, турли касб мутахассисликлари ёрдамида муаммони кўриб чиқишнинг самарадорлигини оширишда қўлланилади. Мана масалан, юридик факультети талабалари учун психология бўлимида юрист шахси ва фаолиятини ўрганаёттан талабалар учун психология ўқитувчи «жиноий хулқ психологияси» мавзуси бўйича семинар машгулотини давра столи усули бўйича текшириди. Машгулот давомида жиноий хулқ кафедрасидан юрист- ўқитувчи билан бир хилда саволлар бериб фикрларни аниқлаштириди, изоҳ берди, мисоллар келтириди.

Психология ўқитувчиси эса «давра столи»да бошловчи ҳисобланди, юрист - ўқитувчи фикрларга кетма-кетлик билан қўшимчалар қиласди. Бу зарур эди, чунки ҳуқуқий саволлар айниқса инсонларнинг аниқ ҳуқуқлари (жабрланувчи ёки жиноятчи, судья, гувоҳ ва ҳоказо) психологияк баҳони инсонларнинг жиноий хулқни бу томони бутун машгулот предмети ҳисобланади, зоро талаба юристларни жиноятчиликни нафақат ҳуқуқий томони балки, психологияк томони ҳам қизиқтиради. Бундай психологик саволларни муҳокамаси нафақат юридик фан вакили қатнашганлиги учун, балки жиноятчилик борасидаги ўзларининг ҳуқуқий билимларини психологик таҳлил учун материал сифатида қўллаш мумкин бўлгани учун ҳам фаол ўтди. Шу йўл билан мавзу икки томондан кўриб чиқилди - яъни ҳукукий ва психологик, шунинг учун мавзу чуқур ўзлаштирилиди. Бу имтиҳонда ўз исботини топди. Бошқа мавзулардан кўра, талабалар берилган мавзудан мисоллар келтириши. Айниқса имтиҳон лайитида билетда қандай савол қўйилишидан қатъий назар давра столида муҳокама қилинган жиноят хулқ масалалари атрофлича очиб берилди. Юрист шахси ва фаолияти psychologyasi яхши ўзлаштирилганини кўрсатди. Давра столи усули бошқа шаклда ҳам қўлланилади. Масалан, психолог гуруҳи билан ўқув-методик конференцияни давра столи усулида ўтказиши мумкин. Муҳими умумий психологик ҳам социологик чуқур таҳлил талаб этиладиган, мутахассислик доирасида қизиқишлари жиҳатидан ҳар томонлама кўриб чиқиладиган (айни вазиятда психологик) мавзу танлаш керак. Бошқа олий ўқув юртидан психология мутахассислиги бўйича таклиф қилинган ўқитувчи ва талабалар гуруҳи билан шунга ўхшаш машгулот ўтказилган. Масалан: Давра столи амалиётда халқаро Олий ўқув юртлари билан ҳамкорликда ўтказилган. Германиялик ёки Франциялик психолог-талабалар билан Россиялик психолог талабалар ўртасида ижтимоий психологик муаммо миллатлараро муносабатлар муаммоси муҳокама қилинди.

Давра столи усулинини психологияни ўқитишида турли-туман шаклини амалга ошириш мумкин. Агар бу борада муҳим шарт яъни уни қатъий кузатиб бориш - бу англанган зарурият кўп қиррали назарий муаммоларни диққат марказдан амалий ҳаётдан гавдалантириб кўриб чиқиши ёддан чиқарилмаса булди. Агар бундай зарурият йўқ ёки бор бўлса, лекин ҳар томонлама англанилган бўлса, унда давра столи одатий, ҳар ким ўзиникини гапирадиган семинарга айланиб қолади ва конкуренция бўла олмайди.

Ишбилармон ўйинлар усули: дастлаб ўқитиш тизимларида эмас, балки бошқарув амалиётида пайдо бўлган. Ҳозирда ишбилармон ўйин усули турли жабҳаларда қўлланиляпти, ижодий фаолиятда лойиҳа тузищда, реал вазиятларда жамоавий ишлаб

чиқишида, шунингдек ҳарбий ишларда қўлланиляпти. Айтмоқчи «Ишбилармон ўйин» усули ўқитиш усули сифатида айнан ҳарбий ўйин ҳисобланади, амалиётчилар қадимдан қўшинни ўқитиш учун реал жанг жадалларда эмас, балки жанг шартларига тақлид қилиб ўйин шаклида ҳарбий ҳаракат олиб борганлар.

Ўйинлар асосан - бу қўмондонни қўшинни бошқаришга ўргатадиган аскарни эса жанг шароитларда ўзини бошқаришга ўргатадиган ишбилармон ўйин усулидир.

Олий ўқув юртларида турли касб мутахассисларига ишбилармон ўйинлари кўпроқ бошқарув фаолиятида ўқитиш учун фойдаланилади. Баъзан бу усули бошқарувда «ишбилармон ўйинлари» деб аталади. Умумий кўринишида ишбилармон ўйини усулининг моҳияти - деб ёзди, бу борадаги мутахассислардан бири Е.А.Хурцкий - биз интонация усули (тақлид қилиш, акс эттириш) турли вазиятларни ўйин йўли билан бошқариш дейиш мумкин. Ваҳоланки, бундай аниқлик ўқитувчи учун ўқув-методик қўлланмада берилган, лекин гап ишбилармон ўйин усулини реал бошқарув усули сифатида эмас, балки талабаларни бошқаришга ўрганиш усули сифатида эканлиги ҳақида кетяпти. Бизнинг назаримизда ишбилармон ўйин усулини нафақат бошқарувда қўллаш мумкин, шунингдек хулоса чиқаришни бошқаришда ҳам қўллаш мумкин. Умуман олганда бу усулининг психологик моҳиятини олсак (ҳар қандай) фаолиятга ўргатиш сифатида ҳар қандай ўқитишида қўллаш мумкин.

Ишбилармон ўйин усулининг моҳияти шундаки, ўқувчиларни ўқитиш фаолиятини моделлаштириш сифатида ўрганишдан иборат, чунки бўлажак мутахассислар касбий вазифаларига жавоб беришга ўргатади. Агар педагогика олий ўқув юртларидағи ўқитувчиларни тайёрлаш ҳақида гапирадиган бўлсак, унда психологияни ўқитишида қўйидагича вазиятлар асосий роль ўйнаши мумкин. «Дарс», «орқада қолганлар билан ишлаш», ўқишида орқада қолаётган ўқувчи ва хатоларни психологик табиатини психологик сабабини, масалан диққатни ёки математикадан ёзма ишда дарс натижаларини таҳлил қилиш шарти ва бошқалар. Бунда талабалар турли роллар билан чиқиши қилишлари мумкин: ўқитувчи, методист, таълим департаменти инспектори, амалиётчи талаба ва ҳатто ўқувчини (аълочи, қолоқ ва ҳ.) бундай ишбилармон ўйинлар усули олдиндан режалаштирилиши (сценарий тузиш, ролларга бўлиш вазиятни танлаш ва ҳ.) ва амалий машгулотларда ўтказиш мумкин.

Масалан дарсда ўқувчилар диққатининг ривожланиши мавзусидаги амалий машгулотда ишбилармон ўйин усули ўқитувчи томонидан ташкил қилинди. Унда психология ўқитувчилари ва талабалари иштироқида мактабда дарсни ўтиш олдиндан берилиди. Бу синфлар рус тилини яхши ўзлаштирмаётган ўқувчилардан тузилган. С.В.Иванов, А.Н.Иванова томонидан ишлаб

чиқилган янги рус орфографияси методикасини тажриба қилиш учун тузилган танланма синфлар зди.

Кейин талабалар мана шу дарс ва синфни кузатищдан түплаган материаллари асосида ишбилармон үйинлар усули ўтказилди, айни экспрементал характерга эга ўқитиш қўйилган зди. Улар дарсга катта қизиқиш билан муносабатда бўлишиди, демак уларнинг диққати ҳам фаолроқ бўлди.

Амалиётчи талабалар ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятини диққат билан кузатадилар, ёзиб борадилар, ишбилармон үйин учун кейинчаликка материал түплайдилар. Ишбилармон үйинлар усулида иштирок этиши учун талабаларга роллар тақсимланади. Шундай қилиб 3 та талабага ўқитувчи роли берилди (улар 2 соатли психология дарсидан амалий машгулот олиб боришлари лозим зди). 7 та талабага эса таълим дешартаменти инспектор – методисти роли берилди ва 2 та талабага мактаб мудири ва илмий ходим роли берилди. Шу орқали иш үйини ташкил қилиниб ўртага ташланган муаммо ҳал қилинади.

Ишбилармон үйин усули амалий машгулотда қандай ташкил қилинади? Ўқитувчи отларга суффиксларни қўшиш мавзуси бўйича дарс олиб борди. Бошқалар эса дарс методикаси бўйича ўз фикрларини билдиришди. Уларнинг хulosаларида танқидийлик мавжуд зди (асосан экспремент ўтказувчи ўқитувчини ижобий томонларини кўп қўлланилганлиги учун) «мудир» ва илмий ходим эса, ўз ўқитувчиларининг хато ва камчиликларини оқлашга уринишиди. Суҳбат нафақат методик нуқтаи назардан муваффақиятли чиқди, шунингдек, психологик асосланган танқидлар ҳам кўп бўлди. Психологик таҳлил қилиш нуқаи назаридан ҳам диққатни ривожлантирувчи ижобий вазиятлар намоён бўлди. Ишбилармон үйин усули охирида асосий хulosага келинса ва у қуйидагича шакланган зди. Ўқувчиларнинг диққати дарсга ва ўргатилаётган мавзуга нисбатан фаол қаратилган. Ўқувчилар вазифани аъзога бажарганида ва бундан маънавий қониқиши олганларидагина қизиқиш ҳосил бўлади.

Ўқитувчининг диққати бу фаолиятни тўгри бажаришга қаратилган ички назоратдир. Уни ўқитувчи вазифа бажаришга йўналтирганда бошқарилади деб хulosса қилинди. Бу шуни англатадики, диққатни ўстириш ва тарбиялаш учун ўқувчиларни иложи борича тўгри фаолият бажаришга йўналтиришга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу нафақат машгулотларни ўқитишга тегишли, шунингдек ҳар қандай ақлий ва амалий фаолиятни ўрганиш учун ҳам керак. Йўналтиришга асосланган фаолият (П.Я.Гальпирин) айни психологик шароитларни яратади.

Ишбилармон үйин усули айни вақтда бошқа усувларга кўра самаралироқ чиқди. Чунки у талабаларни реал вазиятларга қўйиб аниқ шахсларнинг ролини ўқитувчи, методист, илмий мудир, директор ролларини ўйнаб аниқ фикрлашта мажбур қиласди ва бу

вазият ўқувчилар диққатини, тафаккурини йұналтиради, яхши үзлаштиришига имконият яратади.

Талабаларни интерфаол үқитиши усулларидан яна бири тренинг ҳисобланади. Үқитишининг бу янги усули сифатида, бириңчидан бизда у ҳақида анча вақттегача билишмаган, шунға қарамай гарбда психокоррекция ишларини бевосита амалға ошириш мақсадида кичік гурухларда тузилған ва махсус мұносабат ташкил этиш усули сифатида тарқалған. Иккінчидан у психология ёки бошқа фанларни янги үқитиши усули ҳисобланмаган, ҳатто ҳозир ҳам шундай бұлыб улгурғани йүқ. Зоро, баъзи олий ўқув юртларида ижтимоий психологияны үқитища тренинг амалий машгулотларда ҳамкорликдаги фаолият жараёнларини шакллантириш учун құлдана бошлады. Тренинг гурухларида вужудға келадиган түрли вазияттарни үргатувчи ҳисобланади ва шу маънода ўқувчилар учун тұла реал вазият сифатида намоён бұлади ва ўз фаолияти натижасыга жавобгарлық билан ҳаракат қилиши керак. Жавобгарлық ҳисси фаолиятта киришганда алоҳида аҳамиятта зәгадир. Нафақат ўзи олдинга интилиши керак, бу индивидуал үқитищда ҳатто гурухни үқитишининг эркин мұҳқомасыда құл келади, лекин гурухдаги шериклар билан олдинга интилиши ҳар бир ҳаракат ютуғи – бу бутун гурух фаолиятининг ютуғининг гаровидир.

Бу аспект тренингнинг ишビルармен үйинларға шуниси билан үхшайдыки, ундан ҳоли иштирокчилар бир-бири билан боғлиқ жавобгарлық күчли, лекин үқитиши усуллари орасидаги фарқ яққол күрінади, улардан бири назорат, ишини назарияға асосланғанлығы, тамойили буйіча амалда құллашға үргатиша хизмат қилади, бошқа эса амалиётда назарияни үрганишга (амалиётда назария) хизмат қиласы.

Гурухий тренинг усулининг ижтимоий психология фанини үқитищда құллаш бежиз зemas, чунки бутун таркиби назарий қонунияттар гурухлараро ва гурух ичидаги мұносабатларға багиiplанған, уларни амалий машгулотнинг гурухий шаклида күпроқ яхши тушуниш ва үзлаштириш мүшкүл, чунки фанни назарий ақвөли үрганилған бошқа усулларыда (маъруза илмий адабиётларни үқиши) шаклланған олий ўқув юртларида фанларни аңғанавий академик усуlda үқитиши ва талабаларда ұша академик билимларида психологиялық амалиётда құлланилиши замон талабларига тұла жавоб бермайды. Тармоқли касблар (үқитувчи, режессёр, тренер ва бошқалар) әгалари билан ишлашда қандай усулларда ташкил қилинади.

Тренинг усули билан дарслар камдан-кам үтказилади. Бундай бўлишига куйидаги сабаблар мавжуд :

- бириңчидан, бу ўқув амалиётіда янги ва тұла оқламаган усулдир;

- иккинчидан, бу усул бўйича машгулотларни тайёрлаш қийин жараён ва кўп вақт талаб этади;

- учинчидан ҳар доим ўқитувчига ижтимоий психологиянинг қайси муаммолари гуруҳий тренингга олиб келиш кераклигини тушунавермайди;

Дастлабки иккита сабаб кўринишдан аҳамиятсиздек кўринсада учинчисига келсак, амалда уни ҳозир кўпроқ ўтказиладиган тренинг мавзуи ва муаммоси билан номлаб бартараф этиш мумкин. Шундай академик бошқарма ёки юқори малакали институтларда талабалар аудиториясида жамоа мавзуси бўйича ўқувчи ёки талабалар жамоасининг шиорлари «Танишув», «Ўзаро тушуниш», «Яхши кайфият мимикаси-хиссий яқинлик», «Низоларсиз мулоқот», «Низони нима қилиш керак», «Вақтинча тўхтатиш, давом этишга қўйиб бериш орқага сурин», «Мен ва жамоа» ва ҳ.к. тренинглар тафаккур тараққиёти (нутқ ва унинг намоён бўлиши) жараёни гуруҳдаги индивидлар ҳамкорлиги ва бошқалар бўйича иштегелектуал тренинглар ўтказилади.

Гуруҳий тренинг усули билан ўтказиладиган дарслар ўқитувчида бошқа дарс шакллари ишбилиармон ўйинлар, давра столи ёки баҳс каби катта тайёргарликни талаб этади. Тайёргарлик қўйидагиларни ўз ичига олади:

А) тренингнинг режаси устида ишлаш;

Б) талабалар билан муаммонинг ечимини қидиришда фаол иштирокини таъминлаш (одатда бу ўтилаётган мавзудаги саволларни олдиндан бериб қўйиш билан боғлиқ) бўйича ишлаш;

В) ўқитувчининг ўз устида ишлаши, у ўзининг тренингда қандай тутишини ўйлаб топади; саволларни қандай қўйиш ва муҳокамаларга қандай муносабат билдириши баҳсли вазиятни драммалаштириш ёки томонларнинг бир-бири билан келишиши гуруҳ иштирокчиларида жавоб вариантларини талаб этиши ёки ўзи айтиши нотўғри ечимга гуруҳ қандай муносабатда қачон ва қандай умумий хулоса чиқариш керак. Тренинг давомида талабалар фаоллиги қандай баҳоланади ва ҳоказолар;

Г) иштирокчилар орасида ролларни тақсимлаш, лекин роллар ҳаммага етишмаслиги мумкин. Шунда кўпчиликка танқидчи ва кузатувчи роллари берилади ва тренингда энг фаол иштирокчини таъминлаш.

Тренинг давомида бажариладиган ролларнинг бошқа иштирокчиларига тақдим этиши мумкин. Роллар турлича бўлиши мумкин. Улар мавзудан келиб чиқади. Масалан, «Жамоа» мавзуси бўйича тренингда «Низосиз мулоқот ёки низони бартараф қилиш» бўлимларида шундай роллар бўлиши мумкин. «Ўқитувчи», «ташқилотчи», «фикрлар генератори», «уста» (роллар имкон қадар низоли) «адолат тарафдори», «кулдирувчи», «танқидчи», «қўзгалувчи» «анъанаалар сақловчиси», «учинчи», «айёр»,

«мугомбир» (үртача низоли) ва яратувчи, иштирокчи, дангаса, яхши йигит, нозик қыз, администратор (кам низоли) ва ҳ.к.

Ижтимоий психологияк тренинг бу оддий сүз билан айтганда машқ қандайдыр малакаларни эгаллаш эмас, балки фаол ижтимоий психологик шахсни мулоқотда фаоллиги ва йұналғанлығига қаратылған ва гурұхларда ижтимоий психологик обьекті сифатида шакланғанлығы даражасига жұтарилишига қаратылған үқитиш усулидір.

Үқитиш усули сифатида гурұхий тренингнинг ақамияты үқувчиларни бундай ҳамкорлықдаги фаолияти қайсики оддий тарабалар үқув гурӯхини ижтимоий психологик күринишига зә моделіга айлантирувчи мұхими ҳисобланади. Шунинг учун ижтимоий тренингни назарияда шакланған ижтимоий амалий психологияни үқитишида ёрдам берувчи деб ҳисоблаш мүмкін. Агар ишбілармен усул - назариядан келиб чиққан амалий фаолиятта ўргатса, тренинг эса, амалий вазияттардан келиб чиқиб - назарияни ўргатишига яна бир бор гувоҳ бұламиз.

Фаол үқитиш усуллари ҳақида фикримизни якунлар эканмиз үқитувчиларға шуны әслатишимиз керакки, бу ерда күриб чиққан үқитиш усуллари үзігі хос алоқида мисолларға зә. Шунингдек мазкур усуллардан дарс жараёнида фойдаланиш үқувчиларда билим, күникма, малакаларни онтли равищда ва самарали үзлаشتырыш имконини беради.

ПЕДАГОГИКА ОЛІЙ ҮҚУВ ЮРТЛАРИДА ПСИХОЛОГИЯ ҮҚИТИШ МЕТОДИКАСИННИҢ ҮМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ

Үқитиш мақсадлари ва үқув фани мазмуни ҳар доим ҳам үзаро бөглиқдір. Фаннинг мазмуни барибир бориб үқув мақсадларини таркиб топишига тұрткы бұлади. Психология үқитиш мақсадлари гуманитар фан сифатида уннинг мазмуни, хусусиятлари билан белгиланади. Психологияк идрок этишнинг үзігі хослигини ҳар доим ҳам гуманитар билим соңаси билан болгамайдылар. Бу борада бошқа нұқтаи назарлар ҳам мавжуд. Улар психологияни биринчи навбатда табиий, биологик ёки биоижтимоий фан сифатида талқын этилиши натижасида, психология фани ҳақидағи тортишувлардан анча аник ифода этилған. В.Я.Лядус фикрича, психологияни ижтимоий - тарихий фан сифатида талқын этиш керак, бу эса уннинг таркибидеги тәдқиқотлар табиий фанлар усулларини рад этмайды. Аммо уннинг асосий мөхиятида ижтимоий фанлар ва гуманитар идрок этиш усуллари үйнайды.

Гуманитар идрок этиш - илмий идрок этишнинг алоқида тури, бұлып табиий фанларға үхашаң үрганилаётгандай обьекттә субъекттнинг бошқача муносабатини күзде тутади. Гуманитар идрок этишнинг

диққат марказида буюмлар бұлды. Шунингдек у қүйидагича изоҳланади. Шахс эмас, субъект - объект эмас, субъект - субъект муносабатлари бұлади деб таъкидлайди М.Вахтининг фикрича, буюмны идрок этиш ва шахсни идрок этиш - иккى ҳар хил нарсалардир. Буюмни бир томонлама субъектни охиригача идрок этилади. Шахс идрок этилувчи сифатида идрок этиш «аниқлигини», талаб этмайды, балки «кириб боришни» талаб этади. Идрок этиш - англантанлық ҳар доим ҳам иккى томонлама ҳаракат. Идрок этувчи субъект - идрок этилувчи субъект муносабатлари - диалогдан иборат. Диалог эса вазиятта бұладиган күринишларинингина күрсатишни күзда туттай, контекстлари тутатылмас турларыда берилған маңноларини ҳам очиб беришни күзде тутади. Шунинг учун диалогнинг охири йүқ, чунки ҳақиқий тушуниш тарихийлик ва шахслаштирилған. Бу ҳолат гуманитар тушунчада аниқлик ва тушуниш күрсаткышларига табиий фанлар күрсаткышларидан фарқлы үзиге хосликни беради.

Гуманитар идрок этишнинг аниқлігі (идентификация) бир хиллігіни аниқлашынан иборат эмас, балки «бегонани худи үзиникіга үхшатмай бегоналигіни» енгіб үтищдір, яғни идрок этувчи ва идрок этилаётганның үзаро боғлиқлігі, кириб борғанлығы даражасыдан иборатдір.

Психологияда үқитиши хусусиятларини тушунишда мұхым бұлған гуманитар идрок этишнинг яна бир хислати бу психологияк идрок этишнинг принципиал равища гетерогенлігідір ва күп жиһатдан расмийлашған фақаттана илмий - назарий, мантиқий фикрлашни назарда тутиб қолмай, балки образлы, бадиий, тасвирий, ҳәёлий, күргазмали - амалый фикрлашни ҳам күзде тутади. Гуманитар идрок этиш хусусиятларидан келиб чиқыб қүйидаги тарзда психология үқитиши мақсадларини мутахассис - психологлар ва педагогик фаолиятида үқитиши тизимида психологияни урганувчилар учун ҳам белгиланishi мүмкін.

Психологияни үқитишидан мақсад - одамларнинг ҳаёт фаолиятида уларнинг үзаро алоқа муносабатларини үрнатыш, билиш усулларини назарий ва амалий зяллаб олишдір. Психологияк идрок этишнинг хусусияти билим ва ҳаракатлары бирлигідан иборатдір. Шунинг учун иккى томонға йұналған яғни - үзиге ва бошқа одамларға йұналған ҳаракатлар усулиға зәға бұлмаган назарий идрок этиш - бу илмий психологияк билим эмас, психологияк идрок этиш ва ҳаракаттар усуллары үзини аңглаш бирлигінде әртүрлі мақсадидә амалға оширилади.

Психология фанини үқитиши фақаттана бошқа одамлар хулқи ва фикрлаш усулини қайта үзгартыриш, балки үзини қайта ташкил этиши маҳораттаниң зяллашыға ҳам йұналтирилған. Психология үқитиши методикасынинг мақсади шахсни идрок этиши муносабатлары ва уларни қайта үзгартыриш усулларининг бирлашиб кеттегендегі билан белгиланади. Албатта, бу мақсадда

бутун бошқа мақсадлар тизимини амалга ошириш билан эришилади. Бундан ташқари, у инсонпарварлик тарбияси мақсадлари – дүнёқараашни шакллантириш, жамият қурилишида шахснинг амалий йўналғанлиги билан bogлиқ мутахассисни ўқитишинг анча долзарб мақсадлари тизимига киритилган.

Психология курсининг ўқитищ вазифалари ва тамоили.

Психология ўқитувчиси олдида ҳар томонлама муҳим қўйидаги вазифалар туради:

1. Талабаларда – бўлажак ўқитувчиларда – илмий дунёқарааш ва шахснинг юксак маънавийлик сифатини тарбиялаш;
2. Талабаларда мутахассислик йўналишини тарбиялаш: ўқитувчилик фаолиятига қизиқишини, болаларга муҳаббат, бола шахси ва унинг психологияк хусусиятларини шу билимларга асосланиб ўқувчилар шахсини шакллантиришда фаол иштирок эта оладиган бўлиши керак;
3. Талабаларда психологиянинг назарий билимларини педагогик амалиётда қўллаш маҳоратини, ўқув – тарбиявий жараёнини ва ўқувчи шахси шаклланишини кузатишни ривожлантириш ва таҳдил қилиш маҳоратини устириш, шу асосда уларнинг ҳулиқида, ўқитишишларига, уртоқларига муносабатида намоён бўладиган ўқувчиларнинг психик хусусиятиларининг юзага келиши ва ривожланиши сабаблари ҳақидаги хуносалар чиқариш маҳоратини ривожлантириш;

Педагогик институтларнинг талабалари психологияда психиканинг ҳақиқатдан акс эттириши моҳияти уларнинг рефлекторлик асоси ҳақидаги асосий қоидаларини ўзлаштириб олишлари, уларда илмий дунёқараашни шаклланишининг асоси бўлиб хизмат килади. Психик ҳодисалар уларнинг ривожланиши ва ўзаро bogliқliklарini kўrib чиқиб талабаларни тандикӣ фикрлашга ўрганиб қоладилар. Психик ҳодисаларни тўғри илмий тушунишга эришиш оркали психология ўқитувчиси талабаларга диний, хурофотлардан, психикани манфааттарастлик қарашларидан озод бўлишига ёрдамлашади.

Психология машгулотларида баён этиладиган илмий қоидалар ўқитувчи томонидан расмий зълон қилинмаслиги ва талабалар томонидан мулоҳаза қилмай тўғридан – тўғри қабул қилиниши керак эмас.

Психология ўқитувчиси талабаларни фаннинг асосий қоидалари ҳақиқийлигига ишонтириши учун етарлича амалий материалларга эга бўлиши лозим. Шу билан бирга назарий қоидаларни тўғрилигини исбот этувчи ва талабаларнинг инсон психикаси қонуниятларини чуқур тушунишларига ёрдам берувчи тажриба психологияк тадқиқотларнинг аниқ маълумотларини танлаб олиши муҳимdir.

Психология ўқитувчиси талабалар ва ўқувчилар олаёттан психологияк билимлар абстракт ва расмий бўлиб

қолавермасликлари, уларнинг бўлажак педагогик фаолиятларида қўлланма, ишончга айланишига интилиши керак. Бундай аҳамиятиликни касб этишининг асосий шарти инсон ўз тажрибаси орқали олган билимларини текшириб чиқиши, мустақил ўйлаб олиши, идрок этаёттанини бошдан кечириши ва унга нисбатан ўз муносабатини аниқлаб қолиши керак. Айнан шунинг учун талабаларнинг мустақил ишлари, инсон психик фаолияти ҳақида маълумотлар тўплашлари, уларни таҳдил қилиш ва тушунтиришлари учун муҳим аҳамиятга эга. Талабаларда илмий, назарий-мустақил материалистик дунёқарашни шакллантириш учун ўқитувчи ўзининг психологик билимларига ҳиссий муносабатини яққол ифода этилганлиги, баён этилаёттан назарий қоидаларини ҳақиқийлиги, тўғрилигига ишонишги жуда муҳим ҳисобланади. Ўқитувчининг бундай муносабати талабаларда фанга қизиқиши оширади, психологик билимларни эгаллаб олиш ва уларни мустақил кенгайтиришга интилишларига сабаб бўлади. Ўқитувчи фаннинг замонавий ҳолатини ва ҳозирги даврда психологик тадқиқотларлардан тўла хабардор бўлиши, ўқувчиларда юзага келадиган саволларга жавоб бера олиши муҳимдир.

Талабаларда дунёқарашни шакллантириш бўлажак ўқитувчи шахсининг маънавий хислатларини тарбиялаш билан узвий bogliқdir. Шахс муаммоси психология курсида марказий ўринни эгаллайди. Шахснинг шаклланиши жараёнида барча психик ҳодисалар юзага келади ва шахс яхлитлиги кўриниши сифатида қаралади. Психология талабаларига инсон ички дунёси яъни йўналганлик, характеристи, қобилиятининг шаклланиш шароитлари ҳакида маълумотларни беради. Психология фанидан талабалар ҳар бир ўқувчининг шахс хусусиятларини, унинг қизиқишилари, иштиёқлари, қобилиятларини билиб олиб уларга тўгри таъсир кўрсатадилар. Психология фани шахсни ўрганишга қаратилганлиги талабаларда инсонинг ички дунёсига қизиқиш, унинг моҳиятини билиб олишга интилиши, бошқа одамлар ва ўзининг шахсий психик хусусиятларини тушунишга чорлайди, ўз хотираси, диққати, иродаси, характеристининг сифатларини билиб олишга интилиш ва уларни такомиллаштириш ўқувчилар ва талабаларда ўз-ўзини англашнинг шаклланишида катта аҳамиятта эга. Талабаларнинг инсон ички дунёсига қизиқишиларидан моҳирона фойдаланиб, психология ўқитувчиси уларга ўзларида ижтимоий қимматта эга бўлган сифатларини тарбиялашда жамият олдидағи масъулиятларини ҳис этишга ёрдам беради ва шу орқали ўз-ўзини тарбиялаш вазифасини қўяди.

Ўз-ўзини тарбиялаш вазифаси талабаларнинг касбий йўналишлари шаклланиши билан узвий bogliқdir. Бу тушунчага ўз касбига қизиқиш, яхши ўқитувчи бўлиб этишиш ва илгор ўқитувчига хос бўлган хусусият ва қобилиятларни ўзида тарбиялашга интилиш киради.

Илгор ўқитувчиларнинг иши билан амалиёт ўқитувчиси раҳбарлиги остида мактабда олиб бориладиган кузатишлар ёрдамида танишиш, уларнинг педагогик маҳоратлари моҳиятини таҳдил қилиш, педагогик адабиётларни ўрганиш талабаларга педагогик фаолиятда ҳамма моҳир - ўқитувчиларга хос шахснинг ижобий сифатларини эгаллаб олишга имкон беради.

Ҳар қандай касбда бўлганидек, бўлажак ўқитувчилар педагогик фаолиятда зарур бўлган билим, маҳорат ва кўнкималарни эгаллаб олишлари керак. Психология ўқитувчиси талабаларни мактабда ўқув – тарбиявий иш шароитида болаларни кузатишга, уларни ўз кузатишларини таҳдил қилишга ўргатади, кузатиш жараёнида уларда пайдо бўлган саволларга жавоб топишга ёрдам беради. Кузатишлар давомида талабаларда шундай саволлар пайдо бўладики, уларга фақаттина психологияк қонуниятларни билган ҳолдагина жавоб топиш мумкин. Бу эса уларни психологик адабиётларни мустақил ўрганишга ундиади ва шу орқали психологик билимлар тўплаш талабини юзага келтиради.

Талабаларни кузатиш ва ўз-узини кузатишларини англаб олишларига ўргатиш учун психология ўқитувчисининг ўзи кузатишни билиши, ўқувчиларнинг хулқ-автори психологик ҳодисаларни таҳдил қилиши ва умумлаштиришини билиши керак. Психология ўқитувчиси ўз олдига қўйилган вазифани бажариши учун дарс ўтиш методикасини яхши эгаллаб олиши керак. Психологияни ўқитиш методикасини ўқитишнинг алоҳида усул ва усувларини ўрганибгина қолмай, балки ўқитувчига ўқув фанида энг асосий мазмунини ажратиб кўрсатиша, психологик ҳодисалардан энг ишончлиларини, педагогик аҳамиятларини танлаб олишга ёрдам беради. Методик қулланмалар психология ўқитувчисига психология фани асосида қандай асосий қоидалар ётишини, бутун материалларни қайси тартибда баён этиш кераклигини тушуниб олишга ёрдам бериши керак.

Психик ҳодисаларни илмий тушунтириш қўйидаги қоидалар асосида қурилиши керак:

1. Барча психик ҳодисалар психологияда ҳақиқатни акс эттириш сифатида қаралади. Фаолият жараёнида дунёни акс эттириб, инсон атроф дунёдаги предметлар ва ҳодисалар ҳақида билим олади. Ҳақиқатни акс эттириш фаол характерга эга бўлади, чунки улар атрофни ўзгартириб ва қайта ташкил этиш унинг фаолияти жараёнида содир бўлади. Инсонинг ҳамма идрок этганлари унинг индивидуал хусусиятлари, тўплаган тажриба ва билимларида акс эттиради. Психик фаолияти жараёнида инсон онгиди объектив дунёнинг субъектив образи шаклланади.
2. Психика алоҳида усулда ташкил топган материя – миянинг хусусиятидир. Илмий тадқиқотлар маълумотлари, клиник кузатишлар бу қоиданинг тўғрилигини сўзсиз исбот этади. Психик ҳодисалар асосида ташки мухит таъсири остида юзага

келадиган миянинг рефлекторлик фаолияти ётади. Бу таъсир кўрсатиш мияда қўзгалиш ва секинлашиш нерв жараёнлари, нерв алоқалари намоён бўлиши билан боғлиқдир. Миянинг рефлекторлик фаолияти ташқаридан таъсир кўрсатишга организмнинг жавоб қайтаришини (таъсирини) таъминлайди. Мия рецепторларига келадиган жавоб маълумотлар таъсирланиш самаралигини белгилайди. Жавоб афферентатцияси мавжудлиги ҳисобига инсон ва ҳайвонларнинг организм фаолиятини ўзи бошқариши мумкин бўлади. Бу бошқариш фақаттина ташки таъсирлар билан белгиланмай, илгариги таъсирлар натижасида мияда ташкил бўлган нерв алоқалари тўплами билан яъни инсон ва жониворларнинг олдинги тажрибалари билан ҳам белгиланади. Ҳаракатлар натижалари одамнинг олдинги тажрибасига мос келиши бу ҳаракатнинг бажарилишини таъминлайди. Психиканинг бошқарув роли тизимининг тузилиши ва вазифаси мураккаблашиб бориши эволюция жараёнида ошиб боради.

3. Инсонинг барча психик фаолияти сабабларга асосланган бўлади. Уларнинг ташки мухит таъсири ва бу таъсир кўрсатишларга жавоб қайтарувчи шахснинг ички ҳолати билан юзага келади. Инсонинг фикри ва сезгилари, унинг ҳамма ҳаракатлари ва ишлари олдинги ҳаётни, атроф шароити ва тарбияси билан боғлиқ бўлади. Уларни тушунтириш учун унинг ҳаракатлари сабабларини билиш керак. Уларни юзага келтирувчи сабаблар, инсон қандай шароитларда ўсгани, уни қандай одамлар ўраб турганини, улар билан муносабати қандайлигини билиш керак. Ўқувчиларга тўгри таъсир кўрсатиш учун ўқитувчи улар ривожланиш тарихини ҳам билиши мухимдир.
4. Барча психик ҳодисалар уларнинг ривожланиши билан ўрганилади. Бу қондида ҳайвонлар психикаси тараққиётига, инсон оигининг тарихий ривожланиши ва бола психикасининг ривожланишига даҳлдордир. Ривожланиш ҳар доим ҳам сифат ўзгаришларига, янгиликларга олиб келади. Мисол учун инсоннинг кузатувчанлик, тасаввuri кучи ва аниқлиги, фикрлаши чуқурлиги ва ўткирлигига янги, мураккаб инсоний олий ҳиссиётлар юзага келади ва ривожланади, яъни – ватанпарварлик, бурч ҳисси, эхтиёткорлик ва бошқалар. Шахснинг янги хислатлари амалий фаолият жараёнида, бошқа одамлар билан муносабатларда юзага келади ва шаклланади. Масалан, идрок этиш жараёнида кўзатувчанлик ривожланади. Фикрлаш малакаларини шакллантириш орқали масалаларини ҳал этиб инсон фикрлаш операцияларини эгаллайди, анализ ва синтез, солишишириш ва умумлашишириш, мавҳум фикр юритишини билиб олади. Фаолият давомида инсоннинг ақлий қобилияти ривожланади. Ривожланишда мураккаб иродавий ҳаракатлари ҳам такомиллашади – бола ҳаракатлари асосида

- ётувчи түшнүарсиз истаклар катталарда мақсадга мувофиқ фаолиятнинг англаб етилган сабабларига айланади. Иродавий хислатлари – қатъийлик, дадиллик, ташаббускорлик – фақаттина иродавий ҳаракатларни бажариш жараёндагина ривожланади. Шахснинг психик ривожланиши сабаблари болага қўйиладиган талаблар ўнинг ҳаёти ва фаолияти ва унинг имкониятлари ўртасида юзага келадиган қарама-қаршиликлардан иборат, яъни унинг ривожланишида эршишлган босқичи бу талабларни қолдира олмаслиги билан боғлиқ.
5. Инсоннинг психикаси унинг фаолиятида намоён бўлади ва шаклланади. Инсон фанларни, уларнинг хусусиятларини, улар ўртасидаги боғлиқликларни фақаттина уларга таъсир кўрсатибгина билиб олади. Фаолиятда инсон бошқа одамларни ва ўзини билиб олади. Фаолиятнинг ўзига хослиги ва уни муваффақиятли бажариш талаба шахснинг ҳар томонлама ривожланишига таъсир кўрсатади.
6. Ҳар бир психик ҳодиса унинг яхлитлигида ўрганилиши керак. Инсон психологияси яхлит шахс психологиясидир. Шахснинг ўзига хослиги, унинг йўналганлиги, билими, ҳаёт тажрибаси психик жараёнларнинг ўзига хослигини касб этади. Гайратлилик хислати кўпраб психик жараёнларни ўтиб бориши хусусиятларига таъсир кўрсатади. Фаолият жараёнда шаклланган шахснинг психик хислатлари, жараёнлари вақт ўтиши билан ўз таъсирини кўрсатади, уларнинг характеристерини ўзгартиради, инсоннинг ҳаракатларини белгилайди. Бундан кўринадики шахснинг ҳамма томонлари ўзаро боғлиқдир. Шахснинг йўналганлиги унинг фаолияти сабаби, мақсадга мувофиқ ҳаракатларига, қобилиятига боғлиқ бўлади. Шахснинг йўналганлигининг ўзгариши ва унинг сезгилари мазмуни янги талаблар ва қизиқишларининг юзага келиши билан боғлиқ. Диққатнинг шаклланиши инсон характеристидаги иродавий хислатларнинг шаклланишига боғлиқ бўлади.
7. Назарий психологик билимларини амалий педагогик фаолияти билан боғлиқ бўлиши керак. Педагогик институтда психология фанидаги асосий ўринларни умумий, ёш ва педагогик психология соҳалари згаллади. Болалик ва ўсмирлик психикаси хусусиятлари ва унинг ривожланиш қонунияти билимлари инсон фаолияти умумий психик қонуниятлари ҳақидаги билимлар асосида берилади. Болаларнинг психологик хусусиятларини ўрганиш уларнинг юзага келиши ва ривожланиши сабаблари, шартларини аниқлаш билан боғлиқдир.

Ёш психологияси курсида бола шахснинг психологик хусусиятларини ривожланишининг асосий йўналишлари ва истиқболлари ўрганилади. Унинг шахсини шаклланишига болалар

ва ўсмирлар фаолияти ва ҳаёт тарзини ташкил этувчи кattаларнинг унга мақсадга мувофиқ таъсир аҳамияти аниқланади. Психиканинг ривожланиши моҳиятини тушуниш учун индивидуал психолигик хислатлари шаклланишини кузатиш керак. Бу хислатларнинг тўплами бола шахси психолигик кўринишини белгилайди. Шунинг учун ёш психологиясини ўрганишда шахсий сидошиш бўлиши керак.

Педагогик психология курсида таълим таъсири остида психикани янги жабҳаларини шаклланиш шарти ва омиллари ўрганилади. Бу жараёнларда билимларни маҳорат ва қўникмаларни эгаллаб олиш қонуниятлари, индивидуал фарқлари, ўқувчиларда фаол мустақил ижодий фикрлашни шаклланиш қонуниятлари ўрганилади.

Агарда психология курси педагогик ўқув юртида ана шундай тамойиллар асосларда қурилса у ўқувчиларга, талабаларга психолигик билимларнинг амалий ҳаётий аҳамиятини тушунишга ёрдам беради ва бўлажак ўқитувчилар шахси шаклланишининг муҳим шарти бўлиб қолади.

Психология фанини ўқитишида самарадорлигини оширишнинг батзи йўллари ва воситалари. Ҳамма дидактик тамойиллар орасида яққол кўргазмалилик тамойили алоҳида аҳамиятта эга, унинг асосида идрок этиш жараёнида маълум ҳиссиётлилик ва мантиқийлик нисбатлари ётади.

Идрок этиш аниқликни (предметни, ҳодисани) ҳис этиш ва қабул қилишдан бошланади ва ундан умумлаштириш ва ажратиб олишга ёрдам беради. Психологик тушунча - бу психик ҳодисаларнинг муҳим белгилари ҳақидаги умумий билимлардир. Бу билимлар одамларнинг психик фаолияти тури фактларни идрок этиш асосида юзага келади. бу фактларни таҳлил қилиш муҳимларини, уларнинг барчаси учун умумийларини топиб, улар асосида психик фаолиятнинг қонуниятларини ўргатиш имконини беради. Педагогика институти талабалари психик билимларни эгаллаб бориши жараёнида кўпинча умумий психологик қонуниятларда намоён бўладиган аниқ психик ҳодисалар ҳақидаги яққол тасаввурлар билан назарий қоидаларни боғлашни билмайдилар. Психология ўқитувчиси турили хил кўргазмаликларни қўллаш орқали талабалардан назарий билимлар моҳиятини аниқлаштиришга ва улар ўртасидаги ўзаро умумийликни топишга ўргатади.

Кўргазмалилик талабаларнинг ўзлаштираётган психологик тушунчаларини жонли, аниқ мазмун билан тўлдиришга, одамларнинг психик фаолиятларида алоҳида фактларни, умумий қонуниятларни кўришга ёрдам беради.

Ўқитувчи фойдаланиши мумкин бўлган кўргазмалилик воситалари қўйидагилардан иборат. Психология курсида иложи борича намойиш этиш тажрибасидан кўпроқ фойдаланиш керак.

Талабаларда энг ёрқин ва жонли тасаввурлар психик фаолият ташқи күринишларини ўзларини күрганларида юзага келади, масалан, психология бўйича машгулотларда тажриба ўтказиш, бунда улар ўзлари бевосита иштирок этадилар.

Психология машгулотида ўтказиладиган тажрибалар ўзининг вазифаси бўйича илмий тажрибалардан тубдан фарқ қиласди. Ўқув тажрибасининг мақсади – Ҷеншик ҳодисаларни текшириш эмас, илмий тадқиқотлар натижаси бўлган назарий қоидаларни тушунтиришдан иборат. Ўқув тажрибаси илмий тажрибадан ўтказилиш усули билан шунингдек, олинганд натижаларни изоҳлаш бўйича ҳам фарқ қиласди. Психология машгулотида синаувчиларга таъсир кўрсатишни ҳисобга олмай ўтказилган тажриба асосида унинг психикаси у ёки бу хусусиятлари ҳақида хулоса чиқариш мумкин эмас. Мисол учун уларнинг диққати хусусиятлари ёки хотира сифати ҳақида.

Кўргазмали тажриба ўқитувчи томонидан турли мақсадларда ўтказилиши мумкин. У назарий қоидани ўзлаштиришнинг бошлангич босқичи бўлиб хизмат қилиши мумкин. Мисол учун, яхши эслаб қолишини шароитлар масаласини кўриб чиқишида ўқитувчи талабалар олдига савол қўяди «Қандай шароитларда эслаб қолиш яхши бўлади?». Бу саволга жавоб топиш учун тажрибалар ўтказилади. Ҳар бир тажрибада эслаб қолиш натижасини тахлил қилиб, талабалар айнан шу аниқ ҳолатда нимани эслаб қолиша ёрдам берганини аниқлайдилар идрок этётган қисмлар ўртасидаги маъноли боғлиқликларни аниқдаш, текширилаётганларнинг эслаб қолганларига фаол муносабатлари ва бошқа шартлар. Кўргазмалик тажрибаси ўқитувчи баён этган назарий қоидани тўғрилигини исбот қилишга ёрдам беради. Мисол учун, синтез бу бўлакларни улар ўртасидаги боғлиқликлар асосида яхлит ягона бирлаштириш эканини исботлаш учун: ўқитувчи доскада ҳамма ҳарфларни адаштириб юборилгаян (анаграмма) сўзни ёзади ва ўқувчилардан бу сўзни ўқишини сўрайди.

Тажриба назарий қоидани тушунтиришга хизмат қилиши мумкин. Масалан, ўқитувчи диққат хусусиятлари ҳақида гапирав экан диққатни тақсимлаш одамнинг бир вақтда бажарилаётган ҳаракатларидан бирини яхши билгандагина мумкинлиги қоидасини баён этади. Бу қоидалар икки фаолият ўртасида, улардан бири унга яхши таниш бўлган фаолиятлар ўртасида диққатини тақсимлашни талаб этувчи тажриба билан тушунтирилади.

Тажриба ўтказишда ўқитувчининг сўзлаб тушунтириши муҳим ўрин эгаллайди: улар тажриба мақсадларини аниқлайдилар ва тушунарли ифода этадилар, олинганд натижаларни таҳдил қилиш, асосий кўрсатиш воситаси ҳисобланади.

Тажриба яхши ўтиши учун уни олиб боришда қўйидаги методик қоидаларга риоя қилиш керак.

Тажриба оддий бұлиши, осон үтказиладиган ва күп вақт талаб этмайдын бұлиши керак. Талабаларда тажрибага жиідий муносабат яратыш керак. Бундай муносабат яратыш учун эса үқитувчи тажрибага яхши тайёрланиши, уни үтказында ҳамма томонларини үйлаб чиқиши, талабларга аниқ күрсатмалар бериши керак.

Тажриба аниқ мақсадға йұналғанлыққа зәға бұлиши керак. Талабалар нима учун тажриба үтказылаёттанини, қандай назарий қоиданы тасдиқлаши, қайси саволға жавоб беришни билишлари керак.

Тажрибадан олинган натижаларни чұқур таҳлил қилиб чиқиши мұхимдир. Агарда үқитувчи бу ишни бажармаган бұлса ёки қозаки таҳлил қилиб чиққан бұлса, тажриба керакли самараны бермайды. Таҳлил қилишда тажриба бошланишида қўйилған саволға аниқ жавоб олиш, унинг сабабларини ва бу қандай натижаларға олиб келиш шартларни очиб бериши керак. Күргазмалик воситаси сифатида үқитувчи талабалар үтказған кузатишлари жараённанда олинган психологияк фактлардан фойдаланиши мүмкін. Аммо фақаттина мақсадға мувофиқ ва яхши ташкил этилган кузатишгина керакли натижаны беради. Кузатицининг вазифалари аниқ, яққол, аниқловчы ва кузатиши объектини чегараловчы бұлиши керак.

Методик жиҳатдан кузатишлар натижаларини дархол таҳлил қилишга, кузатилен фактларни умумлаштиришга киришгандарни жуда мұхимдир. Кузатиши мисол сифатида, болалар диққатининг дарс пайтида хүсусиятини талабалар кузатиб, диққати қачон мустаҳкам бұлғанини, қачон چалғиганини қайд этиб, бу фактларни дарс мазмуни ва үқитувчи үқувчиларниң диққатини жалб этиш учун фойдаланған воситалари билан солиширадылар.

Кузатиши жараённанда талабаларда юзага келген саволлар уларға илмий адабиётлардан жавоб излашға булған эхтиёжини үйготади. Бу психологик билимларни чұқур үзлаштиришга ва идрок этиш жараённини ривожлантиришга ёрдам беради.

Үқувчиларни мунтазам кузатиши оданда педагогик амалиёт даврида олиб борилади ва натижада маълум үқувчига психологик – педагогик тасвифнома түзилади. Кузатилен фактлар кузатув күндалигида қайд этилиб борилади ва мунтазам үрганилиб борилади.

Тасвифномада қуйидаги саволларға жавоблар бұлиши керак: кузатилаёттан үқувчининг оиласи қандай, улар үртасидаги үзаро муносабаттар үқувчининг оладаги яшаш шароити қандай? Үқувчининг үқув ишлари қандай ташкил этилған, унинг үқиши муносабати, қайси фаннларға қызықади ва нима учун, боланинг үй вазифалары муносабати қандай? Үқувчининг үқув фаолиятида намоён бўладиган қобиляйтлари (унинг диққати, хотираси сифати,

тасаввури, нутқи, фикрлаши) унинг сабаблари, гайратлилик хусусиялари кўриниши.

Катталарга, ўртоқларига, ўз - ўзига муносабатлари (ўқувчининг хушмумалалиги, унинг жамоадаги ўрни, тортинчоқми ёки эркин, ишончлами?).

Ўқув ишларида намоён буладиган ўқувчининг гайратлилик хислатлари ва характери (меҳнатсеварлик, аниқлиги, масъулиятлилиги, қатъийлиги, камтарлиги ва бошқалар).

Ўтказилган тажрибалар, кузатишларнинг натижалари бу ўқувчига индивидуал ёндошища фойдаланилиши ва унга тарбиявий таъсир кўрсатишнинг тўгри усулини танлашга имкон бериши керак.

Болаларнинг театр ёки кинофильмни идрок этишларини кузатиш. Бу кузатишлар болани театрни идрок этиш хусусиятларини аниқлашга, содир бўлаётган ҳодисани тушуниш учун идрок этилаётган ҳиссий муносабатни юзага келтирган боланинг ички фаоллиги аҳамиятини аниқлашга ёрдам беради. Бунинг учун театр бошланишидан олдин талабалар ўқувчилардан роман ҳақида уларга нималар маълумлигини, уни ўқиганларми ёки театрда кўрганларини билиб олишлари керак. Театр давомида бутун томошабинларни ва ўз ёнилардагиларни кузатиб борадилар. Театрнинг томошабинларда кўпроқ жонланиш уйготтан жойларини белгилаб бориш керак. Танаффус пайтида болаларга бериладиган саволлар, фикрлар, гаплардан уларнинг театрни қандай тушунаётганларини, ҳодисалар ва қаҳрамонларни қандай баҳолаётганларини билиб олишлари керак. Томошабинлар билан бу суҳбатлар ва кузатишлар болаларнинг иштирок этувчилар ва уларнинг ҳаракатларига муносабатлари ўзгариб бораёттанини, роман мазмунини қандай тушунганликларини билиб олишга, қандай туйгулар пайдо бўлганини билишга ёрдам беради. Театрни томоша қилгандан сўнг синфда уни муҳокама қилишни ташкил этиш керак.

Педагогик амалиёт пайтида дарсларда албатта, иштирок этиш керак ва уларни кейин психологияк таҳлил қилиш керак. Дарсни психологик таҳлил қилиш методик таҳлил қилишдан фарқли унда ўқитувчининг у ёки бу методик услубларигина баҳоланмай, балки ўқувчиларнинг дарсга зътиборлилиги сабаблари ҳам аниқланади, ўқитувчининг тушунтиришларини ўқувчилар қабул қилиши ва тушуниши чуқурлиги ва тўғрилиги аниқланади. Дарсни таҳлил қилиб бориб унинг ривожлантирувчи томонини кўришга, дарс мазмунида айнан қайси жиҳатлар ўқитувчининг қайси ҳаракатлари болаларда қизиқишини ривожланишига, уларнинг фикрлашида, нутқида, идрокида ва ҳиссиятларида янгилик пайдо бўлишига сабаб бўлганини, дарсда қандай маҳоратни эгаллаганликларини аниқлашга ҳаракат қилиш керак.

Үқитувчининг муваффақиятли ёки муваффақиятсиз ишларининг психолигик сабабларини очиш мүхимдир.

Үзини кузатиш маълумотларидан ҳам талабаларда психик ҳодисалар ҳақида аниқ тасаввурларни юзага келтириш учун фойдаланиш мумкин. Психология ўқитувчиси ёшлиарнинг бошқа одамларни ва ўзининг ички дунёсига кириб бориш орқали қизиқишилари доирасини аниқлаш керак ва ўзини тутишни тўгри ташкил этишга ёрдам бериши керак. Энг аввал талабалар ўзини тутиш мақсадини билиб олишлари керак - ўз хотиралари хусусиятларини ўрганиш, диққати, характеристини билиб олиб кейинчалик бу кўрсаткичлардан ўзини тарбиялашда фойдаланиши керак.

Психология ўқитиш жараёнида қуйидаги тасвирий воситалардан кенг фойдаланиш мумкин - фотосурат, суратлар, жадваллар, схемалар, чизмалар, графикларни, намойиш этиш мазмунини, назарий қоидаларни аниқроқ акс эттириши керак. Фотография ва репродукциялардан «Диққат», «Ҳиссиёт», мавзуларини ўрганишда фойдаланиш мумкин. «Тасаввур» мавзуси билан ишлашда битта мавзуга бир неча рассомларнинг суратларидан фойдаланиш мумкин. Уларни ўзаро таққослаб ва бадиий асар матни билан солиштириб муаллиф кўрсатган тасвирилаш асосида рассомлар тасаввурида образлар пайдо бўлишини, бир биридан фарқ қилишин яққол кўрамиз. Жадваллар, схемалар, графикларнинг фотосурат ва суратларнинг устунлиги шундан иборатки, уларнинг ёрдамида ҳодисалар, улардаги ўзгаришлар боғлиқликларни яққол кўрсатиш мумкин. Мисол учун, жадвалда боланинг ёшига қараб эслаб қолиш жараёнини ўзгариши динамикасини кўрсатиш мумкин. Схемада фақаттина асосийлари кўрсатилади ва талабаларда психик ҳодисалар ҳақида умумий тасаввурлар яратишга ёрдам беради. Мисол учун, анализаторлар тузилиши схемасида ҳамма анализаторлар учун умумий бўлган анатомик тузилиши, вазифаларини кўрсатиш мумкин.

Талабаларнинг идроки улар кўраётган иллюстрацияларни назарий қоидалар билан боғлаб уларнинг асосийсини, мухимлигига қараб йўналтириб бошқариб бориш керак. Талабалар ўзлари буни тушуниб ва ўzlари асосийсини ажратиб оладилар, деб ўйлаш керак эмас. Мисол учун, турли кўринишни чалгитувчи тасвири жадвални намойиш этиб, талабаларга қабул қилишда юзага келадиган хатолар сабабларини кўрсатиб бориш, ҳар ҳандай иллюзияда унинг яхлитлиги, инсоннинг ундиаги илгариги тажрибаси, унинг идрок этиши муносабати каби идрок хусусиятларини мавжудлигини тушунтириб бориш керак. Агарда ана шундай тушунтириш берилемаса, идрок қилишнинг хусусияти сифатида иллюзия ҳақида талабаларда хато тушунча пайдо бўлиши мумкин. Лекин машгулотларни иллюстратив материаллар билан ҳаддан ташқари тўлдириб юбориш ҳам керак эмас. Ушбу

психологик түшүнчө билан бөглиқ бўлганлари билан чекланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Кўргазмалилик воситаларидан яна бири кинофильм ҳисобланади. Кинофильмнинг бошқа кўргазмали воситалардан устунлиги, унинг динамиклигидир. Фильмларда ҳодиса ва ҳаракатларни кўрсатиб берадилар, улардаги ўзгаришлар жараёни яқъол кўринади, булар статистик кўргазмалиликдан иборат эмас.

Мустақил ишларда ва маърузаларда талабаларга илмий тадқиқотлар, педагогик амалиёт, ҳаётда ва бадий адабиётлардаги фактлари билан дуч келишига тўғри келади, улар психологик түшүнчаларни аниқлаштириш учун сўзли кўргазмалар воситаси сифатида хизмат қиласи. Бу фактларнинг ҳаммаси ҳам талабалар бевосита қабул қиласидилар, баъзиларини сўзли ифода этиб бериш талаб этилади. Психологик тадқиқотлар жуда кўп амалий материалларга эга, улардан психология ўқитувчи психика қонуниятларини түшунтириб беришда фойдаланиши мумкин. Машгулотда фойдаланиладиган ҳамма психик фаолият фактлари ўқитувчи томонидан чукур ўрганилиб чиқилган бўлиши керак. Амалий фактнинг таҳлил қилиниши биринчи навбатда бу фактдан умумий психик қонуниятларни ажратиб олишга қаратилади.

Психология ўқитувчисининг ишларининг муҳим таркибий қисми талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш ҳисобланади. Мустақил ишлар бу талабалар олдига уларни ечиш йўллари ва воситаларини мустақил излаши талаб этувчи масалалар қўйиш орқали уларнинг идрок этиш фаолиятларини фаоллаштиради, уларни янада мақсадга интилишини кучайтиради. Натижада талабаларда билимларга талаб ошади, психологияга қизиқишилари ривожланади ва билимларини чукурлаштириш ҳамда кенгайтиришга интилади.

Турли хил мустақил ишлар давомида талабалар психик ҳодисалар ҳақида тасаввурларини бойитадилар, психологик билимларини амалда қўллашга ўрганадилар. Психологик мазмундаги мақолалардан рефератлар ёзиш ҳам талабанинг илмий фаолиятларида биридир. Психология ўқитувчи алоҳида мавзулар бўйича уларни талабалар мустақил ишлаб чиқишилари учун баъзи саволларни ажратиб кўрсатиши мумкин. Бу саволларни ечимини топиш учун мустақил ўқишига зарур бўлган адабиётларни танлаб, алоҳида талабаларга мавзу бўйича реферат ёзишини топширади, уларга ўқиганларини түшунтиришга ёрдам беради, асосий фикрларни қисқача ифода этиб беради.

Реферат психология машгулотларида муҳокама этилади ва ўқитувчи раҳбарлиги остида талабалар хulosалар чиқарадилар. Курснинг алоҳида мавзуси бўйича иллюстратив материаллар танлаш ўқитувчининг топшириги бўйича тажрибалар мустақил равишда фотосуратлар, суратлар, бадий, асарлардан лавҳалар

тұплаб улардан психология машгүлолтарида үқитувчи томонидан фойдаланилиши мүмкін.

Үқувларни кузатиши ва үзини үзи кузатиіп.

Болаларнинг үқув фаолияти, уларнинг шулқини турлы вазиятларда кузатиб бориш, кузатишлар натижаларини таҳлил қилиб, талабалар үқитувчига зарур бұлған маҳорат ва күнікмаларни әгаллайдилар. Кузатишлар жараёнида уларда саволлар юзага келади. Бу саволларға жавоблар излаш талабаларни китобга мурожаат этишгі, үйлашга мажбур әтади. Болалар ҳаракатларини, уларнинг қолоқлігі сабабларини тушунтиришгі интилиб, талабалар психология машгүлолтарида олган билимларидан фойдаланадилар, уларнинг ҳаётій, амалий аҳамиятини тушуниб етадилар.

Үқитувчининг маслаҳати билан кузатаёттанларини ёзіб берадилар: үз кечінмаларини, фикр, ҳаракатларини, үзларини кузатиши маңылумотларини таҳлил қилиб, талабалар уларда у ёки бу нарсаларни сезиш ва ҳаракатларни көлтириб чиқарған сабабларини аниқлашта интиладилар, үз ҳарактерларида одамларға муносабатларидаги үзгаришларни кузатадилар.

Бадий адабиёт асарлари ва биографик материалларни таҳлил қилиши. Бадий асар қаҳрамони, болалығы тасвирини, биографик маңылумотлар, материаллар қундаликларини таҳлил қилиб, талабалар ундан бола ва үсмир шахсининг шаклланиши қонуниятларини намоён бўлиши билан бөглиқ аниқ фактларини топадилар.

Психологик тажриба үтказиш. Психология фанининг күплаб мавзуларига оддий, осон амалга ошириладиган тажрибаларни танлаб олиш мүмкін. Уларни талабалар үзлари бажаришлари мүмкін. Талабаларга тажриба үтказишини тошириб, психология үқитувчиси улар олдига аниқ мақсадни қўйиши, уни үтказишга доир аниқ кўрсатмалар бериши, талабаларга тажриба натижаларини таҳлил қилиб чиқишига ва холоса чиқаришга ёрдам бериши керак.

Психологик билимларни қўллашни талаб этувчи саволлар – масалалар. Агарда талабалар психик фаолият ва унинг намоён бўлишининг алоҳида фактлари, умумий қонуниятларини излаб, топа олишни ўрганиб олмасалар, уларнинг хотираларида узок муддат сақлаб қола олмайдилар, шунингдек психологик билимлар расмийлигича қолади. Масалаларни тузища психология үқитувчиси уларнинг педагогик фаолияти давомида юзага келиши мүмкін бўлған саволлардан фойдаланиши керак. Бу саволларни талабалар олдига янгиликларни тушунтиришда қўйиш мүмкін. Улар талабаларнинг мустақил ишлари учун бериш мүмкін. Улар жамоа бўлиб муҳокама қилиб жавоблар олгани яхши натижада беради. У ҳолда ҳам бу ҳолда саволларга жавобларни муҳокама қилиши ва тўгри хulosани излаш албатта, бажарилиши керак.

Масалан, мослашиш каби сезги қонуниятини тушунтириб. талабалар олдига шундай савол қўйиш мумкин: «Нима учун оғриққа мослашиш бўлмайди?». Бу саволга жавоб бериш учун оғриқ ҳисларини сигнал сифатидаги аҳамиятини аниқлаб олиш керак. Бу саволга жавоб талабаларга организмнинг муҳитта мослашиши жараёнида сезгиларнинг биологик аҳамиятини тушунтиришга ёрдам беради.

Психологик билимларнинг кенгайиши ва чуқурлашишига психология бўйича аудиториядан ташқари машгулотлар ёрдам беради. Аудиториядан ташқари машгулотлар давомида талабалар китоб билан жиддий ишлаш маҳорати ва кўнгилмаларини эгаллайдилар, оддий кузатишлар ва мураккаб бўлмаган тажрибалар ўтказишга ўрганадилар. Аудиториядан ташқари ишлар, жамият томонидан қўйиладиган саволларга мустақил жавоблар излаш талабини кучайтиради.

Савол ва жавоб кечалари. Ана шундай кечалар аудиториядан ташқари ишларни бошлашда фойдали, чунки талабалар саволларига жавоб бериб, психология ўқитувчisi шу билан психология соҳасида чуқур ишлаш кераклигини кўрсатади ва шу мақсадда тўғарак ташкил этишини таклиф этади. Талабаларни ёзма ҳолда берган саволларини олдиндан гуруҳларига ажратиб олиш мақсадга мувофиқдир. Бу саволларнинг баъзиларига ўқитувчининг топшириги ва ёрдами билан талабалар ўзларини тайёрлашлари мумкин.

Психологик тўғарак. Тўғаракда иштирок этиб талабалар маъruzалар ва рефератив ахборотлар беришлари мумкин. Ҳисобот ва ахборотлар мавзулари психология курси дастури мавзуларини тақорроламаслиги керак. Уларда дастурга киритилмаган, лекин талабаларнинг турли ҳаётий фактлар билан дуч келгандларида илмий тушунчага эга бўлмаган ва шунинг утун кўпинча нотўтири талқин этиладиган саволларни ёритиш керак. Буларга мисол қилиб, шуларни кўрсатиш мумкин: «Туш ва туш кўриш», «Таъсири кўрсатиш, ўзини ишонтириш ва гипноз», «Психиканинг сирли ҳодисаси», «Шахс ва ақл», «Ҳайвонлар ақллари». Тўғаракларда мисол учун, ана шу саволларни қўйиш ва муҳокама қилиш мумкин:

- Психикага доир материалистик ва идеалистик қарашлар.
- Олий нерв фаолияти физиологияси бўйича янги маълумотлар.
- Ижодий фаолият психологияси (бу савол ёшларни ҳар доим қизиқтириб келган).
- Тибиёт психологияси масалалари (бу ерда инсон психикаси психолого-психиатриянинг бальзи кўринишларини кўриб чиқиш мумкин).
- Шахс иродаси ва характери шаклланиши билан баглиқ саволлар.

Тұғарәкда ишлашға қизиқиши одатда хотиржам әркин вазиятда психологияға доир саволлари, талабаларни қизиқтирган мұаммолар, уларға янги билимлар берадиган масалаларни үрганиб чиқиши билан юзага келади. Талабаларнинг ҳисоботларини мұхокама қилиш жараёнида янги саволлар пайдо бўлади, улар тұғаракнинг кейинги машгулотларида мұхокама қилинади. Шу билан бирга баҳслашишдан қочиш керак эмас. Баъзи саволларни билиб туриб мұхокамага қўйиш керак. Бундай тортишувлар талабалар ҳимоя қилаётган қоидаларни мустақил равища чуқур үрганиб чиқишини талаб этади. Тортишувлар ақднинг танқидийлиги ва ўтқирилигини ривожланишига ёрдам беради, шунингдек, китобларга мурожаат этиши, қўйилган саволга жавоб излаш, мұаммони исбот қилиш, таққослаш ва мұхокама этишга чорлайди. Лекин баҳслашувга яхши тайёрланган бўлиши, баҳс иштирокчилари эса ўз чиқишиларини олдиндан тайёрлаши керак.

Учрашувлар – кечалари. Бу учрашувлар энг яхши ўқитувчилар, болалар учун театр қўйған режиссёrlар билан, болалар қонунбузарлуклари билан шугулланувчи прокуратура ходимлари бўлишлари мумкин. Бу учрашув кечалари ҳам олдиндан тайёрланади. Мұхими талабаларни қизиқтирадиган саволларни белгилаб олиш керак. Суҳбат мазмуни бола шахси шаклланиши ҳақида, болалар психикаси хусусиятлари тұғрисида талабаларнинг психологияк билимларига асосланиши керак. Мұхокама этиладиган саволлар оркали улар суҳбатта тайёрланиб боришлари учун талабаларға олдиндан маълум қилгани максадға мувофиқдир.

Кичик тажриба тадқиқотлари. Бундай мураккаб бўлмаган тажрибаларни талабалар мустақил равища ўқитувчи раҳбарлигидә ўзлари ўтказадилар. Натижалари ҳақида талабалар тұғарак йигилишларида ёки буниң учун маҳсус ташкил этилган мажлисларда ахборот беришлари мумкин. Бу ахборотларда психологияларнинг тажриба ишлари натижалари ҳам келтирилиши мумкин.

Талабаларни милициянинг болалар хонаси ишида иштироклари, бу ерда улар назоратсиз болалар оиласиб турмуш шароитлари билан танишадилар, балогатта етмаганлар ишларини кўришда иштирок этадилар, милиция рўйхатида турувчи болалар ва ўсмиirlарни индивидуал оталиққа оладилар. Психология ўқитувчилари уларга керакли ёрдам кўрсатадилар, маслаҳатлар берадилар. Аудиториядан ташқарида бажарған ишлари ҳақида маълумотлар психологияк тұғаракларда мұхокама қилинади.

Болалар билан ишлаб, уларнинг хулқидаги четланишларни сабабини аниқлаш ва уларни бартараф этишга интилиб талабалар бола психикаси ва унинг шахси шаклланишини шароитларини яхшироқ тушунға бошлайдилар. Бу фаолият ижодий характерга эга бўлади, талабаларда ўз ишларининг натижаларига эришишга

интилиш уйготади, тұғри қарорларни мустақил излашга үндайды. одамларга үйлаб ва эътибор билан муносабатда бўлишга ўргатади.

Талабаларнинг мактабдаги тарбиявий ишлари ўқувчиларни ўрганиш ва уларни психологияк тузилишини тавсифлаш ҳамда аудиториядан ташқари ишларда муҳокама этилиши мумкин. Тұтарап йигилишларида болаларнинг одоблари, уларга таъсир кўрсатиш чоралари муҳокама қилинади, ўқувчилар мустақиллiği ва фаолиги ўрганилади, болалар жамоасида юзага келадиган турли муносабатлар, шахс шаклланиши ва унинг ривожланиши билан бошқа масалалар муҳокама этилади.

Ўқиб чиққан китобидаги қаҳрамонларининг ҳаракатлари ва характерларини муҳокама қилиш. Бундай ишларнинг мақсади-одамларнинг психологияк хусусиятларини очиш, уларнинг ҳаракатлари ва ишлари сабабларини, ҳаёт шароитларини ва тарбиянинг шахс шаклланишига таъсири ўрганилади. Муҳокама асари танлаганда, унда иштирок этаётган шахсларнинг фикрлари ва ҳиссиятлари, уларнинг ҳаракатлари сабаблари аниқ, яққол кўрсатилган бўлиши керак. Турли синфларда, турли шароитларда шахс шаклланиши ҳақида фикр юритиш мумкин бўлган асарлар қизиқарли бўлади.

Психологияк журнал. Унда аудиториядан ташқари турли хил ишлар ҳақида маълумотлар, бирор-бир муаммони муҳокама қилиш, ўқувчилар саволларига жавоблар, турли педагогик ва психологияк масалалар, ҳамда янги қизиқарли психологияк фактлар бўлиши мумкин. Бошқа газета, журналлар, китоблар мақолалардан фойдаланиш мумкин. Ўқувчилар қизиқишини жалб этиш учун журналнинг бир сонида тушунтириш бермасдан ва ўқувчиларга улар ҳақида үйлаб кўришни, уларни ўзлари тушунтириб беришларини таклиф қилинган фактни келтириш лозим. Журналдаги фактларни тушунтириш учун фойдаланиш мумкин бўлган адабиётларни келтириш керак. Кейинги сонида талабаларнинг ўзлари топган жавобларини келтириш лозим.

Аудиториядан ташқари ишлар психология ўқитувчисидан кўп вақт талаб этиб, талабаларнинг психологияк билимларини ўзлаштириши ишларида жуда самаралидир.

ПСИХОЛОГИЯ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ФАН СИФАТИДА

1. Олий ўқув юртларида психологияни ўқитишининг мақсадлари.

Талабаларни ҳар қандай фанларни ўрганишларида асосий мақсади ҳаётий вазифаларга ва амалий масалаларга илмий нуқтаи назардан ёндашган ҳолда ўрганишдир. Психологияни ўрганишда талаба фанни инсон психологиясининг ҳаракатлари ҳар бир одамнинг ўгулқ-атвор кўринишларининг хусусиятларини тушуниш ва тушунтириб бериш, шахс психологиясида илмий йўналишларни

таҳлил қилиш мақсадида ва шунинг асосида улар билан куңдалиқ ҳаётда тұгри муносабатларда бўлишига ўрганиб олиш кераклигини билдиради.

Бу мақсад умумий бўлиб ҳар қандай фанни ўрганишга ҳам тааллукли бўлгани билан, у фақаттана талабанинг фаолиятига тегишилдирип айнан у бунга эришишга интилиши керак.

Ўқитувчи фаолияти ҳақида галирадиган бўлсак, унинг фаолияти, талабаникidan фарқли ўзига хос хусусиятта эга. Талабанинг мақсади - фанни ўрганиш, ўқитувчининг мақсади - уни тадбиқ этишидир. Бу мақсадлар охири оқибат бирлашадилар лекин, мақсадларни қўйиш жараёнида улар турли кўринишга эга бўладилар; талаба ўқитувчидан «билим олишга» интилади, ўқитувчи эса унга ана шу зарур билимларни «беришга» ва мавжуд билимлардан фойдаланишга ўрганишга ҳаракат қиласди.

Психологияни ўрганишда ҳар бир талаба ўзининг бўлажак касбидан қатъий назар шахснинг характеристи ва қобилиятларини темпераментини ва бошқа хислатларини аниқлашада, инсоннинг ҳаракатлари ва қилаёттан ишларини баҳолаш ва таҳлил қилишда жамиятда жамоада бошқа одамлар билан шахсий муносабатларда психология фикрлашга ўрганишга олиши керак.

Шундай қилиб, психологияни ўқитиш, жараёнида талабаларни психологиядан олган билимлари, ўқув мақсадлари асосида таълим жараёнининг унинг натижаларида бирлашади; ундан бошқа одамлар билан муносабатларда илмий психология билимларига амалий таяниш маҳоратини ривожлантиради ва ўз навбатида айнан психология фикрлаш маҳорати шаклланишини билдиради. Ўз оддимизга у ёки бу мавзу ва бўлимларни ўқитишни мақсад қилиб қўяр эканмиз, фаннинг турли соҳалари хусусиятларини ҳисобга олиш керак.

Мисол учун назарий (умумий) психологияни тушунтирувчи деб номлаш қабул қилинган, амалий психологияни эса ҳаётий ҳақиқатнинг турли томонларида бу назарияни: психик ҳодисалар ҳолатлари ва вазиятларига амалий қўшимча деб ҳисоблашади. Аммо амалий психология ҳам ҳақиқий психик ҳаётдаги аниқ фактларни тушунтиради жумладан, ижтимоий психология, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини гурӯҳлар хуљи ҳодисаларини инженерлик психологияси-инсоннинг техника билан ўзаро муносабати хусусиятларини, педагогик психология ўқитиш ва тарбиянинг самарадорлиги шартлари билан боглиқ бўлган ҳолатларни, тиббиёт психологияси, инсон саломатлигини яхшиланиши ва ёмонлашишини сабабларини, харбий психология - инсоннинг хавотирли вазиятлардаги ҳаракатлари хусусиятларини ва шу каби.

Шундай қилиб, амалий психологиянинг вазифаси назарий яъни умумий психология каби тушунтирувчи ҳисобланади лекин

психологиянинг ҳар бир соҳасига тааллукли қизиқишлар доирасидаги ҳодисаларга нисбатан амалий ҳисобланади.

Психологик билимларни амалий қўллашга келсак, назарий ва амалий психология учун у ҳодисаларни тушунтиришдан иборат бўлади, биринчи ҳолатда - билимлар тор соҳаси нуқтаи назаридан амалий психология аниқ бир назариясини мисол учун инсоннинг ҳулқи сабабларини маълум эҳтиёжларидан келиб чиқиши ҳақидаги умумпсихологик назария асосида тушунтириш мумкин, учувчи синовчининг доимий хатарли ҳаракатлари сабаблар эса авиация психологияси нуқтаи назаридан тушунтириш керак бўлади, чунки талабларнинг ўзи бу ерда аниқ ва ўзига хосликни англаб этишлари керак. Ҳамма нарсада ҳам ҳудди шундай ҳодисаларни кузатиш мумкин.

Энди савол; психологиянинг амалий соҳаларига психологик назария хизмат қилса уни амалий қўллаш деганда нималар назарда тутилиши мумкин? Бу саволга жавоб бериш амалий фанларни ўқитиш мақсади билан боялиқ бўлади. Бу саволга жавоб ижобий бўлиш керак: амалий эмас балки назарий масалаларни ҳал этишда назарияни амалий қўллаш деб ҳисоблаш мумкин.

Фаолиятнинг умумий психологик назарияси ёки масалан ривожланиш ва ўқитиш (яъни педагогик психология соҳасига) ёки уйин фаолиятида бола шахсини шакллантириш қонуниятларини аниқлашга (яъни ёш психологияси соҳасига) қўлладиган бўлсак, бу биология қонунларини тиббиёт ёки зоология ўрганадиган ҳодисаларни тушунтиришга математика қонунларини, қаттиқ жисмлар физикаси соҳаси ўргатадиган ҳодисаларни тушунтириши учун қўллагандек йўл тутган бўламиш.

Шуни ҳам айтиш керакки, психологиянинг умумий назарияси фақаттина амалий психологик фанларда, балки бошқа «бегона» фанларда шунингдек масалан педагогикада ёки социологияда ҳам ҳодисаларни назарий тушунтиришда қўлланилиши мумкин.

Умумий ёки амалий психологик назарияни бошқа яқин бўлган ёки яқин бўлмаган фанларда назарий ўрганиш масалаларига амалиётни қўллаш психологик назарияни амалда қўллашнинг икки туридан бири ҳисобланади. Бири психик ҳодисаларни тушунтириш учун қўллаш деб айтиш мумкин, иккинчиси - психологик ҳодисаларни қайта ўзgartариш уларни тузатиш учун қўллаш деб номлаш мумкин у амалий психология вазифасига киради унинг илмий номи психотехника деб аталади.

Ҳозир биз аниқлаб олганимиздек амалий психологиянинг қоидаси назарий психология қоидаси билан тенг ҳолда психик ҳодисаларни тушунтириш учун қўлланилади. лекин тушунтириш мавжуд бўлган ҳодиса ва воқеаларнигина эмас балки қайта ташкил этишларидан кейин пайдо бўладиганларга ҳам тааллукли экан; шунингдек, таълим тарбия, психокоррекция, психотерапия ва шу

кабилар. Амалий психология воқеаларни позитив тузатишига ёки керакли янги маълумотларни тадбик этишига, ундан фойдаланиш фақаттина тушунтириш эмас, балки қўллаш бўлиб қолади.

Шундай қилиб амалий психология икки турда амалий қўлланилиши яъни аниқ психологик воқеаларни тушунтириш учун (амалий психологиянинг назарий қисми) ва психиканинг у ёки бу томонларини қайта ташкил этиш мумкин (амалий психологиянинг амалий қисми ёки психотехника)

Агарда ўқув юртининг психология ўқитувчиси талабаларнинг ижодий фикрлашларини ривожлантириш билан машгул бўлса, ва бунда маҳсус интеллектуал машқлар ёрдамига таянса бунда фақаттина назарий психологиядаги назариялардаги ҳақиқатни асослаб бериш, унинг қонуниятларини тушунтириш билан шугууланса, балки амалий психология психотехника билан ёндошади, чунки фикрлаш кўникмаларини амалий шаклланишига назарий психология материалларига таянган ҳолда фикрлаш масалаларини (аналитик семантик) ҳал этиш қобилиятини ривожлантиришдан иборат бўлади.

Шундай қилиб, психологияни ўрганишнинг умумий мақсади ўқувчиларда (талабаларда) психик ходисалар ва ҳолатларини илмий тушунтириш учун ўз билимларини қўллаб психологик фикрлаш маҳоратини шакллантириш ҳамда инсон шахсининг ривожлантириш мақсадида унинг психикасини қайта ўзгартириш ҳисобланади. Таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш, ҳулқатворни психологияк тузатиш ёки нерв психик касалликларни психотерапевтик даволаш ва бошқалар.

Ушбу умумий мақсад биз юқорида кўрганимиздек қатор аниқ мақсадларга ажратилиши керак. Психологияни ўрганишнинг аниқ мақсадларини ажратиш тамоийларидан бири талабаларни, булажак мутахассис сифатида касбга йўналтириш тамоили ҳисобланади. Ана шу нуқтаи назардан ҳам барча талабаларни икки катта гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) кўпчилик - бу психология мутахассислиги талабалари;

2) кичик гуруҳ - бу талаба психологлар. Ҳар икки гуруҳ учун ҳам психологияни ўқитишидан умумий мақсад битта лекин, аниқ мақсадлар уларда турличадир.

Аввало мутахассис - психолог бўлишини мақсад қилмаган кўпчилик талабалар психологияни ўрганишлари, мақсадларини кўриб чиқишидан бошлаймиз.

Агарда умумий мақсад битта бўлса яъни амалий масалаларни ҳал этиш учун назарий билимларни қўллаш орқали психологик фикрлаш маҳоратини шакллантириш бўлса унда савол тутилади. Психолог бўлмаган мутахассиснинг касбий фаолиятига киравчи қайси ҳаракатларда бу билимларни қўллаш маҳорати керак бўлади.

Машҳур психолог Е.А.Климовнинг фикрига кўра психологик билимлар ҳар қандай психолог бўлмаган мутахассислар учун

«психологик билимдонлик» учун керак чунки унга гоялар, фактлар, қарашларни бошқаларнинг онгига етказишига тўгри келади. Бир бирини тушунишга ҳаракат қилиш ўқитиш, бошқариш бундан ташқари у «ўзининг ички дунёсини ва ўзини такомиллаштиришни иммий асосда яхши бошқариш» ҳам мұхим ҳисоблади. Чунки булар фақаттинга психолог бўлмаганларгина тааллуқли деб ҳисоблашгина эмас, балки бир хил даражада эканлигини инобатта олиш лозим. Мутахассис психологларга ҳам тааллуқли деб ҳисоблаш мумкин, шунда психолог бўлмаган талабаларнинг ўқищдан мақсадлари бир бирларини тушуниш, ўрганиш, бопқарииш учун психологик билимдонлик деб тан олиш қолади. Бу билан ҳар қандай мутахассис ҳам шугуулланади.

Бу фикрни тўгри деб ҳисоблаш мумкин лекин қайси билимга қараб одамни етарли даражада психологик билимдонлар ёки етарли билимга эга бўлмаган одамлар қаторига киритиш мумкинлигини аниқлаб олиш мумкин.

Психология масалаларида етарлича билимдонлик чегаралари касбий фаолиятининг ҳар бир соҳаси учун фақаттинга ўзига хос бўлиш мумкин. Мисол учун шахта директорининг психологик билимдонлиги шахтиёрлар биргадири психологик билимдонлигидан сўзсиз фарқ қиласди. Бу уларнинг хизмат лавозимлари погонаси турлича бўлгани учун эмас балки уларнинг фаолияtlари характеристида фарқ бўлганлиги сабаблидир улар турли масалаларни ҳал этадилар шунга қараб одамларнинг ўзаро муносабатларини таҳдил қиласдилар ва баҳолайдилар уларни ўргатадилар ва бошқарадилар. Ҳақиқатдан ҳам хўжалик масалаларини ҳал этиш учун шахта директори иктисадчи ва юрист консультант билан бир бирларини тушунишлари керак бўлса бригадирда бундай зарурият ҳеч қачон юзага келмаса керак шунинг учун бундай масалаларда психологик билимдон бўлишга унчалик зарурият бўлмайди.

Бошқа турли соҳа мутахассис раҳбарлари учун ҳам психологик билимдонлик ҳақидаги масалада айнан шу ҳолат такрорланади.

Энди психолог мутахассислиги бўйича талабаларнинг психологияни ўрганиш аниқ мақсадларини кўриб чиқамиз. Умумий мақсад - психологик фикрлашта ўрганиш албатта мутахассис бўлмаган психологларга нисбатан янада кўпроқ даражада билимлар заҳирасига эга бўлиши лозим. Психологик фикрлашга ўрганиш орқали амалий психолог мутахассис ҳисобланмайди. Мутахассис амалийётчи учун бу унчалик мұхим бўлмайди, бироқ психологик фикрлаш, билиш ва маҳоратлари албатта уларнинг обрўсини кўтариши мумкин эди.

Аммо турли йўналишдаги мутахассисликларда (назарий амалий) психологни ўрганиш умумий мақсади билан бир қаторда ўзининг аниқ мақсадлари ҳам бор.

Мисол учун психология амалиётчи масаласи Низомий номидаги ТДПУ психология факультети талабаси фақаттина психологиянинг академик билимларни ўзлаштирибгина қолмай, балки психологиянинг фундаментал муаммолари бўйича илмий тадқиқотларни олиб боришга тайёр бўлиш керак, бу билимлар орқали ўзининг фан ҳақидаги билимларини кенгайтириб боради. Шу билан бирга у психологиянинг амалий соҳасида мутахассис бўлмаслиги ва амалий психология соҳасида юксак маҳорат билан ҳеч нарсани бажармаслиги мумкин. Бундай ҳолат сўнгти чегара бўлсин (ҳақиқатда психолог амалиётчи албатта амалий ишларни ҳам кўплаб бажариши керак) лекин у психолог амалиётчими ўқитишининг ўзига хос мақсадини яққол намоён этади.

Унинг вазифаси - фанни янада ривожлантириш илмий тадқиқотлар методологияси ва методикасини эгаллай олиш мамлакатимиздаги ҳамда чет эл назарий психологиясининг ҳозирги ҳолатини билиши. Фанни янада ривожланиш манфаатларини талаб қиладиган тадқиқотларни билиш керак.

Бундай мутахассисни ўқитишининг аниқ мақсаддари унинг моҳияти бўйича психологияни фан сифатида ўргатишдан умумий мақсад - илмий билимларни амалий қўллашни ўрганиб олиш, психологияк фикрлашни билиш лекин амалий масалаларни ҳал этишдан кўра кўпроқ назарий масалаларни ҳал этиш учун назарияни қайта ўзлаштириш учун эмас, балки илгари тушунтириб берилмаган психик ҳодисаларни тушунтириб бериш орқали қўллашга ўрганиб олиш керак.

Амалий психологияга ихтисослашган психологни тайёрлашнинг аниқ мақсади бошқача кўринишда бўлади - педагогик иши ҳуқуқий (юридик) инженерлик тиббиёт (килиник) ва бошқалар, тор доирадаги тадқиқотлар аниқ соҳаларида психик ҳодисаларни тушунтириш учун қўлланилиши лозим, ўзининг амалий қисмида эса (психотехникада) психикани қайта тузиш учун қўлланилади. Амалий психологиянинг бундай икки хил вазифаси ўқитишин мақсадини ва уни талабалар ўрганишларининг мақсадини ҳам алоҳида усуlda ўз олдимизга киритишпимизга мажбур этади. Мақсадни шундай қўйиш бизнингча тўғри бўлади; таинланган психология соҳасида психик ҳодисаларни таҳлил қилиш баҳолаш ва тушунтириш учун, ўқувчиларда фикрлаш доирасини психологик шакллантириш ҳақида, психологиянинг ушбу соҳаси инсон психикасини ижобий ўзгаришига, бу соҳасидаги илмий қоидаларини қўллаш ва ушбу усусларини улар ўзлаштириб олишлари лозим. Мисол учун тиббиёт институти талабаси врач бўлишга тайёрланар экан беморни даволаш мақсадида унга психопрофилактик таъсир кўрсатиш, психотерапевтик, психокоррекцион таъсир кўрсатишлар методларини эгаллаб олиши учун клиник психологияни ўрганади. Ҳар қандай мактаб ўқитувчисининг қолоқлиги ёки аксинча муваффақиятли

ўқитишининг психологияк сабаблари ҳар бир ўқувчини индивидуал урганиб таҳлил қилиш маҳоратини эгаллаши билан белгиланади.

Шу билан бирга психология ўқитувчиси ўз ишини шундай ташкил қиласиди ўқитишининг умумий мақсади - психологик фикрлашнинг шаклланиши асосан маъруза ва семинар машгулотларида эришмасликка ҳаракат қиласи; амалий машгулотларга - лаборатория ҳамда мактабларда болалар боғчасида корхона ва фирмаларда юридик консультацияларда, суд ва прократураларда, тиббиёт муассасаларида ўқув машгулотларида эгаллайдилар. Шундай қилиб ўқитиш методикасининг самаралилиги биринчи навбатда ўқитишининг мақсадини англаб етиш ва бунга методик усулларнинг барчасининг қаратилишига боғлиқ бўлади.

НАЗАРИЙ ПСИХОЛОГИЯНИ ЎҚИТИШНИНГ МЕТОДИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Назарий умумий психологияни ва унинг назарий соҳаларини ўқитиши фақаттина мазмуний томонидан эмас, балки методикаси билан ҳам ўз хос хусусиятларига эга чунки ўқитишининг методикаси доимий равишда энг тушунарли усуллари ва методдарини излар экан унда бугунти кундагёй унинг баъзи бир методик хусусиятларини кўрсатиш мумкин.

Уларга қисқача тўхталиб ўтамиш.

Психология тарихи бўлими. Психология тарихи - университетлар ва академияларда психология факультетларида ўрганиладиган психология фаннинг соҳасидир, лекин бу амалий эмас балки назарий Фан хисобланиб у психологияни ҳозирги кундаги ҳолати унинг репродуктив таҳдили асосида тушунтиради. Психология тарихи қадимгиларнинг психикага (жонга) қарашларидан бошлаб ва у ҳақидаги бугунти кундаги илмий тасаввурлар билан фаннинг ривожлантириш жараёнини унинг динамикасини қайта тиклайди.

Талабалар психология тарихини ўрганишларида фанни вақт давомида ривожланиш мантиқини ўзлаштириб олишлари муҳим яъни қандай ижтимоий талаблар уни яратгани ва у қандай қилиб уларни қондиришга ёрдам берганини билиб олишлари керак. Психология тарихи фани қадимги даврларидан то бизнинг кунгача ривожланишини кузатади, тушунтиради замонавий назария ва фаразларни чуқурроқ тушунтиришга имкон беради уларга тарихий ёндашишни ўргатади.

Фаннинг ривожланиш мантиқи ва тарихини тушуниш талабаларга ўз имкониятлари онгода ишонч ҳиссини намоён қилиш, миллий психологик билимларни фақаттина адабиётлардан балки шахсий тадқиқотларида, илмий психологиянинг амалий соҳаларида ёки амалий психологиянинг аниқ соҳаларида янги илмий ёки амалий хуносаларга келишига ёрдам беради.

Шундай қилиб, илмий фикрнинг ўзаро алоқаси қонуний содир бўлади. Турли психолигик мактаблар ва йўналишларда ўз аксини топган алоҳида фаразлар, моделлар, фактлар умумлаштириш турлари кўплигига қарамай бунда турли аҳолилар ва ранг-барангликка қарамай доимий жарангловчи «мелодия» мавжуд. У фаннинг бутун тарихи орқали ўтади. Бу унинг ривожланишининг мустаҳкам тузилишларини қамраб олади, унга асос бўлиб хизмат қиласи.

Замонавий психология фанини ўрганар экан, инсон ана шу ўқ чизигидан ўрганиб чиқиши керак. Ана шунда у йўлдан адашмай охиригача илмий психолигик фикрларни эгаллаб олишгача ўтади.

Психология тарихини ривожланиши юксак эътибор ва эҳтиёткорона муносабатни талаб этади. Психология тарихининг назарий фан сифатидаги хусусиятлари бир вақтнинг ўзида ҳам психолигик фан бўлиши ўқитувчиidan бу фан буйича дарс беришда алоҳида методик ёндашишни талаб этади. Икки назарий фанлар – умумий психология ва психология тарихи фанларини ўқитиш кетма-кетлигини қайта аниқлаш лозим. Баъзан психология тарихи олдин ўқитилади, баъзан аксинча, кўпинча эса улар биргаликда олиб борилади.

Агарда психология тарихи буйича маърузаларда кейинчалик хато деб ҳисобланиб ўқ қилинган қарашлар баён этилса, лекин талабалар ҳам бу муаммоларга замонавий қарашларни билмасалар, унда тарихий жараённи мантиқий мос равишда тушунтиришда жиддий қийинчиликлар юзага келади. Улар замонавий психология категорияларини билмай, бутунги кунгача кашф этилган психолигик, механизмларни ва бошқа нарсаларни билмай бир бирини тўлдириб келган турли психолигик мактаб ва психолигларнинг назариялари ва қарашлари ҳақидаги тарихий маълумотларни танқидий қабул қилиш ва уларнинг фан тарихида туттан ўрнини тўгри баҳолаш, фаннинг ривожланишига қўшган ҳиссаларини билиб олиш имкониятига эга бўлмайдилар.

Талабаларга қачонлардир ривожланган бир назариянинг кейинчалик эсада чиқарилиши ва замонавий психологияда ҳеч қандай роль ўйнамаслигини тушуниши баъзан қийин бўлади. Улар мисол учун Р.Декарт ва И.М.Сеченовларнинг рефлекс тушунчаларидағи асосий фарқни кўрмайдилар. Психология тарихида ҳақиқий ривожланиш сифатида қолдирган И.М.Сеченовнинг рефлекторлик назариясини XVII асрда Р.Декартнинг рефлектор ёйи кашфиётни билан таққосланганда янгилик нималардан иборат?

Бундай мисоллар жуда кўп улар замонавий психолигик қарашлар билан дастлаб танишиб олмай туриб психология тарихини ўзлаштириш қийин бўлишини кўрсатади.

Агарда психология тарихи умумий психологиядан кейин ёки ҳеч бўлмаса назариядан кейин ўрганилса, унда бу қийинчиликлар

анча камроқ бұлар зди. Психологик фикрлашнинг ривожланиши тарихий мантикни ва доимий равища умумий психологиянинг замонавий назарияларига мурожаат этиш, үқитища психик ҳолатларга амал қилиш у ёки бу қарашлар, концепциялар, назарияларнинг нотұғри эканалыгы сабабларини тушунтириши керак. Психология тарихини үрганишнинг бошқа бир қийинчилігі қадимги ва ўрта асрдаги гоя ва фикрлари аллақағочон эсдан чиқиб кеттән ва баъзан жуда ҳам сөдда психологик тасаввурларни шу билан бирга хато ва мантиқсиз деб тан олинган баъзи замонавий назарияларни ва илмий психологик фикрлар йұналишларини үрганиш зарурлигини тушунмасликлари билан bogliq. Ҳозирги замонда тұғри йұл тутиш ва келажакни таҳдил қилиш асосийси эса психология ривожланишининг ижтимоий тарихий жараён сифатыда объектив қонуниятларни ижодий үзлаштириш учун ҳақиқиي тарихий ролини тушунмаслик ва тұғри баҳоламаслик талабага ҳалақит беради.

Талабанинг ўз фикрини психология тарихининг умумий психология билан ҳамда унинг аниқ соҳалари билан bogliqligini таҳдил қилишга йұналтиришга ёрдам бериш учун муаммони ўқув масалалари каби методик воситалардан фойдаланиш мүмкін. Масалалардан шундай саволлар қўйиладики, талаба психология тарихини үрганаар экан замонавий назарияга мурожаат этиш ва аксинча умумий психология ёки психологиянинг бошқа замонавий соҳасини үрганишда унинг ўрнини фан тарихида пайдо бўлиши ва ривожланишини таққослаш керак бўлади.

Бу талабага замонавий жуда долзарб ҳисобланган психологик назариянингина эмас, балки унинг ривожланиши ва яқин тарихини ҳам үрганиш мазмунини тушунишга фан тарихида юзага келган ва инсониятнинг психик тушунишда илгари олиб борилаёттан ҳар бир янги гояларнинг объектив ижтимоий зарурлигини тушунишга ёрдам беради.

Психология тарихини үрганиш бўйича юқорида кўрсатилган хусусиятлари ва уни талабалар үзлаштиришлари, қийинчиліклари бўйича аниқ бир хulosaga келиш мүмкін: үқитувчи учун ўзига хос методик вазифа - талабаларнинг ўқув фаолиятини бошқариш уларнинг маъруза эшлишиларидан бошлаб, то мустақил ишлар билан якунланиши ҳисобланади. Тарихий ҳодисаларни узоқ даврлarda содир бўлганлиги ва шу сабабли уларни бевосита кузатиш имкониятини йўқлиги, субъектни үрганувчи учун биттагина тарихни фикрлаш кучи билан тушунтириб беради. Шундан келиб чиқиб, үқитувчи учун ҳам «битта йўл қолади-талабаларга керакли ўқув масалаларни мустақил бажариш учун имкониятни яратиб бериб, уларнинг фикрлаш фаолиятларини бошқариш, маърузаларда ҳамиша фактларни юзаки келтириш, китобдан матнларни оддий айтиб бериш усулида эмас, балки маълумотларни баён этиш ва мулоҳаза услублари ва кейинги

семинар машгулотлари ҳақида гапирадиган бұлсак, уларни дастурлаштирилган таълим методи ёрдамида бошқариш яхши бўлади; ўқилган маъruzалар ва тавсия этилган адабиётларда баён этилган ўқув материалларини мазмуни ва мантиқига талабаларни аниқ ва тўғри йўналтирувчи муаммоли саволлар тўплаш (ўқув вазифаларини) тузиш керак. Семинарда талабалар фикр юритиб бўлган мустақил ишлар асосларини ташкил этган масала саволарининг мазмунини муҳокама этиш мумкин. Шундан келиб чиққан ҳолда, психология тарихини ўқитадиган ўқитувчининг асосий ишини қўйидагича ифода этиш мумкин. Муаммоли маъruzani баён этишда талабаларнинг мустақил ишларини дастурлаштириш орқали семинар машгулотларидан ижодий мунозараларга айланади.

Умуман олганда психология тарихи бўйича маъruzanni бутунги ҳолатга олиб келган уни босиб ўтган йўлини репродуктив таҳдил қилиш асосида ҳозирги давр ҳақидаги суҳбатта айлантиришга ҳаракат қилиш керак. Албатта кўпчилик талабалар психология тарихи бўйича аниқ асосларни тушуна олмайдилар ва фан бўйича билимларнинг ягона манбай ўқитувчининг маъruzalari бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун уларнинг сифати учун жавобгарлик маъсулияти жуда юқори бўлади. Талабалар учун жуда ҳам ноқулай вазиятни ўқув дастури бўйича талабалар керакли адабиётларнинг йўқлигини ҳисобга олиб, маъруза қандай талабларга жавоб бериш керак.

Биринчидан маъруза мазмуни шундай тузилишига ҳаракат қилиш керакки, психология тарихининг асосий даврлари ва босқичлари қисқа шаклда ва аниқ мантиқий баён этилсин. Талаба ана шу даврлар погоналаридан юқорига олиб чиқувчи уни тараққиётга олиб келувчи босқичларини кўриши мухимдир.

Иккинчидан, катта аҳамиятли илмий кашфиётлар билан боғлиқ ҳодисаларни тарихий (хронологик) кетма - кетлиқда баён этиш керак, уларни шундай қуриш керакки илгариги илмий маълумотлар асосида пишиб етишиши мантиқи ва уларнинг айнан ана шу тарихий даврда пайдо бўлишини объектив сирлари кўрсатиб берилсин. Талаба ҳодисалар тартибида фақаттинга давр боғлиқлиги эмас, маълум мантиқ ва ижтимоий ҳаёт талабларига бўйсингувчи илмий фикрнинг ҳаракатини кўра билсин.

Учинчидан, психология тарихи фанининг ривожланиши мантиқий ва даврий боғлиқларидан ҳодисалар маълум тартиби сифатида баён этилиб, ўқитувчи асосий тушунчалар, илмий мазмунлашган ёки ушбу фанининг жуда кенг тушунчаси сифатидаги категорияларнинг ўзгарганлигини эсдан чиқармаслиги керак, бунда атамалар илгаридан қолган бўлиши мумкин. Мисол учун рефлекс, образ, сабаб, шахс, интеллект ва ҳоказолар тушунчаларини талқин этишда турли вақтларда турлича мазмунлар таклиф этилган. Балки психология тарихига боғлиқ охирги мақолалардан фойдаланиб, бу

соҳа тушунчаларини таҳмил қилиш бўйича маҳсус маърузалар ташкил этиш керак бўлади.

Тўртингидан, ўқувчига қачонлардир аниқ янги хуносага олиб келган фандан муҳим ҳар бир ҳодисани ушбу муаммога замонавий қарашлар билан боғлиқликда кўрсатиб бера олиш имконияти мавжуд бўлиши лозим.

Қўйида ўқитувчи танлаб олиб ёки тўлалигича фойдалана оладиган йўналтирувчи саволлар рўйхати келтирилади.

Биринчидан, маърузалар учун улар психология тарихидан алоҳида даврларни муаммоли баён этиш учун методик материал булиб хизмат қиласди.

Иккинчидан, назарий консультация сифатида ўқитувчининг маълум дастлабки тушунтиришлари билан ўқув вазифалари, талабаларнинг мустақил ишлари ва бошқалар.

Учинчидан, семинар машгулотларида, мунозараларда қўллаш имконини беради.

Семинар машгулоти учун топшириқ ва саволлар:

1) Одамлар қадимги даврлардаёқ ҳаётининг муаммолари билан қизиққанлар, у ҳозирги кунда психик ҳолат сифатида маълумдир. Лекин уни содда тушунтирганлар. Масалан ибтидоий жамиятда жон фақаттинга инсонда эмас, балки жониворларда, ўсимликлар, буюмларда ҳам бор деб тасаввур қилинган. Шу билан бирга бу жон «танадан» мустақил мавжуд бўлади деб тушунилган (психикага анимизим, : жон ва тана параллел ва бир - бирига боғлиқ бўлмай мавжуд бўлади). Мазкур натижалар асосида бундай қарашлар юзага келган, улар қандай кузатишларга асосланган? Нима учун улар баъзи замонавий диний эътиқодларда мажбурий элемент кўринишида ҳозирги пайттача мавжуддир?

2) Эрамиздан аввал V-VII асрлар натурфалсафаси вакиллари (Фомас Анаксеман Гераклит) анимизмни енгигб аниқ янги таълимот геологизмни яратдилар. Жон бутун материяда мавжуд яъни жон энди материянинг мустақил иккинчи қисми эмас балки унинг ажралмас қисми «жонли материя» деб тушунилди. Бунинг мазмунини тушунтиринг.

3) Нима учун натурфайлласуфларининг геологизми улардан кейинги келган атомистларни қониқтиради, эрамизнинг V асрларида файласуф материалистлар - Демокрит, Эпикур, Лукреций улар натур файласуфлари гояларини янада ривожлантириб жонга «танани жонлантирувчи» орган сифатида кушиб талқин қиласдилар, орган жонни бошқаради. Ёки бошқача айттанди ақл жон ва қалб тана органлари кичик шарсизмон энг харакатчан атомлардан ташкил топади. Атомист олимларнинг таълимотидан психологик дунёқарашларнинг ривожланишида илгари қўйилган қадамлар нимадан иборат ва нима учун сиз бундай деб ҳисоблайсиз?

4) Психикани тушунтиришда атомистлар биринчи улкан мұваффақиятларға әріщдилар психиканың физикага bogliqligini унинг анатом - физиология жараптасып (материализм) қонунларига буйсинашының күрсатадылар. Уларнинг таълимотларининг қарама-қаршилиги шу вазиятта психика орқали күргина нарсаларни тушунтириб бўлмаслигидир. Мисол учун абстракт фикрлаш шахснинг маънавийлик шароитини, ҳулқини мажбурий бошқариш, мақсадни танлаш ва шу кабилар. Нима учун атомистлар қарашлари ўрнига идеализмнинг вужудга келганини тушунтириб беринг. (Эрамиздан аввалги 428-348 йилларда Платон) Идеализмнинг юзага келиши психологик тасаввурлар ривожланишини илгари босқичи томонидан белгилаб қўйилганини исботланг?

5) Жон ва тана нисбатларига Аристотель нима янгилик кириптанини тушунтириб беринг? Аристотель Платоннинг дуализмини йўқотди деб айтиши мумкин?

6) Психологик қарашларни идеалистик ёки материалистик йўналишларда ривожланишининг келажак нуқтаи назаридан билимларнинг «психика» ичидаги дифференциалланиши бошланишини (Гален эрамиздан аввал II аср) сиз қандай баҳолайсиз?

7) Онгни идеалистик талқин қилиш (Э.ав. III-V асрлар Платон Августин) ва унинг интроспекциянинг психология методи сифатида юзага келиши билан алоқаси, замонавий психологияда психик ҳодисаларни ўрганиш интероспектив методининг кўринишлари борми? (Агарда бор бўлса мисол келтиринг агарда йўқ бўлса, қандай қилиб унинг нообъектив метод шароитида умуман йўқлигини нима билан тасдиқлайдимиз?)

8) Р.Декартнинг (1556-1650) психиканың рефлекторли табиатини кашф этиши, бу кашфиётнинг инқилобий характеристи нимадан иборат? Ўзининг рефлектор схемасини бутун психикага тарқата олмай Декарт нималарни аввалги ҳолатларида қолдиради?

9) Декартнинг рефлекс ҳақидаги материалистик таълимот муаммолари нима учун материалистлар Гоббс (1588-1679) ва Спинозалар (1632-1677) томонидан тан олинди. Декартнинг қарашларида нималар идеалистик эди?

10) Психологияда детерминизм принципини зълон қилиниши ва ҳимоя қилинишида Гоббс ва Спинозаларнинг хизматлари уларнинг руҳий ҳодисаларни тушунтиришда механик қонунларни қўллашларини қандай баҳолаш мумкин, психикани илмий қарашлар ривожланишида ўсиши тараққиёт сифатида ёки уни ортга сурувчи сифатидами?

11) Лейбниц (1646-1716) психикада онгиззлик тушунчасини илгари сурди (перцепция - қабул қилиш, апперцепция - идрок, қабул қилиш) ва идеалистик қараш ҳисобланниб, борлиқ кўплаб руҳлардан ташкил топган деб ҳисобланади. Шунга қарамасдан айнан идеалистик ҳолатларда илмий психология кўплаб

янгиликларни киритди. Нима учун материалистлардан кўра, кўпроқ уни амалга ошириш насиб этди?

12) Фанда ва ҳаётда XVII-XVIII асрларда ҳукмронлик қилган рационализм иккинчи ўринга тушиб, биринчи ўринга сенсуализм ва эмпиризм чиқиб келади. Бу XVIII асрда илғор мамлакатларда ишлаб чиқариш инқолобининг ривожланиши билан боғлиқ эди Агарда у психологияга ҳам таъсир кўрсаттан бўлса, сиз бу боғлиқликни қандай тушунасан?

13) Нима учун Джон Локкни (1632-1704) эмпирик психология-сининг яратувчиси деб ҳисоблаш қабул қилинган? Эмпирик психологиянинг мазмуни ва унинг ривожланишига асос соглан Дж.Локкнинг асосий гоялари нималардан иборат? Дж.Локкда дуализм нимада намоён бўлди?

14) Дж.Локкдан кейин психологик қарашларнинг ривожланиши икки йўналишдан иборат бўлади яъни идеалистик ва материалистик шу билан бирга икки йўналишнинг вакиллари ҳам Дж.Локкнинг гояларига таянади.

Материалистлар Гартли (1705-1757), Дидро (1773-1784) ва Дж Беркли (1685-1783) бошчилигидаги идеалистларнинг қарашларида уларнинг гоялари Дж.Локкнинг гояларининг мантиқий давоми эканини кўрсатиб беринг?

Нима учун Дж.Локк таълимотининг иккига ажralиши сабабини тушутиринг?

15) Рефлексия ҳақидаги Дж.Локкнинг фикри ва ҳамма билимлар тажрибадан келиб чиқишига ўзининг қарашлари билан қарама-қарши чикишининг қандай тушунтириш мумкин ва у психологиянинг Дж.Локкдан кейинги ривожланишига қандай таъсир кўрсатди?

16) Ассоциация қонунини психологиянинг асосий қонуни деб тан олиниши ва ассоцианизмни ҳукмрон психологик йўналиши сифатида пайдо бўлиши?

Ассоциация қонунини материалистик Гартли, идеалистик Беркли ва бошқалар томонидан талқин этилиши замонавий психологияда психик ҳаётдаги ассоциация қонунининг ривожланиш ўрни ҳақида нималарни биласиз?

17) Ассоциалистларнинг фикрича бутун психик ҳаётнинг бошлангич нуқтаси, ташқи таъсир кўрсатиш ҳисобланади деган гояларга қарама-қарши, шу вақтнинг ўзида қобилияtlар ҳақидаги таълимот ҳам ривожланади. Қобилияtlар ассоциациялардан келиб чиқмайди ва уларга айланмайди улар психикага ички узига хосликка эга яъни ташқи таъсирлардан қатъий назар унинг тугма хусусиятини ташкил этади. Ана шу икки нуқтаи назарларда психиканинг келиб чиқишига доир замонавий қарашларга сизнинг фикрингиз қандай? (Хусусан қобилияtlар масаласига ҳам).

18) Психиканинг фаолияти, вазифаси ҳақидаги таълимотнинг ривожланиши (XVIII-XIX асрлар) физиологияда ўша пайтларда

психиканинг (рефлекс) механик ҳаракатлар билан мос келмаслиги ҳақидағи юзата келаёттган тасаввурларни тұлдирған ҳолда ҳис этиш ва ҳаракатлантириш нервларининг ўртасидаги фарқларнинг очилиши (И.Белли ва Ф.Мажанди) нималардан иборат?

Рефлекс фалсафий түшунчадан тажрибалар билан тасдиқланған моддий биологик фактта айланды; сезувчи нервларга таъсир этиш нерви импульси нерв марказига орқа мия, ундан утиб ҳаракатлар нерви бүйича мускулларга ёй шаклиға эга рефлекснинг йўли ана шундай бўлиши мумкинми? (Рефлектор ёйи).

Ана шу маълумотлар билан организмга хос икки даражали ҳаракатлар беихтиёрий (онгли) ва ихтиёrsиз (онгсиз) равишдаги ҳаракатлар ҳақида XIX аср биринчи ярмидаги физиологияда умумий қабул қилингандык тасаввурларни асослаб беринг.

19) Психологик билимларда қарама қаршиликлар ҳам мавжуд эди. Бир томондан психикада ҳамма нарса рефлекс билан тушунтириш яъни ташқи таъсир кўрсатиш ва унга жавоб қайтариши сифатида, лекин бошқа томондан фақаттина инсоннинг эмас балки жониворларнинг ҳам тури шароитларга ўз хуලларини мослаштириш қобилияти фаол мақсадга мувофиқ ҳаракатларни рефлекс билан тушунтириш мумкин эмас эди.

Ассоциация тушунчаси ҳам нервларнинг механик бөглиқликлари янги шароитларга мослашиши, одиндандан кўра билиши ва шу каби мураккаб ҳаракатларни тушунтириб бера олмас эди.

И.М.Сеченов (1829-1903) ўзининг «Бош мия рефлекслари» асарида (1863) «онгли ва онгсиз ҳаётнинг ҳамма ҳодисалари келиб чиқиши бўйича рефлекс демакдир» - деб исботлаб, ана шу қарама-қаршиликдан чиқиши ўйлани топади. Унинг танланған фалсафий ва психологияк асарлари тўпламига қарант (М. 1947, 176 бет)

Талабаларга саволлар И.М.Сеченов психологияга нима янгилик кириттанлигини кўрсатиб беринг: а) рефлекс тушунчаси; б) психика ва онг ўртасидаги нисбатлар тушунчаси; в) психика мия вазифаси сифатидаги тушунчаси; г) билиш жараёнларининг мослаштириш ҳодисасини таъминлаш бўйича бошқарув ҳаракати сифатидаги ролини тушуниш; д) миянинг махсус бўлимларида ташқи дунё ҳақидағи маълумотларни сақланиши ва қайта ишлаш рефлекс бўгини сифатида мияни тушуниш;

20) И.П.Павлов (1849-1936) И.М.Сеченовнинг назарий хуносаларига таяниб, жониворларнинг одамнинг ҳам ташқи муҳит билан ўзаро алоқаларини мия ~~т~~ томонидан бошқарилиши қонуниятини кашф этди шунингдек у иккинчи сигналлар тизими ҳақидағи таълимот деб аталди. Шартли рефлекс тушунчасининг мазмуни нимадан иборат? I ва II сигналлар тизимининг моҳияти? Бу психика ва рефлекс тушунчаларининг мазмуни қандай қилиб илгари қарашлар билан ўзаро муносабатларда бўлади?

21) XX асрға келиб, психологияк билимлар ривожланиши қадимгиларининг анимистик тасаввурларидан тортиб то психика ҳақида объектив дунёниң субъектив образи сифати ҳақидаги тушунчагача бўлган йўлни босиб ўтди. Қандай қилиб турли даврларда фан томонидан ишлаб чиқилган фактлар охир оқибат психика объектив дунёниң субъектив образи сифатида эканлиги ҳақидаги хуносага олиб келишини, бу йўлдаги асосий даврларни кўрсатиб ўтинг?

22) XX аср бошларида психология фанида инқироз даври бошланди. Унинг моҳияти ва сабаблари нимада улар XX аср охирига келиб бартараф этилдими?

23) XX асрнинг биринчи ярмида психологиянинг ривожланиши унинг муаммоларини ишлаб чиқиш, илмий асосларини яратиш даври бошланади. Мамлакатимиз ва чет элларда кўплаб илмий мактаблар ва йўналишлар юзага келди шунга мувофиқ улардан асосийларини кўрсатиб ўтинг.

Талабалар учун қўйидаги саволларга қисқача таъриф бериш таклиф қилинади.

1. Ҳар бир мактаб психологияга нима янгилик киритди?

2. Ушбу йўналишдаги изланишларга нима сабаб бўлди?

3. Тадқиқотларда психика ҳақидаги илмий билимлар тараққиётида қандай роль ўйнайди. (фаразлар, хуносалар, кашфиётлар).

4. Бу хуносаларнинг психология учун замонавий аҳамиятлари қандай?

5. Психологиядаги кризис муаммосини ўрганиш юзасидан янги мактаблар ва йўналишларнинг пайдо булиши ва ривожланишини нималарда кўришимиз мумкин?

а) Бихевиоризм; б) Гештальтпсихология;

в) Фрейдизм ёки психоанализ ва нофрэйдизм;

г) реактология ва рефлексология; д) генетик психология; е) когнитив психология; ж) Л.С.Выготскийнинг маданий-тарихий назарияси; з) Л.С.Выготский, Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьевларнияя фаолият назарияси;

24) Талабаларни мустақил фаолиятларини таъминлаш мақсадида қўйидаги топшириқлар мажмуасидан фойдаланиш мақсада мувофиқдир;

1) 1917 йилгача Россияда психологияни ривожланиши тарихи юзасидан фикр мулоҳазаларинигизни ёзма тарзда баён қилинг?.

25) Ҳозирги даврда Россияда ривожланётган замонавий психологиянинг асосий соҳаларини айтиб беринг. Улар томонидан илмий психология ривожланиши борасида қандай янгиликларни киритганлигини кўрсатиб беринг?

26) Қўйидаги масалалар бўйича ўзингиз учун умумлаштирувчи хуносалар чиқаришга ҳаракат қилинг:

26.1. Психология тарихини ўрганишда бўлажак психолог сифатида қандай амалий билимларини қўлга киритдингиз?

26.2. Психология тарихи фанининг ўқитишида қайси муаммолар адабиётларда сиз учун етарлича ўрганилган айрим мавзуларнинг мазмуни тўла очиб берилмаган ва шунинг учун талабаларга унчалик тушунарли эмасдек тувлади: балки бу муаммоларни ҳал этиш фан тарихида қандай ўрин эгаллаганлиги ёки ҳозирги даврда бу қандай аҳамият касб этишини аниқлаш билан боғлиқдир.

26.3. Қўйидаги муаммоларни ишлаб чиқища қайси илмий мактаблар ёки олимнинг хизмати аҳамиятли бўлганлигини айтиб бера оласизми?

Нерв системасининг рефлекторлик фаолияти психик фаолиятнинг асосий физиологик шарти:

- онгсизлик ва унинг онглилик билан нисбатлари;

- инсоннинг психик ривожланишининг маданий-тарихий концепциялари;

- фаолият назарияси.

27) Тинглаган маърузаларнингиз ва ўқиб чиққан адабиётларнингиз асосида қўйидаги кўрсатилган асосий тушунчалардан бирортаси илмий мазмунини аста-секин ўзгаришини таҳлил қилиш асосида психология фани ривожланишининг тарихий жараёндаги назарий қарашларини ўзгариб боришини ўз тушунчангиз орқали баён қилиб беринг; образ, сабаб, рефлекс, шахс ҳаракат (фаолият), психика, онг келтирилган топшириқлар тартиби психология тарихи буйича адабиётларни талабаларга ҳар доим этишмаслиги бу фан буйича дарсликларни умуман ўқулигини ҳисобга олиб тузилган.

Ўйлаймизки мазкур савол - топшириқлар психология тарихининг асосий муаммоларини маърузаларда баён этиш ва семинар машгулотларида муҳокама қилишда ўқитувчига энг қисқа ва самарали ўйларни танлашга ёрдам беради.

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯНИ ЎҚИТИШНИНГ МЕТОДИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ушбу фанни ўқитишининг асосий мақсади - талабалар томонидан психик фаолиятнинг умумий қонуниятларини ўзлаштирилиши ҳисобланади. Умумпсихологик назариялар, билимлар уларнинг психологиядаги амалий баҳолари хусусан ёш ва педагогик, ижтимоий соҳаларни ўрганишларининг асосини ташкил этиши керак. Психология фанининг замонавий ютуқларини ўзлаштириш талабага undan аввал қандай қарашлар ва назариялар юзага келгани ва қай даражада улар илмий тараққиётига ёрдам беришига, барчасига онгли равища ёндашишга имкон беради.

Умумий психологияни ўрганиш психология тизимидағи бошқа ўқув курсларини ўзлаштиришда методологик аҳамиятта эга,

чунки умумий билимларсиз хусусиятларни тушуниб олиш мумкин эмас. Бундан келиб чиқиб, маъруза ўқишида ва адабиётлар билан талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этишида талаба учун ҳар бир янги илмий қоидани ҳаётда қузатиладиган психологик ҳодисалар билан тушунтириши, балки улар ишларини қандай тушунтирилганлиги ва замонавий умумий психологияда қандай тушунтирилиши билан ҳам таққослаш зарур ҳисобланади. Маъруза мавзулари фаннинг ранг-баранглиги, бўлимлар мазмунида психологиянинг асосий муаммоларини тўпланиши, бир-бири билан боғлиқ тушунчалар тизими сифатида баён этилиши мумкин бўлиши учун бир нечта катта бўлимларга жамланганлиги мақсадга мувофиқ бўларди. Шунга мувофиқ амалий ва семенар машгулотларидан киритилиши мумкин бўлган тафсилотлари ҳақида маърузаларда батафсил гапириб ўтиш керак бўлмайди. Мисол учун идрок этиш психик жараёнларнинг ҳар бирiga батафсил тавсифнома бериб ўтиш зарурияти бўлмайди, лекин уларнинг фаолияти давомида улар ўртасидаги ўзаро алоқалар ва боғлиқликларига талабаларни эътиборини қаратиш уларнинг вазифаларини кўрсатиш керак. Кейинги семинар лабараториялар, амалий ишлари давомида улар фақаттинга назарий эмас, балки амалий тажриба орқали чуқур ўрганиш мумкин бўлади.

Шу билан бирга аудиторияда талабаларнинг касбий хусусиятларни ҳисобга олиш керак. Мисол учун, педагогика олий ўқув юртининг математика факультетида ўқувчиларнинг математик қобилияtlари борасида назарий асосларини чуқурроқ ўрганиш ва бўлажак ўқитувчиларни болаларда математик қобилияtlарини аниқлаш ва ривожлантириш методикаси билан қуроллантириши мумкин бўлади.

Бериладиган соатлар сонига қараб маъруза курслар бўйича турли вариантлarda бўлимларга ажратилган бўлиши мумкин. Масалан, умумий психологиянинг ҳамма муаммолари бешта, олтига ёки еттига маъруза бўлимларга ажратилган бўлиши мумкин. Бу берилган соатлар сони ва ўқитувчининг фикрига боғлиқ бўлади.

Кўйидагича вариантлар учрайди.

1. Психологияга кириш. Шахснинг идрок этиш жараёни.

Шахснинг эмоционал - иродавий соҳаси, шахснинг психологик хусусиятлари (бешта бўлим).

2. Умумий психология фан сифатида, унинг обьекти ва предмети фаолият психологияси, шахс психологияси ва идроки, эмоционал иродавий соҳаси, характеристики темпераменти, шахснинг қобилияtlари ва йўналганлиги (олтига бўлимлар).

3. Психология фан сифатида ва унинг асосий соҳалари фаолият психологияси, шахс психологияси, шахс фаолиятида идрок этиш жараёнлари, фаолиятда эмоция ва идрокнинг ривожланиши, таълим тарбия психологияси муаммолари, муносабатлар

психологияси ва шахслараро муносабатлар психологияси (етита бўлим).

Ўқитувчи нимага асосий эътиборни кучайтиришни хоҳлашига қараб уларнинг ҳар бирига турли миқдорда соатлар ажратилиши мумкин. Мисол учун бўлажак ишлаб чиқариш ташкилотчилари ва жамоа раҳбарлари учун фаолият психологияси ва шахслараро муносабатлар психологиясининг муаммоларини яхшироқ билиб олишлари, бўлажак ўқитувчиларда эса шахс психологияси ва унинг ривожланиши, таълим ва тарбия психологиясини билиши билан боғлиқ бўлади.

Семенар, амалий ва лаборатория машгулотларида маъruzachi режалаштирилган саволларини ечимини топиши керак. Шу билан бирга назарий хусусиятдаги маърузалардан фарқли равишда улар талабаларда психологик ҳодисаларни ўрганиш ва қайта ўзгартириш учун амалда назарий билимлардан фойдаланиш маҳоратини шакллантиришга ҳамда шу билан уларни амалий вазиятларда психологияк тўгри йўл тутишга ўргатилади.

Албатта маърузада бўлгани каби машгулотларда ҳам ўқитувчи ўқитишининг фаол методларидан фойдаланишта ҳаракат қиласи ва талабаларни илмий ва амалий муаммоларни таҳлил қилиб, психологик категориялар билан фикрлашта ўрганишни мақсад қилиб қўяди. Бу мақсад маърузаларда бўлгани каби (муаммоли баён этиш учун) талабаларнинг мустақил ва амалий машгулотларида (семинар лабораториялар) ўқув топшириги сифатида муаммоли саволлар ҳамда вазифалар ёрдамида эришиш мумкин.

Бу савол - масалалар шундай тузилиши керакки, улар талабаларни фаннинг асосий муаммолари ҳақида мулоҳаза юритишига йўналтирасин; биринчидан, психик фаолиятнинг умумий қонуниятларини ўрганиб, билиб олишга; иккинчидан, ҳаётий вазиятларда психиканинг ҳақиқий кўринишлари мос равишда уларни тушунишга; учинчидан, фанда уларни идрок этиш тарихий мантикий жараён сифатида ўйлантирасин;

Шундай қилиб талаба китобдаги матнлардан четга чиқиши орқали, ҳаётий ҳақиқатта яқинлашади ва уларни маърузадан ёки китобдан ўқиб билиб олгая назарий қоидалари нутқи назаридан тушунишга ҳаракат қиласи.

Қўйида ўқув топшириқлари учун таҳлилий саволлар ва масалалар келтирилади, улар асосан талабаларнинг фикрлаш фаолиятларини фаоллаштиришга қартилган. Улар ўқитувчиларга ёрдам сифатида педагогик масалаларни ҳал этиш учун тузилган баъзи саволлар талабаларга ўқув топшириқлари таркибида мустақил фаолиятлари учун ва бу ишлар натижаларини кейинчалик семенар ёки амалий машгулотларда муҳокама этиш билан берилиши мумкин. Талабалар учун мураккаб бўлган саволларнинг бир қисми ўқитувчи томонидан бериладиган

маърузалардан фойдаланиш мумкин. Шу ўринда талаба ана шу қийин бўлган саволларга ўзи учун жавоб олади. Бундан ташқари ўқитувчи саволларни ўзгартириши мумкин ёки аниқ ўқув талаблари асосида ўз саволларини тузиши мумкин.

Демак, ўқув топшириқлари:

1) Ушбу топшириқнинг саволи I курс талабаси учун жуда қийин бўлиши мумкин. Шунинг учун маърузада муаммоли баён этиш орқали фойдаланиши мумкин. «Психология» фан сифатидаги мазмунни нимадан иборат? Бу масалада дарслик ва лугатларда турлича нуқтаи назарлар мавжудлигини қандай тушунтириш мумкин?

1. Психологиянинг предмети - «психик ҳаётнинг аниқ ҳодисалари» (Умумий психология дарслигида)

2. Психология «психиканинг ривожланиши ва фаолияти қонуниятларини ҳаётий фаолиятнинг алоҳида шакли сифатида» ўрганади.

3. Психология - инсонинг ва жоноворларнинг объектив реалликларини ҳис этиш, қабул қилиш, тушунчалари, сезги ва психиканинг бошқа ҳодисалари шаклида акс эттиришнинг фаол жараёнини ўрганади (психологик лугат).

4. Психологиянинг ўрганиш предмети кўплаб субъектив ҳодисаларни ўз ичига оловчи инсон ва жоноворларнинг психикасини ўрганади. Психика - психологияда ўрганиладиган барча психик ҳодисаларнинг тўпламини ифода этувчи умумий тушунчадир.

Психология - ҳақиқатни психик акс эттириш, кўриш, тўгрилаш ва амал қилиш ҳақидағи фанdir.

Нима учун психология предметини бунчалик кўп таърифлари мавжуд улар мазмунан турличами ёки фақаттина шакли сўзи билан ифодаланиши бўйича турличами? Балки улар жуда ҳам умумий ва ҳаммаси бўйича кенгdir ва умуман олганда уларнинг барчаси битта умумий психика мазмунига эгадир.

Агарда уларнинг орасида, нотўғри таъриф бўлмаса, унда нима учун улар ҳар хил; масалани бундай кенг қўйилиши албатта талаба учун мўлжалланмаган, балки ўқитувчининг маъruzani баён этишида танловчанлик методикасидан келиб чиқиб, бундан бир нечта кетма- кет тартибда келиб чиқадиган саволларни тузиш учун ўқитувчига ёрдам сифатида кўзланган. Ундан талаб қилинадиган нарса - бу психология предметининг турли нуқтаи назарлари билан танишишда талабада юзага келиши мумкин бўлган саволларга жавоб топишдир.

Талабада ўрганаётган фани ҳақида аниқ тасаввур мавжуд бўлиши керак. Психология ҳақида гапирсак, унга бўлган нуқтаи назарларнинг турли туманлиги бўйича аниқ ифодаланган ва умумий қабул қилинганлар ҳисобланмаслиги кўриниб турибди. Ўқитувчи учун қийинчиликлар ана шундан келиб чиқади: Бир

томондан талабада фан предмети ҳақида аниқ тушунчани шакллантириш керак, бошқа томондан эса бу нарса илмий доиранинг ўзида ҳам мавжуд эмас.

Ушбу муаммо дарс ўтиш амалиётида одатда қандай ҳал этилади? Психологиянинг предмети ҳақида саволга жавоб беришнинг иккита усули мавжуд. Уларни Ю.В.Гарейтер шундай кўрсатиб беради; биринчи усул психология предметига турли нуқтаи назарлар фанинг тарихда қандай пайдо бўлган бўлса, шундай кўрсатиб чиқиши кўзда тутади. Нима учун бу нуқтаи назарлар бир-бирини алмаштириб келгани сабабларини таҳдил қилиш, охир оқибат улардан нима қолгани ва бугунги кунда қандай тушунча шаклланганлиги билан танишиб чиқишидир. Психология предметини очиб беришнинг ушбу усулини у кейинги барча маъруза ва семинар машгулотларида фойдаланишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. Биринчи маърузада эса иккинчи усул билан чекланишини афзал билади, яъни бу қисқача жавоб бериш йўли орқали амалга оширади. Бу қисқача жавоб расмийга ўхшайди, лекин шунга қарамай жуда ҳам аниқ ҳисобланади. Жавобнинг мазмуни психология - бу «жон» ҳақидаги фандир. «Жон» ва «психика» эса лингвистик нуқтаи назардан бир нарсадир, яъни улар мос равишда рус ва лотин тилларида битта «қалб» ҳодисаларини англатади; аммо фан ва маданиятнинг ривожланиши билан бу тушунчаларнияг мазмунлари ажralиб келди. Бироқ тиљда «жон» асосидаги кўплаб сўзлар сақданиб қолган бўлса-да, психология эса кўнгил ҳақидаги эмас балки, психикага оид фан бўлиб қолди. Психология предметини бундай тушунтириш методикаси, унда иккала усулага ҳам тарихий ёндашишини ифода этсада, лекин жуда кам қўлланилиши мумкин, чунки «психология» предметининг тушунчасини ҳозирги ҳолатини кўрсатади. Шу сабабли психология предметига замонавий муаллифларнинг нуқтаи назарлари нималарда фарқ қилишини кўриб чиқиш мумкин. Агарда уларни яхшилаб ўрганиб чиқисла, унда уларни умуман ва яхлит олганда бир хил бўлиб чиқади, чунки предметнинг умумий фалсафий тушунчасини такрорлайдилар. Шундай қилиб, ҳамма муаллифлар психология бу психика ҳақидаги фандир ёки бошқача айтадиган бўлсан психика барчаси учун илмий психологиянинг ўрганиш предмети ҳисобланади. Шу билан бирга психиканинг ўзи объектив ҳақиқатнинг (акс эттирилиши) кўриниши сифатида қаралмайди. Аммо бошқа қарашлар ҳам мавжуд бу П.Я.Гальпериннинг нуқтаи назари бўлиб, у психология фанинг предмети бутун психика ҳисобланмайди деб таъкидлайди, чунки уни психологиядан ташқари бошқа фанлар ҳам ўрганади.

Психика объектив дунёни психик акс эттириш ва онгнинг турмуш билан муносабатларини фалсафа фани ўрганади. Касалликларда психикани тиббиёт фанлари ўрганади, психиканинг биологик асосларини олий нерв фаолияти физиологияси ўрганади.

Алоҳида психик жараёнларни ҳар томонлама бир вақтда бир неча фанлар ўрганади. Мисол учун, фикрлашни психологияяда ўрганишдан ташқари яъни идрок этиш, мантиқ, кибернерика, таріх, педагогика, этика ва эстетика фани ҳамда ўқитиш методикаси (эвристика) фанлари ўрганадилар. Нутқни психологиядан ташқари педагогика физиология, лингвистика, олий нерв фаолияти физиологияси каби бошқа фанлар ҳам ўрганадилар ва ҳар бир фан албатта психик ҳодисаларнинг қайсиdir бирининг аниқ бир томони билан қизиқади.

Психология агарда бутун психикани ўрганмаса, унинг қайси аспектларини ўрганади? П.Я. Гальперин психологиянинг предмети субъектнинг тахминий йўналтирувчи фаолияти ҳисобланади деган гояни илгари сурди. Бу гоя у ишлаб чиқсан ва кенг тарқалган ақлий ҳаракатларининг босқичма-босқич шаклланиши назариясининг методологик асоси бўлиб қолади.

П.Я.Гальперин ўз тезисини мана шундай асослаб беради. Биринчидан, психиканинг вазифаси оддий қизиқиши жониворнинг вазият билан танишишдан ёки алоҳида объектнинг озуқа излашидан тортиб (И.П.Павлов бўйича, «бу нима рефлекси») ва инсоннинг назарий ижодий фаолияти билан субъектнинг турли ҳаётий вазиятларда йўл топиши демақдир.

Иккинчидан, атроф дунёда йўл топиш ҳатто идрок этишдан то фикрлашгача, идрок этиш вазифалари бутун диапозонида ҳам фақаттинг интеллектуал масалалар билан чекланмайди, вазиятга мос равища ҳаракат қилиш учун билиб тушуниб олиш ва баҳолаш, йўл топишга, талабалар сезги, иродасига ҳам муҳтождир. Уларнинг ўзлари эса субъектнинг излаш фаолиятининг турли шаклларидан бошқа нарсадан иборат эмас.

Учинчидан, агарда психика ҳаётининг ҳамма шакллари излаш фаолиятининг турли кўринишларидан иборат бўлса, демак психология психик жараёнлар ёки вазифаларнинг барчасида айнан ана шу уларнинг йўл топиш томонларини ўрганади. Психология тафаккур, сезги тасаввур ирода қобилиятларни ўрганади, дейиш нотўгри, бу шунинг учун нотўгри; у тафаккур, сезги, ирода ва бошқа психик жараёнлар вазифаларининг умуман барча томонларини ўрганмайди. Психология бутун психикани ўрганади деб ҳисоблаш нотўгри деб таъкидлайди, – П.Я.Гальперин. Чунки бошқа фанлар ҳам бунга тегишилди. Улар фақаттинг излаш жараёнида психик фаолият ва умумпсихик фаолиятининг ҳар бир шакли ҳамда умумий психик ҳаётининг асосий томонларини ташкил этади, – деган мазмундагина тўғридир. Айнан ана шу вазифаси унинг бошқа ҳамма томонларини тўғри ҳисоблайди, улар шунинг учун деярли ана шу вазифага бўйсунади. Шунинг учун, ҳаётда энг муҳим – ҳаракатларни талаб этувчи вазиятларда тўғри йўл танлаш ва уни бажаришда тўғри ҳаракат қилиш фақаттинг йўл топиш фаолиятигина психология фанининг предметини ташкил

этади. Ҳозирги пайттача психология предмети ҳақидаги тақлиф этилган тасаввурлар хато бўлиб чиқди.

Шундай қилиб П.Я.Гальпериннинг психология предмети ҳақидаги гоясида кўрсатилгандарининг ҳаммасидан принципиал фарқ қиласи. Кейинчалик унинг шогирдлари ва издошлари ўзларининг ҳамма тадқиқотларида ана шу нуқтаи назарга амал қиласидар.

Психология предмети ҳақидаги ушбу тасаввур психологик ҳодисаларнинг аниқ механизмларини излаш ва топишга имкон берувчи, улар нимадан иборат эканини тушунтириб берувчи методологик тамойил ҳисобланади. П.Я.Гальпериннинг психология предмети ҳақидаги тасаввурига асосланган ақлий ҳаракатларни босқичма-босқич шаклланиш назариясини педагогик амалиётда қўлланишдаги юқори натижалари барчага маълум. Ҳозирги кунга келиб иккита фикрни тўғри ва ҳақиқий деб ҳисоблаш мумкин. Биринчиси - психология предмети ҳақидаги ушбу назарий тасаввурнинг қўлланилаётганлиги ҳақида яъни назарий ва эмпирик тадқиқотларда илгари мавжуд тасаввурлардан ташқари психология ўзи доирасида психик ҳодисалар моҳиятини излаш ва топишга имкон беради; иккинчиси - психологияни излаш фаолияти ҳақидаги фан сифатида қараш, амалий аҳамиятга эгалиги, чунки инсон фаолиятида тўғри йўл излашга психологлар йўналтиради, бу эса ўқитишида билим, маҳорат ва кўникмаларнинг юзага келишига бехато сабаб бўлади.

Психология предметини излаш фаолияти сифатида белгиланиш жуда тўғри ва уни хато дейиш анча қийин ёки ҳатто танқид қилиб бўлмайди. Чунки у психологиядаги мавжуд тушунчаларга қарама-қарши, балки ана шу маънода уларни аниқлаштиради. Ўйлаймизки, илмий психология предмети ўтмиш тасаввурларини шаклланиши тарихида кўрсатиб бериш ва маъруза ўқиш пайтида ўқитувчига ҳозирги пайтда «психология предмети»нинг аниқлашган тушунчаси П.Я.Гальперин бўйича излаш фаолияти ҳисобланишини айтиб ўтишга тўғри келади. Психология предмети - бу шунчаки оддий ўқув саволи эмас, балки фаннинг ўзи учун ҳам уни ўқитиши методикаси учун ҳақиқатда мавжуд жиiddий муаммодир.

Юқорида айтиб ўтилгандек, психология предмети ҳақидаги саволга икки турда жавоблар мавжуд. Биринчиси - анча тўғри, лекин мураккаб, иккинчиси нисбатан расмий лекин қисқа.

Биринчи усуlda дастлабки маърузалардан бошлибоқ психология предметини бугунги кун фикрлар талқинига кўра, фикрлар ҳаракати тарихини батафсил очиб бериш керак бўлади. Иккинчида эса - психология қайси саволлар доирасини ўрганишини қисқача айтиб масалани чуқур таҳлил қилишни кейинги дарсларга қолдирилади. Бу иккинчи усул қисқалигига қарамай методика учун умуман мос эмас. Агарда ҳар қандай

мавзуни ўрганишда, қандайдир тарзда психология предмети ҳақидаги фикрлар тарихи тұгрысінде тұхталашиға тұгри келишини ҳисобға олсак, бу ниятни амалда құллаш имкони бұлмайды.

Бу фақаттың психология тарихини мустақил үқув фаны сифатида, умумий психология ҳақидаги тулушунча бүйіча ўрганилгандагина мүмкін бұлади. Агарда ёш даврлар, педагогик психология, тиббиёт ёки юридик психология ўрганилаёттан бұлса, унда худди шу каби ушбу аниқ фанни предметини очиб күрсатиш талаб этилади. Бунда ҳам ана шу иккі услубдан фойдаланиш мүмкін шу билан бирға методик қийинчиликка дуч келинади.

Шунинг учун, методиканың бириңчи усули анча тұгри, турлы даврларда бұлған психология предметига ҳамма асосий қарашлар билан талабаларни дарқол таништириб чиқиши орқали қайси қарашлар у ёки бу даврларда асосий устун бұлғанлығини үқитувчи маъруза пайтларида тушунтириши лозим.

Булар психология предмети ҳақидаги құйидаги тасаввурлар бўлиши мүмкин;

1. Жон, Рүх (Демокрит ва бошқалар).
2. Англаш ҳодисаси (Локк).
3. Ҳулқи (бихевиористлар).
4. Онгсизлик ва унинг онгта муносабатини (З.Фрейд).
5. Рефлекслар (Н.М.Бехтеровнинг рефлексологияси)
6. Реакция (К.Н. Корнилов реактологияси)
7. Инсонинг ва жониворларнинг психик ҳаёт ҳодисалари механизмлари ҳамда қонуниятлари (материалистик, психология тарафдорлари).
8. Фаолият назарияси (А.Н.Леонтьев).
9. Излаш фаолияти (П.Я.Гальперин).

Шундай қилиб, биз муаммоли метод билан бир үқув саволи ёки масаласини маъruzaga қўйиш ва ҳал қилиш методикасини ўрганиб чиқдик. Муаммо психология предмети ҳақида бұлғанлығи сабабли бу савол принципиал мұхимлікка эга ва шу билан бирга уни ҳал этишда ҳали якунний нұқта қўйилмаган, чунки уни үқитиши методикаси алоҳида эътиборни талаб қиласади.

Шунинг учун юқорида айтилғанларни ҳаммасини ягона ҳақиқат деб қабул қилиш керак эмас, балки уни бу мұхим масалани маърузада баён этишни ижодий ёндашиш орқали амалга оширишининг янги усули деб ҳисоблаш мүмкін.

Қуйида үқитувчи сифатида ўзи таңлаб олиб фойдаланиши мүмкін бұлған бошқа үқув топшириқлари (муаммоли савол ва масалалар келтиради).

1. Нима учун фанни профессионал даражада ўзлаштириб олиш учун ўрганилған фанни предметини аниқ тасаввур этиш мұхим ҳисобланади? Қуйидаги келтирилған жавоб варианtlари I курс психолог талабалари билан сұровнома саволлари үтказилғанда

олинган натижалар қайси бирларини хато қайсилари эса қай даражада тұғри эканligini аниқлаш мүмкін?

а) фан предметини аниқ билганды имтиҳонда яхши жавоб беріш мүмкін ёки назорат ишида психология бүйічә ҳар қандай хусусий саволни тақдил қилиш мүмкін;

б) фаннинг предметини саволларини билиш умуман курсни үзлаштыришда ҳеч қандай алоқида ақамиятта зәға эмас;

в) фан предметини билар экан инсон педагогик ёки социологик вазиятларни, психологиядан ажратында қийналиб күзататеңтән ҳодисалардан адашиб юрмайды;

г) фан предметини билиш психологияның үзини фан сифатыда ривожланиши учун методологияк ақамиятта зәға яғни фанни ривожлантирувчи омиллар учун мұхимдір;

д) агарда психологлар үзләри шу пайттака үз фанлары предмети түшүнчесини топа олмаган эканлар, унда маълум бұлған у ёки бу нұқтаи назарларига амал қилиши керак.

е) китобда айттылған нұқтаи назарларнинг ҳеч бири ишончлы эмас. Шунинг учун щатто улардан бирини билмай туриб ҳам психологияның аниқ масалаларини үзлаштыриб олиши орқали психолог бўлиши мүмкін;

ж) талаба психология предметини уни ўрганишни бошлагани-даноқ түшуниб олиш керак (келтирилған нұқтаи назарлардан бирини қабул қилиш ёки үзининг нұқтаи назарини илгари суриш ва уни асослаб бериш керак), акс ҳолда ўқишида догматизм бўлади ва келажакдаги амалий белгилар ижодидан маҳрум бўлади.

3. Талабаларга топшириқлар;

Дарслік ва лугатлардан психология бүйічә идрок этиш жараёнлари ҳақидағы савол турліча баён этилған мисол учун «умумий психология» ва Р.С.Немовнинг дарслиги ва «қисқача психологик лугати»ни солиштириб кўринг. Баъзи дарслик ва лугатларда бу жараёнлар үзаро солиштирилган щолда таъкидланған, бошқаларда эса келтирилмаган. Аммо уларнинг қаторига қуйидагы психик ҳодисаларни киритиш умумий қабул қилинган деб ҳисоблаш мүмкін; сезиш, ҳис этиш, идрок этиш, хотира, тасаввур, тафаккур, хаёл ва нутқ. Масалан: психик идрок этиш материалларнинг схематик шундай тартибда жойлаштирилгенки уларни идрок этиш фаолиятда кетма-кетлиги ва уларнинг иш бажаришлари үзаро bogliqligi түшунарлы бўлсин. Кўргазмали схематик жойлаштириш схемасини хоҳлаганимиздан бирини танлаб олиш мүмкін (мисол учун граф шаклини метрополетен схемаси каби ёки бошқалар) асосий - бу яққоллик ва түшунарлилик схема жавобини дафтарга киритинг.

4. Психологик адабиётларда «Диққат» түшүнчесини бир неча турліча кўринишда ва талқын этилишини учратиш мүмкін:

а) билиш жараёнларидан бири;

б) қандайдир алоҳида мустақил жараён эмас, балки ҳар қандай билиш жараённинг (идрок этиш фикрлаш ва шу кабилар) бир томони ёки вазияти;

в) психиканинг фаолиятини объектта жамланишини, йўналганликни таъминловчи шундай хислатлар;

г) ақлий ҳаракатлар уларни бажарилиши дастурга мослигини ички назорат қилиш, яъни йўналиш тадқиқотчилик фаолиятининг вазиятларидан биридир;

д) Д.Н.Узнадзе кўрсатма назарияси бўйича, диққат «Инсон диққатининг ички ҳолати» сифатидаги кўрсатмаси билан bogliқdir яъни диққат унинг ички ҳолати кўрсатмаси ҳисобланган ташқи бир нарса сифатида талқин қилинади;

е) Рибоннинг фикрича, (диққатнинг моторли назарияси) диққатни ҳаракатлар келтириб чиқаради ва ҳаракатни бошқаради, эмоциялар натижасида юзага келтирилади ҳамда улар билан бирга бўлади, яъни бир нарсанинг устида йўлаш ёки бирор нарсани кузатишдир. Масалан, дарснинг бир маромда ва ундаги таъкидланаётган нарсани кузатиш ҳаракатига эмоция деб номлаш мумкин эмас, демак бу ерда диққат ҳам мавжуд эмас.

Талабаларга шундай кўрсатма берилади яъни юқоридаги топширик, қарашларни таҳлил қилиб чиқиб ўз муносабатингизни билдиринг қайси нуқтаи назарлар сизга ёқади ва нима учун?

5. Мия психиканинг асосий органи сифатида ва мия нерв системасининг марказий бўлими сифатида ташқи буюмлардан сигналлар (ёргулук, товуш, ҳид) нерв учларида таъсирланишни келтириб чиқаради. Рецепторлар нерв толалари бўйича мияга келади (бош ёки орқа) унда кўзгалишни келтирилиб чиқаради, у организмнинг ташқаридан кўзгалишига жавоб қайтариши бўлади ва нерв импульси кўринишида мускулларга берилади. Бунинг натижасида ҳаракат содир этилади (импульсив, рефлекторли, бактерия ёки онгли бошқариладиган).

Психик ва физиологик нерв bogliқliklari қисқача мия фаолияти ва психиканинг муносабати кўринишида бўлади. Энди психологиянинг психофизиологик, нейропсихология ва бошқалари бўйича физиологик асослари бўйича тавсия этиладиган адабиётларни ўқиб чиқинг. Нима учун И.М.Сеченов психик жараёнлар онга бошқарилади ва тамомланади, деган фикрни жуда катта хато деб айттан? Аслида қандай содир бўлади: билиш жараёнлари қаерда бошланади ва тамом бўлади: И.М.Сеченовдан олдин бу ҳақида қандай йўлаганлар.

6. Психикани ўрганиш борасида турли мактаб ва йўналиш намоёндалари турли тарихий даврлар мамлакатларда ишлаган ва ишланяётган олимлар улар психик ҳаётни тушунишлари нуқтаи назаридан турли ёндашишларга амал қилганлар. Мисол учун, фан тарихида қуйидагилар маълум; психикага функционал ёндашиш шахсий ёндашиш ва фаолиятли ёндашиш уларнинг ҳар бирининг

моҳияти нимадан иборатлигини кўпчилик психологлар амал қиладиган шахсий ва фаолиятли ёндашишда қандай фарқ борлигини кўрсатиб маърузада очиб бериш мумкин. Шундан кейин талабаларга дарслердадан уч хил ёндашишларнинг ҳар бирига мисоллар топиш топширигини бериш мумкин.

7. Идрок, тасаввур этиш, хотира, хаёл қилиш, фикрлаш булар бешта идрок этишнинг психик жараёнлариdir. Уларнинг барчаси унинг ажralmas таркибий қисми сифатида мавжуд бўлган амалий фаолиятларидан мисол келтириинг ва унда бу жараёнларнинг иш бажариши нуқтаи назаридан бу фаолиятни қисқача тасвирлаб беринг.

Бу саволни талабаларга маърузанинг охирида бериш, мустақил иш сифатида тошириш, уларнинг жавобларини эса амалий машгулотларда муҳокама этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

8. Репродуктив ва продуктив (ижодий) фикрлаш - уларнинг фарқи нимада? Тасаввур қилинг сизнинг олдингизга бир неча масала қўйилган, сиз улардан баъзиларига дарҳол жавоб бера оласиз, бошқаларига эса - бироз ўйлаб, (бирор бир таққослаб, солишириб, ҳисоблаб), ичингизда эса сизда тайёр жавоб ҳам йўқ ёки иккинchi ҳолатдагидек излашга ҳаракатлар ҳам йўқ, сиз учинчи ҳолатда нима қиласиз?

Ҳамма учта вариантларда ҳам фикрлаш амалга ошириладими ёки ҳаммасида ҳам эмасми? Қаерда ижодий фикрлаш, қаерда эса репродуктив фикрлаш намоён бўлади?

Ушбу савол одатда агар талабаларга олдиндан, ҳаётдан аниқ мисолларни танлаб, уларни ёзиб ва ўқитувчига тошириқ билан берилса, семинарда фаол муҳокама этилишига олиб келади.

Бундай тошириқ биринчидан, талабада маъсулиятлилик ҳиссини оширади. Иккинчидан, ўқитувчига мисоллардан баъзиларини семинарда муҳокама этишда фойдаланишга имкон беради, бу талабаларнинг фикрлашларини фаоллаштиради. Мисоллардан қайсилари муҳокама этишни талаб этади ёки ҳаммага қизиқарлилигини фикрларига қараб аниқлаб олиш осон бўлади.

9. Предметни идрок этиш (буюмлар, моддий обьект) ва уни ифода этувчи сўзни идрок этиш. Фарқни кўрятсизми? Кўрган бўлсангиз бу фарқ нимада? Бу фарқнинг сўзли, нутқли муомалаларда (бошқарувчилик ёки ўқитувчилик фаолиятида, инсоннинг инсон билиш муносабатида) бу фарқни ҳисобга олиш муҳимлигига сиз мисол келтира оласимми?

10. Тасаввур ва ўйлаш (хаёл), «Хаёлан тасаввур этиш» мавзусида мисол ўйлаб топинг. Мисолни (ҳаётдан олинг, адабиётлардан топинг), тасаввур ва хотира, уларнинг ўзаро боғлиқлигига мисол келтириинг.

11. Нутқ - фикрни ташки ифода этиш, ўқитувчининг нутқи янги материалларни баён этиш, унинг фикрлашини ифода этилиши бўлмаслиги мумкинми?

12. Талабанинг нутқи (семинарда чиқиши) унинг фикрлаш ифодаси бўлмаслиги мумкинми?

13. Барча психик идрок этиш жараёнлари инсоннинг ҳаёти давомида ривожланиб боради, лекин кимнингдир сезиш ҳисси яхшироқ ва тезроқ ривожланади (мисол учун эшлиши ёки кўриш). Кимдадир - нутқ, баъзиларда эса - фикрлаш ёки хотираси ривожланади.

Турли одамларда психик жараёнларнинг ривожланиши даражасидаги фарқни қандай тушунтириш мумкин?

14. Шахс психологияси ва психологияда шахс тушунчasi, маъруzasида шахс тушунчасида қўйидагиларни таққослаб чиқиши мумкин:

а) «Шахс - инсоннинг индивидуаллигини ташкил этувчи инсоннинг барқарор психологик сифатлари тўпламини курсатувчи тушунча»;

б) «Шахс деб яъни ижтимоий муносабатларда иштирок этувчи ва ижтимоий ривожланиш намоёндаси ҳисобланган ижтимоий жонзод деб», биз «балогатта етган, нормал одамни (лекин чақолоқни ва ақли заиф одамни эмас) айтишимиз мумкин». А.В.Петровский (М.1976 -97 б.) муаллифлиги остидаги «Умумий психология» дарслигида шундай деб айтилган;

в) «Шахс тушунчасида қўйидагилар ифода этилади; 1) инсон индивидуал муносабатлар ва ижтимоий фаолият субъекти сифатида ёки 2) индивидуал у ёки бу жамият бирлигини инсон сифатида таърифловчи ижтимоий аҳамиятли хислатлар барқарор тизимини шахс фақаттина онг ва ўзини англаш юзага келиши билангина намоён бўлади» (Психологик лугат - 1983- 178 б.);

г) «Шахс - индивиднинг ижтимоий муносабатларида иштирокини ифода этувчи, бир томондан предметли фаолият ва муносабатларда оладиган тизимли сифатидир», (қисқача психологик лугат, - М. 1985-165 б.);

д) «Шахс - 1) инсон ижтимоий муносабатлар ва онгли фаолият субъекти сифатида; 2) ижтимоий алоқаларда иштирок этувчи ва ҳамкорликдаги фаолият ва муносабатларда шаклланувчилар билан белгиланадиган индивиднинг тизимли сифатидир».

Маъруза охирида талабаларга қўйидаги топшириқларни бериш мумкин? «Шахс тушунчasi берилган бошқа адабиётларни ўқиб чиқинг, уларни маърузаларда берилганлари билан таққосланг, уларда берилган илмий мазмунни тахлил қилинг, қўйидаги саволларга жавоб беринг:

- <a> ва <g> вариантлардаги шахсни таърифлашга ҳар қандай индивидни киритиш мумкинми?

- қайси тушунчалардан бири бизнинг психологиямизда қабул қилинган шахсни тушунишимизга мос келади деб ҳисоблаймиз.

- ўз таърифингиздан аниқ биттасини (адабиётларда мавжудларидан келиб чиқиб) ифода этишга ҳаракат қилиб кўринг.

15. «Шахс», «инсон» ва «индивидуаллик» тушунчалари нимаси билан фарқ қиласди? ёки сизнингча улар мазмунан бир хилми?

16. «Шахс психологияси» бўлимида турли муаллифлар шахснинг белгилари «йўналганлигини» ёки хислатлари сифатларини кўриб чиқадилар: Инсон учун, Р.С.Немов уларни олтига ҳисоблади (қобилият, темперамент, характер, ирода, эмоция, мотивлар). А.В.Петровский муаллифлиги остидаги «Умумий психология» дарслигида эса - фақаттина учтасини кўрсатади. (Темперамент, характер, қобилиятлар). Лекин мотивилик бу ерда шахс тавсифномасига киритилган.Faқаттина унинг фаолияти билан борглиқликда ирода ва эмоциялар ҳам (сезгилари) фаолият тавсифномасига ҳам киритилган. Бу вариантлардан қайси бирини сиз тўғри деб ҳисоблайсиз ва нима учун? Ёки уларнинг асосида янги гояни яратишнинг сўнгги варианти учун имконият борлиги ҳақида фикрингиз борми?

Бундай савол одатда манбаларни диққат билан ўқидиган талабаларда юзага келиши мумкин, лекин кўпчилик бу фарқларни сезмайди. Шунинг учун бу саволга талабалар эътиборини маъруза давомида тортиш ва уларга жавоб топишларини сўраш мақсадга мувофиқ бўлади.

17. Қобилият тушунчасининг мазмuni нима? Улар шахснинг тутма хусусияти ҳисобланадими ёки тўлалигича ҳаёти давомида эгалланадими? Ёки қандайдир имкониятлари тутма бўлиб, улар фаолияти давомида намоён бўлади ва ривожланадими? Шундай бўлиши мумкинми? Зеҳни бўла туриб, у қобилиятта айланмай кетади. Бошқача қилиб айтганда, илгари мавжуд қандай имкониятлари сезилган бўлса ҳам одатда масалан, математикага, мусиқага, техникага ёки раҳбарлик фаолиятига қобилияти ривожланиши мумкинми?

18. «Қобилият» ва «Лаёқат» тушунчалари ўртасида фарқни сиз кўрасизми? Бирор бир инсоннинг одамлар қўйидаги сифатларга яъни «истеъоддли», «доно», «ақлли», «билимдон», «ўқимишли», «илмли», «қобилиятли» эга дейишларида фарқни кўрасизми?

19. Характер тушунчасининг мазмун? Турли психологияк асарларда айтилган характер белгилари ва инсоннинг маънавий (одоб) сифатлари билан солиштиринг ва хулоса чиқаринг; нима учун битта тушунча мисол учун таъбчанлик, меҳнатсеварлик, шуҳратпараслик, ўзини ҳурмат қилиш, гурур, камтарлик ва шу кабилар характер хислатларини (белгилари) ва шахснинг маънавий сифатларини ифода этиш учун ишлатилади; одамлар характери билан (ёки бошқа бир) тугиладими ёки характер ҳаёт давомида шаклланадими?

Ана шу учта саволларни (№ 17-19) семинарда муҳокама этиш, уларни мустаҳкамлашга замин яратиш, ўқув ишлари, топшириқлари таркибига дастлаб киритиш орқали тортишувлар фаол бўлиши кафолатланган, чунки талабалар томонидан кўплаб тушунчалар турлича талқин этилиши кўриниб қолади, шу орқали психологияни илмий нуқтai назардан уларнинг мазмунини тушунтириб беришга ўринишлар бўлади.

20. Темперамент тушунчасининг мазмуни? Замонавий психологияда темпераментнинг қандай турлари ўрганилади ва улар инсоннинг нерв системалари типлари билан қандай bogланган?

Бу саволни талабаларга семинарда жавоб беришлари учун (амалий машгулотда) топшириш мумкин, улар қуйида келтирилган темперамент турларининг нерв системаси турлари тавсифномалари билан ўзаро боғлиқликлари схемасидан фойдаланиб жавоб тайёрлайдилар.

Кучи бўйича (бўшлиги), оғир вазнлиги бўйича, (ўзини тутиб олмаган) харакатчанлиги бўйича (сустлиги).

Нерв системалари турлари

Кучли	Кучсиз
Мувозанатлашган	Мувозанатлашмаган
Харакатчан	

21. Бир инсон шахси унинг фаолиятида қобилият, характер ва темпераментлари бир- бири билан қандай bogланган? Ёки улар бир- бирига боғлиқ эмасми? Ёки улар бир- бирларига қандай таъсир кўсатадилар?

Ушбу саволни маъруза пайтида кўриб чиқиш талаб этилади, чунки дарс ўтиш тажрибаларини талабалар, бу шахс хислатларини фақатгина «алоҳида» бир- бири билан боғлиқ бўлмаган равишда ўрганишлари ва ўзлаштиришларини кўрсатади, чунки кўпчилик дарсликларда улар бир- биридан алоҳида кўриб чиқилади.

22. Шахснинг йўналганигини турли муаллифлар турлича белгилайдилар; «шахснинг хулқи йўналишини белгиловчи унинг эҳтиёж ва мотивлари тўплами» сифатида ёки «шахс фаолиятини мавжуд вазиятларга нисбатан боғлиқ бўлмаган йўналтирувчи бир қатор сабаблари тўплами» сифатида ҳам белгилайдилар, лутатлар ва дарсликларда эса шахснинг бу хислатлари умуман кўрилмайди. Юқорида келтирилган икки тушунчанини таққосланг, уларда фарқ борми?

Саволни бундай ифодалаш орқали «муаммоли» вазиятни маърузада қўйилиши яхши бўлади, шунда талабаларнинг эътибори ҳозирча бу муаммо хусусида психология фанида бир хил тушунчанинг йўқлигига жалб этади ва унинг мураккаблигини тушунтириб бериш, ҳамда уни шахсни тарбиялаш муаммолари билан боғлаш керак бўлади.

23. Фаолиятнинг психологияк тушунчаси тирик жонни «объектга мақсадга мувофиқ таъсир этувчи ва шу билан ўз эҳтиёжини қондирувчи субъект сифатида иштирок этадиган атроф дунё билан узаро фаол алоқадорлиги» сифатида ёки «субъект талабларини амалга оширувчи мақсадга интилган фаоллик» сифатида белгиланади.

Талабаларга саволлар; а) фаолият мазмуни ва психологияси бўйича бу икки тушунчалар мазмунан бир хилми? б) Қўйидаги ҳозирги ҳолатлар фаолият ҳисобланадими; қўмондон ҳеч нарса демасдан танк майдонини бинокиль орқали кузатмоқда; ўргамчак тезлик билан пашша илингган томонга ҳаракат қиласи; айқ дарёда балиқ тутади; нафақахўр яқиндаги паркни айланниб юрибди; болалар ҳовлида ҳақиқатдан ўйнамоқдалар; талабалар жим ўтириб маъруза эшитадилар, уни ёзиб олмаяптилар.

Талабалар бу масалаларни юқорида келтирилган дефференциялар асосида ечимини топиш топширилад.

24. Фаолиятнинг психологик тузилиши; мотивлар - мақсадлар - воситалар-натижа унинг таркиби; мақсад, ҳаракат, операциялари.

Ўқитувчининг маърузалари натижасида талабаларда шакллана бошлайдиган бундай тушунчалардан келиб чиқсан ҳолда, талабаларнинг мустақил ишлари учун қўйидаги топшириқларни ифода этиш мумкин;

- ҳар қандай топшириқ фаолиятнинг психологик тузилишини таҳлил қилиб чиқиш; (аниқ бир ўйин, таълим ёки меҳнат).

- ҳар қандай фаолият эҳтиёж билан қандай боғланганлигини кўрсатиб бериш; (сабаб орқали, мақсад, восита, натижа орқали, ёки улар билан тўғридан-тўғри ва бевосита, бевосита боғлиқлигини)

- Эҳтиёж, мотив ҳаракат мақсад билан, операция эса фаолиятни бажариш шароитлари билан мослашади.

Мазкур масала юзасидан мисол келтиринг;

Умумий психологияни ўқитиш методикасини кўриб чиқишида қўйидаги умумий (камчиликларни кўрсатиш) фикрлар билан якунлаш мумкин. Психология фанларини ўқитиш биринчидан - умумий психология - бу амалий эмас, балки назарий фан бўлгани учун психологиянинг амалий соҳалари учун методологик аҳамиятга эга, шунинг учун уни ўқитиш ўқувчиларда назарий фикрлашни шаклантиришга қаратилган бўлиши керак; ҳамма ўқув масалаларини талабалар психологияк таҳлил қилиши ва амалий вазиятларни баҳолашга ўрганишлари учун тўпламлар тузилади.

Бу психологик ўйлаш, фикрларни маҳорати уларга ёш ва педагогик, ижтимоий психология ва психологиянинг бошқа амалий соҳаларини узлаш-тиришларга ёрдам беради. Умуман ҳақиқий фактларда тузилган, амалий мақсадга эга ҳар қандай ўқув масаласи, амалий муаммони ҳал этиш учун назарий фикрлашга ўргатиш мақсадини кўзлайди.

Иккинчидан, күпчилик биринчи курс талабалари психологияни биринчи марта ўрганғанлардың ва дархол ўзига шахсан унинг зарурлигини аңграб оладилар, чунки ўзини ўрганиш ва ўзини яхшироқ тушуниб олишга имкон беради. Бу қизиқарлы ба шу билан бир вақтда қийин бўлади. Гап шундаки кўплари аллақачон маълумга ўхшаб тулоади, чунки турмушда ҳам психологияни билимларини эгаллаш имконияти бўлади.

Лекин, болалигимиздан маълум бўлган турли психик ҳодисаларнинг талқин этилиши агарда биз уларга психологик нуқтаи-назаридан қарайдиган бўлсак бир оз бошқача бўлиб чиқиши мумкин. Бу ҳар доим ҳам дархол ҳисобга олинмайди: Турмушдаги тушунчалар, кўпгина ҳолларда илмий тушунчалардан фарқ қилиб, уларни ўзлаштириб олишга ҳалақит қиласди. Демак, психологияни ўқитиш методикаси психиканинг у ёки бу ҳодиса ва ҳолатлари ҳақидаги турмуши ҳамда илмий тасаввурларининг фарқига талабалар эътиборини қаратишга тўгри келади ва ҳисобга олиш керак бўлади.

Учинчидан, илмий терминологияларни билмай талабалар ўқишининг бошлангич даврида семинар машгулотларида, имтиҳонларда жавоб беришда психологик тушунчалардан фойдаланишни била олмайдилар, («тушиниб турибман лекин айтиб бера олмайман» - шундай ҳолат одатий ҳисобланади.)

Бу камчиликни қандай йўқотиш мумкин? Нутқ - бу сўзларни оддий талаффуз этиш эмас, балки фикрни ташқи ифода этиш эканини эсга олиб, фанни ўқитиш методикаси биринчи навбатда ўрганаётган мавзулар мазмуни бўйича маҳсус тузиладиган ўқув фикрлаш масалалари (саволлари) ёрдамида талабаларнинг фикрлашларини ривожлантириш усуслари ҳақида бош қотириши керак, лекин талаба қандай фикрлаши ўқитувчи у ўз фикрларини овоз чиқариб ифода этаётганда, уни нутқи бўйича аниқлаб олиш мумкин бўлади. Талаба қанчалик кўп оғзаки фикрларни ифода этса, у шунчалик яхшироқ фикрлайдиган бўлади ва шунчалик тез илмий терминологияни эгаллаб олади, хато қисса қиссин лекин жим турмасин, чунки овоз чиқариб қилинган хатони ҳар доим тузатиш мумкин. Энг яхши методика - бу оғзаки нутқда чорлайдиган ва нутқий фаоллигини рагбатлантирадиган методикадир, илмий лексикадан фойдаланган нутқ - бу фанни ўзлаштириш натижаси сифатида илмий фикрларни демакдир.

Бу умумий фикрлар фақаттана умумий психологияга эмас, балки бошқа психологик фанларни ўқитиш методикасига ҳам тааллуқлидир. Лекин улар умумий психологияни ўқитиш тажрибаларига асосланган.

а) Инсоннинг интеллектуал - идрок этиш доирасининг (ақлий ривожланиши) ривожланиши ўқитиш билан, эҳтиёж мотивлар (ёки аффектив - талаблари) доирасининг ривожланиши жараёни - тарбия деб айтиш мумкинми?

б) Агарда шундай бўлса, унда муаллифнинг «Ҳозирги лайттacha боланинг психик ривожланишини кўриб чиқишдаги катта камчилик ақлий ривожланиш ва шахснинг ривожланиши жараёнлари ўртасидаги узилиш ҳисобланади» деган сўзларни қандай тушуниш мумкин. «Шу билан бирга шахс билан шахснинг ривожланиши ҳеч қандай асоссиз аффектив эҳтиёжни ёки сабабли - эҳтиёжлари соҳасини ривожланиши деб тушунтирилади». Фикрга муносабатингиз.

в) Агарда тарбиянинг психологик нуқтаи-назардан бу шахснинг ривожланиши, таълим эса - ақлий ривожланиши бўлса ва психик ривожланиши кўриб чиқишида улардаги узилишни муаллиф замонавий психологиянинг камчилиги деб ҳисобласа, унда амалий таълим ва тарбияда амалий жиҳат қандай акс этади?

Бу саволга жавоб бериш учун муаллифнинг «шахс ривожланиш томонлари ва қарама-қарши бирликлари ҳақидаги сўзларини диққат билан ўқиб чиқинг ва ўйлаб кўринг; «қарама - қарши бирлик»нинг мазмунни нимадан иборат.

Қайси фаолиятнинг етакчи турлари бола психикасида сифатли ўзгаришга олиб келади, унинг кейинги ёш даврларида ривожланишининг бошқа даврларига ўтишига сабаб бўлади; чақалоқликдан (0-1 ёш) илк болалик (1-3 ёшгача), илк болаликдан мактабгача ёшга (3 ёшдан то 6 ёшгача), мактабгача ёшидан - кичик мактаб ёшига (6 ёшдан то 10 ёшгача), кичик мактаб ёшидан ўсмирлик ёшига (кичик - 12 ёшгача ва каттаси 15 ёшгача), ва ундан катта мактаб ёшига (17 ёшгача), «Чақалоқлик даврида кризис» «1 ёшдаги кризис», «3 ёшдаги кризис», «6-7 ёшли кризис», «Ўтиш ёшдаги кризис» деб аталувчи даврий кризисларни қандай тушунтириш мумкин.

4. Семинар - мунозарада муҳокама этиш учун яна бир марта Д.Б.Элькониннинг «Болалик даврида психик ривожланишни даврийлаштириш муаммоси» асарини диққат билан ўқиб чиқинг, ҳамда унинг «танланган психологик асарларини» ёки бу мақоланинг қисқартирилган варианти «Ёш психологияси бўйича хрестоматиясини» ўқиб чиқинг ва қўйидаги саволларга далил ва исботли тарзда жавоблар тайёрлани:

Шундай қилиб ўқув топшириқлари (савол ва масалалари)

1. Психолог Д.Б.Эльконин илгари мавжуд бўлган ва дарсликларда ҳозиргача сақланиб қолган «етарлича назарий асосларга» эга бўлмаган, «улкан амалий тажрибаларга» асосланган «педагогик даврлаштириш» ўрнига, болалик даврида психик ривожланишни иммий асослаган даврлаштиришни таклиф этди.

Талабалар учун топшириқлар.

а) Ана шу даврлаштиришни диққат билан ўқиб чиқинг ва ўз муносабатингизни билдиринг; б) бундай даврлаштиришга олим томонидан қандай назарий далиллар келтирилади. Тушунтириб

беринг; нима учун унинг фикрини тўгри дейиш мумкин ёки нотўгри?

в) Қаерда эхтиёжлар доираси ва қаерда операцион – техник имкониятлар ривожланиши устун бўлган бола психикаси, ёшининг ривожланиши юзасидан ҳар бир даврига ҳаётдан олинган мисоллар келтиринг.

Иккинчи қараш ҳақида гапирадигани бўлсак, ёш психологиясини болалар психологияси билан бирлаштириб осонгина тушунтириш мумкин. Ҳозирги кунда назарий ва амалий жиҳатдан етарлича даражада ўрганилган деб фақатгина болалик даври ривожланишини ҳисоблаш мумкин. Щунинг учун ёш психологияси ҳақида жиддий илмий мазмунда фақатгина болалик даври психологияси ҳақида гапиришгина мумкин. Аммо бу ҳеч ҳам фанга етуклик ёшида психика ривожланмайди дегани эмас, психология фан соҳаси сифатида ёш психологиясининг ҳозирги ҳолати бундай хусусиятни ўқитувчи ҳисобга олиши ва талабаларга тушунтириши, турли муаллифлар қарашларидағи фарқи уларнинг хато эмас, балки илмий фикрнинг тўхтамас характерларини билдиришни кўрсатиб бериш керак, бунга исбот сифатида илгари айтиб ўтган «қисқача психологик лугат»нинг (1998) ичida келтирилган, тузатилган ва тўлдирилган нашрида ёш ва болалар психологиясини ажратиб, иккита мустақил бўлимларидан берилганини кўрсатиш мумкин.

Ундаги келтирилган тушунтиришлардан фойдаланиб, «Ёш психологияси – инсоннинг онтогенези тугилишидан то қарилигигача давом этишида шахснинг психик ривожланиши ва шаклланиш босқичлари қонуниятларини ўрганувчи психологик фан соҳасидир». Бу тушунтириш орқали психология билан фақатгина болалар ёшини чеклаш мумкин эмас.

«Педагогик психология – таълим ва тарбиянинг психологик муаммоларини ўрганувчи психология соҳаси». Агарда ёш психологияси билан ягона ўқув фани сифатида ўқитиладиган бўлса, унда методика ўқитиш ва тарбиялаш жараёни сифатида инсон психикаси ривожланиши билан ўзаро боғлиқлигини кўрсатиш асосида қурилади. Бунда болалик ёшида психикасининг ривожланиши ўқувчилар ўқув фаолиятини ташкил этиш психологиясининг асоси, шахсни интеллектуал ва маънавий жиҳатдан ривожлантириб унга тарбиявий таъсир кўрсатувчи ривожлантирувчи ўқитиш сифатида етказилади.

Агарда ўқитиш алоҳида олиб борилса, унда ёш психологияси албатта фақатгина болалигидаги эмас, ўсмирилик, ёшлиқ, етуклик ва қариллик даврида ҳам психикасини ривожланиши ҳақидаги фан сифатида тўлалигича ва яхлит баён этилади. Ёш психологияси ракурсида ривожланиш ва ўқитиш нисбатларини кўриб чиқиш мумкин бўлади; а) таълим ва ривожланишнинг бир биридан мустақиллиги; б) ўқитишнинг ривожланишга боғлиқлиги; в)

ривожланишнинг ўқитишига боғлиқлиги, педагогик психологияни ўқитишида ўқитувчи талабаларга маълум бўлган ана шу қонунларга таяниши мумкин, фақаттина уларни бир оз эслатиб ўтса бас.).

Ёш ва педагогик психологияни ўқитиши методикасида ўқитиши за тарбиянинг психологик аспектларини унинг педагогикадан фарқини кўрсатиб бир оз аниқроқ тасвирлаб ўтиш муҳимдир.

Агарда педагогика «қандай ўқитиши керак» ва «қандай тарбиялаш керак» деган саволларга жавоб берса, психология инсоннинг исихик ривожланиш қонуниятларига таяниб «нима учун айнан шундай ўқитиши ва тарбиялаш кераклиги»ни тушунтиришини доим таъкидлаш керак, яъни психология авлодларининг эмпирик тажрибалари асосида тўпланган ва биринчи бор А.А.Коменскийнинг «Буюк дидактика» номли педагогик асарида умумлаштирилган ва педагогик фикрларининг кейинги вақтларида педагогиканинг усувлари ва методларини ривожлантирувчи томонларини илмий асослаб беради.

Ўқитиши ва тарбиялашнинг психологик аспектини бундай батафсил таърифлаш бу жараёнларнинг психологик мазмунини ўзлаштириб олиш учун зарур ҳисобланади. Чунки талабаларда болалик чоғларидан таълим ва тарбия ҳақида ўқувчиларга ва тарбияланувчиларга фақаттина ташқаридан таъсир кўрсатиш, отаоналар, ўқитувчилар ва умуман ўқув тарбиявий тизимнинг таъсири сифатида тасаввурлари мустаҳкам үрнашиб олган. Шу билан бирга энг асосийси – ўқувчи ва тарбияланувчининг шахси ички, психологик қайта тикланишини содир бўлиши ҳақида ҳеч ким гапирмаган, чунки психология илгари ўрганилмаган. Бундай бир томонлама таълим ва тарбия ҳақида фақаттина педагогик ва психологик тасаввур ҳам қўшилиши керак; яъни ташқи таъсир кўрсатишдан иборат. Бундан келиб чиқадики ёш ва болалар психологияси – бир бирига мос тушунчалар, экан, П.Ф.Обухованинг «Ёш даврлар психологияси» (1996) китобининг номи буни яна ҳам яқъол намоён этади, яъни уларни умуман бирдай тенглаштиради.

Ёш психологияси мазмунига бу икки хил қарашларни (улардан бири унинг мазмунини педагогик психология билан, иккинчиси болалар психологияларидан бири деб ҳисоблади) мазмунан бир бирига қарама қарши деб ҳисоблаш мумкин эмас. Улар фақаттина бир нарсага турли томонлардан қарашни билдиради. Лекин шунга қарамасдан биринчи нуқтаи назарни (ёш ва педагогик психологиянинг мазмундари мослигини) сўзсиз қабул қилиш қийин (балки, шу сабабли ўшо лугатнинг кейинги нашрида бу фикр такрорланмагандир). Балки уларнинг мазмунни мос келиши ҳақида эмас, бу психологиянинг ички соҳаларининг яқин, узвий бир бири билан боғлиқлигини таъкидлаш яхшироқ бўлар, яъни педагогик психология ўзининг тадқиқотларини ёш психологиясида

ўрганадиган психиканинг ёшига қараб ривожланиши қонунлари билан мос равища ташкил этади.

ЁШ ВА ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯНИ ҮҚИТИШНИНГ МЕТОДИК ҮЗИГА ХОСЛИКЛАРИ

Бу психологиянинг иккى амалий соҳаси, агарда уларни биргаликда ягона ўқув фани сифатида қараладиган бўлса, болалик йилларида ёшнинг ривожланиши ва инсонни ўқитиш ҳамда тарбиялашнинг самаралилигини психологик шароитларни тушунириш учун умумпсихологик назарияни қўллашдан иборат бўлади.

Бу фанларни ўрганиш талабалар, ўқитувчилар ота-оналар, ҳар қандай катта одам учун амалий аҳамиятта эга бўлади. Талаба учун эса ҳар хил ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятларини тушуниб олиш ҳамда уларга ўйин ва ўқув фаолиятини ташкил этища таъсир кўрсатиш, фаолиятда шахснинг яхши хислатларини ривожлантириш учун бўлажак фаолиятида ушбу соҳадаги билимларидан фойдаланишни ўрганиб олишига ёрдам беради.

Инсоннинг ёши психик ривожланиши қонунлари онтогенезини ўзлаштириб олиш ўқитувчига ўқувчиларни ўқитиш ва тарбиялаш малакалари бўйича педагогик ишларни мақсадга мувофиқ ташкил этишга уни илмий йўналишида олиб боришга, ўз-ўзидан бораётган жараённи кўп жиҳатдан бошқариладиганга айлантириш имконини беради. Бундай билимлар ҳар қандай ота-она учун ҳам керакдир.

Ёш ва педагогик психологияни ўқитишнинг методик хусусиятлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиш.

Психологиянинг бу икки соҳаси битта ёки иккита мустақил ўқув фанидан иборат бўлиши мумкин, ўқитиш методикаси улар битта ёки иккита ўқув фани сифатида ўрганишга bogliq bўлади. Педагогик олий ўқув юртлари психология факультетлари учун улар иккита мустақил фандан иборат бўлади, бошқалар учун эса (пед. ўқув юрти психология факультети бўлимлари ва педагогик бўлмаган ўқув юртлари учун) ёш ва педагогик психология одатда битта фан сифатида ўқитилади. Ўқитишнинг методикаси қандай бўлиши кераклиги эса психология фанинг бу соҳаларининг мазмунини очиб берилганда аниқ бўлиб боради.

Ёш психологияси психология фанинг мустақил соҳаси сифатида инсон психикаси ёши динамикасини ўрганади. «Қисқача психологик лугатда» таъкидланганидек (1985), «деярли педагогик психология мазмуни билан мос келади; ўзининг тарихий ривожланишида уларни бир биридан деярли ажратиб бўлмайди. Ёш ва педагогик психологиянинг ҳақиқий бирлиги - инсон онтогенезда ривожланувчи ва ўзгарувчи ўрганиш, объектидир. У ёш психологиясида ривожланиш қонуниятларини боришида иштирок

этади. Педагогик психологияда эса - педагогнинг мақсадга мувофиқ ҳаракатлари жараёнида ўқитиш ва тарбияловчи восита сифатида иштирок этади». Бошқа манбаларда ёш психологияси деярли болалар психологияси билан аралаштирилиб юборилади, яъни уларнинг мазмунан бир хил деб қаралади, мисол учун «Қисқача психологик лугатда» болалар психологиясига доир деярли маълумот мавжуд эмас, ёш психологияси ҳақида эса маълумот мавжуд. Лекин «психологик лугатда» (1996) ёш психологияси ҳақида ҳеч гап айтилмаган, аммо болалар психологияси ҳақида катта бўлим мавжуд бўлиб унга кўра ички шароитни ҳисобга олишда ва шахсда психологик ўзгаришларга эришгандағина самара бериши мумкин. Ёш ва педагогик психология фанининг амалий соҳаси сифатида ўзининг илмий доирасидаги соҳаси аниқ психологик ҳодисаларни тушунтириш (яъни таълим ва тарбия, ривожланиши ҳодисаларини) учун бўлганлиги каби уларни қайта ўзгартириш учун ҳам хизмат қиласи (яъни ривожланиш қонуналарга биноан ўқитиш ва тарбиялаш ҳақиқий жараёнларни ташкил этиш учун). Бу шуни англатадики талабаларга ҳодисаларни тушунтириш учун улар илмий текшириш методларини эгаллаб олишлари керак, (мисол учун, нима учун бир билимлар бошқаларидан кўра осон ўзлаштирилади, қолганлари қийин ўзлаштирилишини тушунтириш учун ёки болани ўсмирилик кризиси даврида муваффақиятни тарбиялаш асосида қандай сабаблар ётишини). Бундан ташқари аниқланган фактни ўзгартириш учун психологик билимлар кўрининишини билиш, яъни ташкил этувчи тажрибалар методларини билиши керак (бу масалани талаба ёш психологияни ўрганиш даври давомида ҳал этиш мумкин).

Педагогик психология - тарбиянинг психологик муаммоларини ўргатувчи психология фанининг соҳаси, ёш психологияси эса - инсон психикаси ривожланишининг ёш босқичларини ўрганади.

Нима учун психологиянинг бу икки соҳаси кўпинча бирлаштирилади ва бир қатор ўқув юртлари ўқувчилари битта ўқув фани сифатида ўқитадилар, сабаб нима тушунтириб беринг.

Миллий психологиямизнинг фундаментал тушунчаси (бу тушунчани психология фанига кириттан Л.С.Выготский давридан бошлаб) фаолият тушунчаси ҳисобланади. Шунинг учун педагогик психологияда инсоннинг психик ривожланиши унинг фаолияти негизида юзага келиши сифатида қаралади; фаолиятнинг ўзгариши инсон онгини ўзгаришига олиб келади ва ҳар бир ёш даврида психик ривожланишига таъсир кўрсағадиган ва унинг кейинги ёши даврига ўтишини белгилайдиган қандайдир асосий, етакчи фаолият тури мос келади.

Биз амалий фанлар билан иш олиб бораётган бўлганимиз учун семинар - амалийлар, семинар - мунозаралар, «иш - ўйинлар» «мозговая атака» даврида сұхбат, талабаларнинг шахсий мустақил

фикрлаш ва амалий характерларини фаоллаштирувчи бошқа методлар ёрдамида амалий үқитиш методлари ҳамда усууларига алоҳида эътибор беришимиз керак. Маъruzалар ва айтиб ўтилган фаол методларни қўллаш билан амалий машгулотларнинг турли шакллари ҳамма талабалар - бўлажак үқитувчилар томонидан ёш ва педагогик психологиянинг назарий ва амалий муаммоларини ижодий ўзлаштиришларини таъминлаши керак.

Талабаларнинг ўқув ёщаракатларини дастурлаштириш, уларнинг фикрлашларини ўрганиётган курснинг асосий саволларига йўналтириш учун ўқув масалалари тўпламини тузиш керак (фаол фикрлашни талаб этувчи саволли топшириқлар). Қўйида талабаларда бажариш қўнимкасини ўссиш илиш учун керак бўлган шундай ўқув топшириқлар тўпламининг тахминан намунаси келтирилади.

Бу асарни ўқиб чиққандан кейин «тарбия» тушунчасининг психологик мазмунини (педагогик эмас) - «таъсир кўрсатишини» сиз психологик нуқтани назари билан келишган ҳолда қандай қабул қиласиз?

Тарбиячилар шахснинг ривожланиши психологик қонуниятларга ҳақиқатан таниш сифатида, тарбия амалиётига (методикасига) сиз нима янгилик киритиш таклиф эттан бўлар эдингиз?

Талабаларга қўйидағи топшириқлар берилади:

Семинар машгулотларида қўйидағи саволларни мухокама этишга тайёрланг; психологида үқитиш ва ривожланиш нисбатлари билан боғлиқ бир неча нуқтани назарлар мавжуд; а) психик ривожланиш ўзининг қонунлари бўйича боради, үқитиш эса, ижтимоий тажриба шаклланиши сифатида, ривожланиш эса эришилган даражага таяниши керак, яъни ривожланиш жараёнининг ортидан бориши керак (Ж.Пиаже), б) психик ривожланиш унинг бутун объективлиги деб фараз қилинишига қарамай тўгри ўйлга қўйишидагина (психологик асосланган) үқитиш билан ўз-ўзини бошқариши мумкин, яъни таълим ривожланишидан олдинда бўлиши, ўзининг ортидан эргашувчи, ривожлантирувчи бўлиши керак (Л.С.Выготский, Д.Б.Эльконин, В.В.Давидов ва бошқалар), в) үқитиш - бу ривожланишнинг ўзидир, яъни ривожланиш ва таълим бир нарсадир (Э.Тордайк), келтирилган нуқтани назардан қайси бири сизнингча тўгрими? Нима учун қолганларини нотўгри деб ҳисоблайсиз, асослаб беринг.

Амалий машгулотта тайёрлаш тартибида, биринчи саволга ўз жавобингиздан келиб чиққан ҳолда, масалани ечимига ёндашиш. Психология бўйича машгулотда бир хил талаблар ўқув материалларини тушунарли даражада (дидактиканинг принципларидан бири ана шундай) берилиши керак деб ҳисоблайдилар, бўлмаса ўқувчилар тушунмайдилар, бунга айримлар қарама-қарши

чиқишиади; «унда таълим ривожланиши қандай қилиб ортидан олиб юради?» Агарда тушунарлилик бугунги даражадан юқорига кўтарилимаслилиги унда ўқувчиларни ўзининг ривожланишида қолиб кетишига мажбур этамизку, ким хақлигини тушунтириб беринг, (психологларнинг ривожлантирувчи ўқитиш ҳақидаги асарларини ўқиб чиқинг ва таҳлил қилинг; В.В.Давидов А.М.Матюшкин ҳамда Дж.К.Флейвелкининг «Жан Пиаженинг генетик психологияси» китобига якуний сўзини; П.Я.Гальперин, Д.Б.Эльконинларнинг, «Ж.Пиаженинг болалар фикрлашларини ривожланиши ҳақидаги назариясини таҳлил қилиш», ва бошқалар

Ривожланиш ва таълим назарияси ҳақида ўқиб чиқиб, семинардаги мушокама қилинаётган қарама- қаршиликлар мазмунини таҳлил қилинг ва қўйидаги саволга аниқ жавоб қайтаринг; нима олдинда - юради - таълимим ёки ривожланиш? Таълим ривожланиш жараёни ортидан бориши керакми? Ёки уни ўзи ортидан бошлиши керакми? Тушунарлилик дидактик тамоилини қандай тушуниш керак?

Талабаларга топшириқлар. Семинар машгулотда ривожланиш ва таълим уртасидаги боғлиқликни аниқлаш бўйича қўйида келтирилган тажрибани тахлил қилиб чиқинг.

4-5 ёшли болаларга иккита А ва Б га бир хилда сув қўйилган идишларни кўрсатади ва агарда А идишдан каттaroқ бўлган В идишга ҳамма сувни қўйилса, сувнинг миқдори ўзгарадими деб сўрайдилар ва уни болаларга кўрсатадилар. Кўпчилик болалар сув қанча бўлса шунча қолади ёки шундай бўлади деб жавоб қайтарадилар, бу ерда суюқлик миқдори ҳақидаги савол кўргазмали намоён этилади, сўз билан «фақаттина назарий» кўринища қўйидагича (агарда унга қўйсак), шундан кейин ҳақиқатдан ҳам сувни А идишдан В идишга қўйилди. Лекин бу ишни болаларнинг кўзи олдида эмас, балки сувни қўйиш пайтида идишларни мато билан тўсиб туриб болаларга кўрсатмай бажарадилар, кейин дарҳол олиб ташладилар. Энди Б ва В идишлардан сув болалар кўзи олдида яққол кўриниб турап эди. Энди болаларнинг кўпчилиги Б идишни кўрсатадилар чунки ундаги сув баландлиги юқори эди. Нима бўлди; нима учун сўз билан тушунтиришда болалар (хаёлида, назарий манзарани аниқ кўрмай туриб) сувни қайта қўйган билан унинг миқдори ўзгармаслигини яхши тушунадилар. Унинг хатолигини ўзгарса ҳам (В идиши кенгроқ эди), бу тажрибани ўз тадқиқотларида фойдаланган психологлар буни болалинг тушунчаси ривожланаётгани билан тушунтирадилар. Мисол учун «миқдор» ва «сабаб» (сони нима утун ўзгарди, деган саволга болалар чунки қўйдик идишга деб жавоб қайтардилар) болаларда тасаввурни катталарнидан фарқли умуман бошқача маънога эга бўлиши мумкин ва улар нима ҳақида сўраёттандарини тушунмаслиги мумкин.

а) Бу ривожланиш ўз - ўзидан бўладиган жараён деб ҳисоблаган Ж.Пиаже ҳақ деганими, бу таълимга боғлиқ эмасми? Бу ўз-ўзидан ўтиб борадиган керакли ривожланиш даражасини кутиб ўтирамай таълим бу ривожланишга нима етмаётган бўлса шуни киритиб унинг даражасини кўтариш кераклигини билдиримайдими?

б) Нима учун болалар сувни сўз билан (назарий) қўйилганда тўгри жавоб бериб хақиқий (кўргазмали) қўйилганда хатога йўл қўядилар;

Талабаларнинг мустақил ишлари ва уларни семинар машгулотларига тайёрлашда ўқув масалаларни тузишда қўйидаги саволлардан фойдаланиш мумкин;

Ўқувчиларнинг ёши психолигик хусусиятларида келиб чиқиб ва керакли ўқув қўлланмаларини ўқиб чиқиб қўйидаги иккита саволга жавоб беринг;

а) қандай қилиб ўқувчилар, ота - оналар, мактаб раҳбарлари ёши, ривожланиши ҳар бир даври учун хос бўлган таълим ва тарбиялашда фаолиятнинг етакчи турларини ҳисобга олишлари керак. (мисоллар билан кўрсатинг)?

б) эштиёжлар доирасидаги ривожланишдаги қарама - қаршилик бирлигини, унинг операцион - техник имкониятларини, таълим ва тарбияда қандай қилиб ҳисобга олиш мумкин (жавобларни ҳар бир ёш даври учун алоҳида тайёрланг).

Ривожлантирувчи таълимнинг маъноси нима, қандай ўқитишлиарни ривожланган деб айтиб бўлмайди (алоҳида таълим амалиётида)?

Амалий таълимда учрайдиган ўқитиши мотивларини айтиб ўтинг ва уларнинг ҳар бирнинг асосида қандай талаблар ётишини тушунтириб беринг.

П.Я.Гальпериннинг босқичма - босқич билан ақлий ҳаракатларни шакллантириш психолигик концепциясининг таълимнинг бошқа ҳамма концепцияларида принципиал фарқи нимада?

Л.С. Выготскийнинг ҳозирда унинг шогирдлари ва издошлари томонидан ривожлантирилаётган тарихий-маданий назарияси маъносини ўш ва педагогик психологияга нисбатан қисқача қандай ифода этган бўлар эдингиз?

Анъянавий ўқитиши назариясида психологияда ва педагогикада бўлгани каби хатолар ўқитища албатта бўлади, баъзан ҳатто бу фойдали ҳам бўлади. Муаммога тўгри муносабатда бўлганда деб ҳисоблаш қабул қилинган, чунки «хатоларда ўрганилади», ақлий ҳаракатларнинг босқичма-босқич шаклланиш назарияси асосида (П.Я.Гальперин ва унинг издошлари) ташкил қилинган ўқитиши хатосиз бўлиши мумкин деб ҳисоблайди. Бу фикрни тўтирилиги бир неча бор тажрибалар билан исботланган, бир неча юз минглаб бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар билан ўқитиши бўйича ўтказилган

тажрибаларга якун ясаб И.Ф.Тальзина шундай ёзади; «ўзлаштириш аста-секинлик билан хатолардан халос бўлиш сифатидаги тасаввурларни ўзлаштиришнинг хақиқий табиатига тўгри келмайди деб тўла ишонч билан айтиш мумкин, билимсизликдан билимга йўл умуман олсак бехато бўлиши мумкин».

ЮРИДИК ПСИХОЛОГИЯНИ ЎҚИТИШНИНГ МЕТОДИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Юридик (ҳуқуқий) психология-ҳуқуқий қоидаларни қўллаш ва ҳуқуқий фаолиятда иштирок этаётган одамларнинг психик ҳаёти хусусиятлари ва қонуниятларини ўргатувчи фандир, бошқача айтганда, бу ҳуқуқ доирасида қўлланилиш ва унинг субъектлари, яъни ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари психологияси ҳақидағи фандир. Юридик психология давлат таълими тизимида юридик институтлар ва университетларнинг юридик факультетларида ўрганилади, у ҳуқуқни ҳимоя қилиш тизими ўқув юртларида иқтисодий ва бошқарув ўқув муассасаларида ўқитилади. Талаба юристларга бу фанни ўқитишдан мақсад олим-ҳуқуқшунослар юристнинг психологик маданиятини шакллантиришни мақсад деб биладилар, бу маданият юридик фаолиятни самарасини оширади, унинг инсонпарварлашувига ёрдам беради. «Юристнинг психологик маданияти – деб ёзади муаллифлардан бири – юридик органларнинг хизматчиларда доимо психологик билимлар бўлишини, ҳамда юқори маданиятли муносабатларни таъминловчи қўшимча услублар шаклланшишини ҳам кўзда тутади»

Шундай қилиб, гап психологик билимли юристлар ҳақида боради, чунки уларнинг фаолиятида одамлар билан ишлаш биринчи ўринда туради ва бу ишнинг муваффақиятли бўлиши учун ана шу одамларнинг психологиясини билиш керак. Юридик психология фани бошқа ўқув юртларида ҳам ўқитилади: ижтимоий ҳимоя, ишлаб чиқариш педагогикаси, бизнес (менежмент ва маркетинг) соҳаларида ишлаш учун амалий психология бўйича ихтисослиқдаги талаблар шу билан бирга бу ерда ўқитиш умумий психология ва психология фаннинг бошқа соҳалари асосида ўқигилади ва булажак психологлардан фарқли психология фанларининг катта тўплами ўқитилади. Шунинг учун, албатта психологлар учун юридик психология курси дастурига умумий психологик саволлар киритилмайди, бошқа психологик бўлмаган мутахассислик талабалар учун улар ўқув фанининг мазмунини тахминан ярмини ташкил этади.

Мамлакатимиз ҳуқуқий давлат йўлида борар экан юридик (ҳуқуқий) психология келажакда ҳуқуқ ўрганиладиган ҳамма ўқув юртларида ўқитилади деб кўзда тутиш мумкин.

Гап шундаки, бу фанни ўрганишда талаба – психолог психологиянинг назариясига эмас балки ҳуқуқий билимларни қўллаш фаолияти жараёнида ҳақиқий юзага келадиган турли вазиятларни психологик таҳдил қилишга асосий зътиборларни қаратишлари керак. Бу билан у ўзини қонунни ҳимоя қилиш органлари ишчиларига уларнинг фаолиятларида психологик ёрдам берувчи консультант ёки эксперт вазифаларини бажаришга тайёрлади. Бошқача айтганда, юридик психологияни ўрганишда талаба – юрист учун унинг мумкин бўлган мижозлари одамлар психологияси ҳақида билимларни олиш асосий ҳисобланса, талаба – психолог учун эса – юристнинг фаолиятининг психологик мазмунини ўрганиш ҳисобланади. Бунинг учун у юрист-пруденцияларда бўлмаса ҳам, унда ҳеч бўлмагандა юридик психологиядан билимлари бўлиши керак, ана шуларни ҳисобга олиб асосий йўналтирувчи муаммоли саволлар ва ўқув масалалари тузилган.

Қўйидаги таклиф этилган масалаларни ҳал этиб талаба – психолог ўзини бири терговчи, бири судья, бири айбланувчи, бири гувоҳ, инспектор, адвокат ёки прокурор ўрнида хаёлан тасаввур этади. Бундай ролларда хаёлан бўлиш юридик психологияни асосан ўқув ва маҳсус юридик адабиётлари бўйича ўрганишга тўтри келиши сабабли керакдир. Мана шунинг учун психолог тасвираш мақсадида аниқ бир фаолиятни тасаввур этиш керак (сабаблари, мақсадлари, ҳаракат, восита ва услубларни, фаолиятидан куттилган ёки ҳақиқатдан эришилган якуний натижани) ва хаёлий диалог методи бўйича юрист каби қарорга келиши керак: «Ушбу вазиятда мен нима қилган бўлар эдим?»; «Психологик нуқтаи назардан қайси бири тўтирироқ; сўроқ қилинаётганинг жавобини тўтри деб щисоблашми?» ёки ҳеч бир гап айтмасликми «нима учун гувоҳ судья берган саволлардан хабардор экан яққол кўриниб турган бўлса, уларга жавоб бермаяпти? Хохламаяптими? Аниқлигига ишонмайдими? Бирор нарсадан ёки бирор одамдан кўрқадими?» Иштирокчиларнинг ҳаракатлари ва турли ҳуқуқий вазиятларни ўрганиб, психолог ўз касби сифатида билган психология қонунлари нуқтаи назаридан юзага келган муаммоларга жавоб излайди, вазиятларни эса талаба ўқув ва илмий юридик адабиётлардан бадиий (яхши детектив) асарлардан ва ҳаётнинг ўзидан олади.

Албатта фаннинг «юридик психология» дарслигидан фойдаланиб ўрганган анча яхши бўлар эди, лекин биринчидан, юридик бўлмаган ўқув юртлари учун бундай дарсликнинг тошлиши қийинлиги, иккинчидан, аниқ бир ҳуқуқни қўллаш фаолияти психологик мазмунда эмас балки юридик маънода тасвиранган. Шунга қарамай «Юридик психология» дарсликлари бўйича ҳар қандай бошқа «соғ» юридик китоблардан кўра юрист фаолиятининг психологик аспектларни ўрганса яхши бўлади. Яна бир маротаба таъкидлаймиз; одамларнинг хуљи ва ҳаракатлари,

фаолиятини психологияк тушунтируувчи консультант ёки экспертнинг ролида иштирок этувчи психолог учун энг асосийси турли касбий вазифаларни бажараётган юрист фаолиятининг психологик тузилишини билишдир. Фаолиятни билиб ва амалий ёндашиш тамоийилига таяниб, у ҳар доим шу турдаги масалаларни малакали ҳал эта олиши мумкин бўлади. Шундай қилиб, талаба – психологларга турли вазиятлар моделларини тасаввур этувчи ғатайлаб ёки билмай туриб қилган қонунга хилоф ҳаракатлар чигал вазиятлар, эҳтиётсизлик билан қилинган ҳаракатлар баргароф этилиб, бўлмайдиган куч таъсири остида зарар етказиш, ҳамда ҳуқуқий қоидани нотўри талқин этиши ва шу сабабали ҳуқуқни бузувчи ҳаракатларни амала ошириш ёки зарар келтиришга олиб келиш пайтида муносиб ёки административ жавобгарликка тортилишини психологик баҳолашни талаб этиладиган вазиятларни тасвирловчи вазиятли масалаларни таҳдил қилиб, ўрганиб чиқиш таклиф этилади. Масалалар ҳамма вазиятларни жазолаш ёки оқланиши мумкин бўлган у ёки бу ҳуқуқ қонунларга мос келадиган категорияли ҳодисаларга тааллуқлидир. Шунинг учун талаба ҳуқуқий нуқтаи назаридан ҳамма ҳаракатларни қонунга мувофиқ бўлишига ишониши мумкин, бироқ моҳияти йўлига маънавий – эстетик томондан адолатсиздек ёки умумай зарарли мисол учун қўйидагича масалада (қурол ишлатиб ўлимга олиб келган натижаси билан тутаган ҳолатдага) бўлиб кўриниши мумкин, бундай изоҳни бериб ўтишимиздан мақсад қўйидагиларни кўрсатиш: психологдан ҳодисанинг юридик эмас қонунга жавоб берадиган ёки жавоб бермайдиган томонларини эмас, балки фақат психологик томонларни ўрганиш талаб этилади, чунки қонуннинг аниқ моддасини унга айтиб берадилар (буни билиш шарт эмас, бироқ билса зарар бўлмайди).

Вазиятли масала ва саволлар:

1. Ҳар қандай фаолиятнинг психологик тузилишига матъумки сабабалар, мақсади, воситаси ва натижаси киради. Ана шу нуқтаи назардан кеңт тарқалган ҳуқуқни қўллаш фаолияти турларини ўрганиб чиқинг: турли қонунга бўйсунувчи ҳужжатлар ва ижроия органларнинг бошқа ҳужжатлари ва ижроия органларнинг бошқа ҳужжатлари асосида қонунни ижросини назорат қилувчиларнинг терговчи: йўл хизматчиси нозири, прокурорнинг суддаги айловчи сифатидаги фаолияти, судьянинг, адвокатнинг қонунни ижро этилишини назорат қилувчи прокурорнинг, ҳамда ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг бошқа вакиллари ва бошқалар.

2. «Милиция ҳақидаги» қонунда қандай ҳолларда милиция ходими огоҳлантирасдан қурол ишлатишга (мумкинлиги) ҳуқуқи борлиги ҳақида айтилган. Сизга икки ҳодисани ҳавола этамиш.

Биринчиси: Ички ишлар кучлари Шимолий Осетиянинг фавқулотда ҳолат эълон қилинган ҳудудида автомобиль йўлидаги назорат пунктида хизмат олиб бораётган эди.

Автомобиллардан бири назорат пунктида қисмнинг талабига биноан тұхтамади, шлагбаум тагидан үтиб кеттің тезлиқдә узоқдашиб кета бошлади. Қисм раҳбари колашников автоматидан огохлантирмай туриб автомобильга ўқ узади, бунинг натижасыда ҳайдовчи ҳалок бұллади, йұловчи эса милицияга олиб келинади. Кейинги текширишлар натижасыда автомобильда тақиқланған юк йүқтігі, автомобиль эса йұловчи самолётта кеч қолаёттанлиги сабабли тұхтамаганлығы аниқлады.

Иккінчи ҳодиса худди шу каби, шу районда бұллади, фақаттана фарқи шундаки, ҳайдовчи ҳалок бұлганидан кейин автомобильдан яширилған қуорол ва ўқ дорилар борлиги, ҳайдовчи ва йұловчи эса қамоқхонадан қочтган хавфли жиноятчилар бұлғып чиқдилар.

Иккінчи ҳолда ҳам офецерларнинг ҳаракатларини қуролдан қонунда күрстілған тартибдан риоя қилиб құлланилған ҳисобига олиб, фаолият психологиясы нұқтаи назаридан бағоланғ.

3. Бир – бирига дүшман бұлған профессор Буров ва доцент Воронов Комуев оролида иккаласи биргалиқда овда бұладилар профессор Буров чап күзига ов пичоги урилишидан үлади (суд тиббий эксперти бу зарба «Инсон кучи билан берилмаган» деб холоса чиқаради). Воронов терговда шундай дейді: «бизнинг шундай ұзаро ёмон мұносабатларимиз оролда яна ҳам кескинлашды. Мен билмайман балки охир оқибат үзимни ушлаб туролмай, бир вазиятда үзимни йұқотиб қойиб мен ҳақиқатдан ҳам профессорни үлдиришим мүмкін зди, лекин мен уни үлдирамадим» кейин Буров қандай қилиб үлганини у гапириб беради, күлнинг нарги қиргогида туриб у қарама - қарши қиргокда турған Буровні күрганини, тұстадан у турған жойдан ўқ овозини әшитилганини айтади, югурғиб келиб қараса у чап күзига пичоқ үриб үлдирилганини, мильтік эса ёнида ёттанини күради. Яқын орада бошқа ҳеч ким бұлмаган.

Сабол: Раҳбарлар ва ҳамкасблари обрұси баланд, ишончы одам деб ҳисоблаган Вороновнинг айттанлаriga ишониш мүмкінми ёки йүқми: ишнинг қайси бир вазиятлари, шу жумладан Вороновнинг ҳикоясидан ҳам вазиятлар сизга психолог-экспертнинг зәтиборига лойиқдек күринаади (Бу ерда ҳақиқий ҳодиса тасвирланған, суд Вороновни айбдор деб ҳукм чиқаради. кейинчалик ҳукм бекор қилиниб Воронов айбсиз деб топилиб озод этилади.) нима учун Вороновни айбсиз деб топиш мүмкін бұлды, қачонки бошқа ҳеч қандай юқорида айтилғандек ташқары құшымча маълумотлар бұлмаган тақдирда? Вороновга нисбатан бириңчи суд ҳукмини агарда психологияк экспертиза қилиш талаб этилса, сиз қандай фикр юриттің бұлар әдінгиз?

Жабрланувчи аёл унга босқинчиларнинг хужум қылған жойидан бошқа ҳеч нарсаны тасвирлай олмайды, бу эса бир күчанинг кичик күчаларидан бирида бұлған зди.

Терговчи, жабрланувчи кўрсатиб бермоқчи бўлган хужум қилинган кўчага аёлни олиб боради (у балки кўчани таниб қолар) ҳақиқатдан кичик кўчалардан бирини дарвозаси ва унинг тагидаги ахлат яшигидан дарҳол танийди. Нима учун аёл илгари, терговчи кабинетида ана шу белгиларни (давоза, ахлат яшиги) тасвирлаб бера олмайди, аёлни ҳужум содир этилган жойга олиб борар экан нимага ишонган эди.

5. Гувоҳ жиноятчиларни айни қайси куни ховлида кўргани аниқ санасини эслаб олмайди. Уни гувоҳ сифатида шахсан таниган ва ҳақиқатдан бир ярим икки ҳафта илгари кўрганини, шунда терговчунга охирги пайтлардаги ҳамма ҳодисаларни қонунга қарамай эслаб чиқишини таклиф этади. Шундан кейин гувоҳ жиноятчини кўрган аниқ куни ва аниқ соатини айтади. Нима учун у энди эслади, илгарироқ эмас, гувоҳнинг хотирасини ишлатиш учун қайси психологияк қонундан фойдаланилди?

6. Гувоҳ бир одам билан сўроқ эшиги олдида дуч келади. Бу одам қидирилаётган жиноятчи бўлган, ёки ҳеч бўлмагандан уша бўлиши мумкин эди. Аммо гувоҳ ҳеч ҳам терговчига ёрдам қила олмайди, чунки жиноятчининг кўринишини сўз билан тасвирлаб бера олмайди. Лекин унга қоғозга расмини чизиб бериш таклиф этилганда, у бу ишни жуда яхши ва ишонч билан бажаради. Демак, у белгиларини билган, нима учун унда сўз билан кўринишини тасвирлаб бера олмаганди?

7. «Баҳорнинг ўн етти лаҳзаси» фильмида шундай эпизод мавжуд, бунда Штирлиц ўзининг немис ҳамкасби хонасига гўёки бош оғриши дорисини сураб киради, аслида эса гестапа қўлга туширган радиостеканинг чемодани уни қизиқтиради, шубҳа тутдирмаслик учун чалгутувчи саволлар билан ўзининг чемодонга қизиқишини (ниқоблашга) яширган ҳолда ҳаракат қиласи, у гестапани кабинетига кириш билан дарҳол таблеткалар ҳақида савол беради ва кетаёттанида ҳам ўзининг мумкин бўлган тақиб қилувчиларнинг эътиборини чалгитишига ҳаракат қиласи Штирлиц психологиянинг қайси қонунидан фойдаланади?

8. Хаёлий ёки ҳақиқий жиноятчи гувоҳлар эътиборини чалгитиши учун шунга ўхшаш услублардан фойдаланиш мумкинми, судда жиноятчи қўлладиган ёки қўллаш мумкин бўлган шу чалгитувчи услубларнинг психологик таъсиридан гувоҳни озод этиш учун терговчи ёки жиноят қидириув инспектори нима қилиш керак?

9. Ўсмир гиёҳванд модда сотиб олади, лекин кимдан сотиб олганини айтмайди, милицияда унга жазо берилмаслигини гиёҳванд модда сотиб олиб ҳеч қандай жиноят содир этмаганлигини фақаттина гувоҳ сифатида иштирок этишини тушунтирадилар, жиноятчи сотган одамни эса уни қўлга олишда ёрдам беришни тушунтирадилар, лекин ўсмир ўз фикрида туради; «Билмайман, кўра олмадим, эсимда йўқ» нима учун у керакли кўрсатмаларни

бермаялти? Ҳақиқатдан ҳам билмайдими ёки бирор нарсадан құрқадими? Құрқса нима учун? У билан қандай қилиб психологияк алоқа үрнатиш мүмкін: психолог консультант сиғатида сиз нима маслашат берар әдінгиз;

10. Үмуман гувоқнинг ёки жабрланувчининг аниқ ҳақиқий күрсатмалари бериладиган бош тортишларнинг қандай психологияк сабабалари бўлиши мүмкін. Яъни жиноятта алоқаси йўқ ва шубҳадан ҳоли ва айбизиз одамлар нима учун шундай йўл тутадилар. Агарда құрқса нимадан ва нима сабабли? Бундай одамларга объектив гувоқлик күрсатамаларини бериб ҳақиқатни юзага чиқишига ёрдам беришлари учун психолог қандай ёрдам бера олади:

11. Нима учун баъзи одамлар суд олдида ёки тергов пайтида гувоқ сиғатида иштирок этиб, ёзма равишда ёлгон күрсатма учун жиноий жавобгарликка тортилиши мүмкнинлиги ҳақида огоҳлантиришга қарамай ёлгон күрсатма берадилар. Психолог консультант сиғатида сизга ёлгон күрсатмалар мүмкін бўлмаслиги ёки ҳеч бўлмаганда кам учрайдиган ҳол бўлиши учун нима қилишни маслашат берган бўлар әдінгиз.

Агарда жиноятчани ёки шубҳаланувчини таниш керак бўлган одам уни кўрмаган, лекин унинг ўзига хос овозини эшиттан ва эслаб қолган бўлса, унга таниш нарсани сиз қандай ташкил этган бўлар әдінгиз: уни таниб олиш пайтида овозини ўзgartиришга ҳаракат қиласа нима қилиш керак, мисол учун бўғилиб гапирса?

Юридик психология – психология тармоқлари ичида мураккаб бўлиб, бунда шахсдан ҳуқуқий билимлар билан бирга психологик билимдонлик ҳам талаб қилинади.

ТИББИЁТ ПСИХОЛОГИЯСИНИ ҮҚИТИШНИНГ МАЗМУНИ

Тиббиёт психологияси психологиянинг тиббиёт билан айниқса унинг психиатрия, неврология, психохирургия каби соҳалари билан алоқасини күрсатади.

Тиббиёт психологияси предмети ҳозирги даврда ҳам аниқ ва бир маънодаги ўз тушунчасига эта эмас.

Баъзилар «тиббиёт психологияси» ва клиник психология тушунчалари бир нарса деб ҳисоблайдилар. Бошқалар улардаги фарқни күрсатадилар уларни ажратадилар. Россия давлат таълим стандарти рўйхатидаги «Клиник психология» деб аталган ўқув фани мавжуд, лекин «Тиббиёт психология»си деган фан унда мавжуд эмас. Аммо билимларнинг бундай соҳасини психологик мутахассислиги бўйича талабалар уни амалий ўрганадилар. Клиник психология ҳақида гапирсак, унда таълим давлат стандартидаги очиб берилган мазмуни бўйича психологлар томонидан эмас балки, талаба ҳамширалар томонидан ўрганилиши керак, чунки

психологлар ўз хизмат вазифалари соҳаси бўйича станционарларда даволанишда бўлган bemорлар билан ишламайдилар.

Биз тиббиёт психологияси мустақил ўқув фанидан иборат деган тасаввурдан келиб чиқамиз ва унинг мазмунни клиник психология билан бир хил эмас.

Аммо тиббиёт психологияси предметининг турли намоёндалари уни мустақил илмий соҳа деб тан олишсада, турлича тушунтирадилар. Тиббиёт институтлари талабалари учун «Тиббиёт психологияси» ўқув қўлланмасида ушбу масалага тўртга нуқтаи назарлар келтирилади. Улардан биринчиси: тиббиёт психологияси - бу талаба- врачлар ва врачларга мўлжалланган анъянавий психология асослари сифатида бошқа муаллифлар тиббиёт психологияси мазмунининг касалликлар табиатини психологик тащлил қилиш, биринчи навбатда нерв - психик касалликларни ўрганиш деб ҳисоблайдилар. Учинчи тадқиқотчилар тиббиёт психологиясини умумий психология билан бир хил деб ҳисоблайдилар, Янги бу илмий фаннинг предмети психик касалликларни ва фақаттина уларни ўрганиш деб ҳисоблайдилар.

Бу фикрни далиллар келтириб таяқид қилган муаллифлар ўзгариши тўртинчи нуқтаи назарини ифода этадилар, улар бу илмий фан «беморнинг психикаси хусусиятлари турли кўринишларини ва уларнинг соглиққа ва касалликка таъсирини», «психологик даволаш таъсиrlари тизимини, шу жумладан «Врач - bemор тизимини» ўрганади деб ҳисоблайдилар. Муаллифлар тиббиёт психологияси ўзининг шунчалик мухимлигига қарамай «умумий тиббий амалиётдан алоҳида булиб нафақат ожиз балки қўлланилиши ҳам мумкин эмас» деб ҳисоблайдилар.

Шундай қилиб, муаллифлар фақаттина «тиббий ёрдам кўрсатилиши шароитидагина» bemор одамлар психикаси тиббиёт психологиясига таалуқли, медицинадан ташқарида эса уларни тасаввур қilmайдилар ва бундан келиб чиқиб тиббиёт психологияси - бу психологиянинг эмас, балки медицинанинг соҳаси деб жуда тўғри холосага келадилар. У bemор одамларда юзага келган психологоик муммомларни» ўрганади. Тиббиёт институтларида ушбу ўқув фанини ўқитишда предметини бундай тушунтириш балки тўғридир, лекин фақаттина bemор эмас, балки, согласом одамлар билан ҳам ишлайдиган мутахассислар учун, хусусан амалий психологлар ва ижтимоий педагоглар учун унинг мазмуни бир оз бошқача кўринади. Уни агарда образли қилиб айтсан камроқ тиббий ва кўпроқ психологик бўлиши керак. Чунки ижтимоий педагог - амалий психолог асосан bemорлар билан эмас (балки улар билан ҳам) меҳнатта лаёқатсиз ёки нафақаҳўрлар, согласом одамлар билан ишлайди. Психологнинг асосий вазифаси - касал одамлар камроқ бўлиши учун ҳаракат қилиши, умуман аҳоли орасида психологоик ишлар билан шугулланишdir. Психогигиена, касаликларни психопрофилактика қилиш, психологик

консультациялар, қаттиқ психологияк жароҳатланиб чиққанларни психологияк согломлаштириш ҳамда невроз, оғир реактив психозларнинг асоратларини, ўсмирларнинг бузилаётган хулқида психоцетиянинг кўчайишида психотерапевтик муолажалар билан шугулланади.

Тиббиёт психологияси соҳасидан билимларга эга бўлган амалий психолог психик (зараарлантирувчи) жароҳатловчи омиллар таъсири остида психик фаолигида касалланишларни бошлангич симптомларини ўз вақтида кўра олади ва керак бўлганида ўз вақтида психологик ёрдам кўсатади, психогенли касалликларни ўз вақтида диагностика қилишини билиши керак, нерв - психик касалликлар билан оғриган беморларни керак пайтида психиатрга юборади. Амалий психологнинг муҳим вазифаларидан бири гуруҳлар ичидағи ва гуруҳлар ўртасидаги низо, келишмовчиликларни юмшатиш ва бартараф этишдан иборат, иложи борича олдиндан низоларни келтириб чиқарувчи сабабларни бартараф этишдан иборат, қисқача қилиб айтсак, амалий психолог турли хил психик касалликлар қаттиқ ва узоқ давом этадиган бетоблилка олиб келмаслиги учун ҳамма ишни қилиши керак, медицинанинг аралашишга зарурият қолдирмаслиги керак.

Шундай фикрлардан келиб чиқиб, тиббиёт институтларида ўрганиладиган тиббиёт психологияси медицина билимлари соҳаси сифатида эмас, балки психологик адабиётларда кўрсатилгандек психология соҳаси деб қараш керак.

Аммо психологлар орасида ҳам бу илмий фан предмети ҳақида фикрлар бирлиги йўқ, умуман ушбу муаммони психологик илмий жамотчилик ўртасида муҳокама этилмаган.

Ҳозирги кунда тиббиёт психологиясига психологик фан соҳаси сифатидаги нуқтаи назарлардан бир нечтасини учратиш мумкинки, улар маълум хуносага келиш ва фақат шундан кейин ундан келиб чиқиб талаба психологлар ўрганиши лозим бўлган саволлар доирасини белгилаб чиқишига уриниш учун уларни таҳдил қилиб чиқиш зарур.

Барча муаллиф - психологлар тан оладиган энг биринчиси - бу тиббиёт психологиясини медицинанинг эмас, балки психологиянинг соҳаси деб тан олишлариdir. Шу билан бир вақтда психологлар унинг мазмунига медицина мутахассисларига доир саволларни ҳам киритадилар. (мисол учун, нерв-психик касалликлар клиникасида миянинг тузилиши ва ишлашининг ўзгариши беморнинг психикасига таъсирини ўрганиши, соматик касалликлар килиникасида эмас - психик ҳолатининг соматик жараёнларига таъсирини). Лекин буни ҳамма ҳам билади, клиника шароитларида психологияни қўллаш амалий психолог вазифасига кириши лозим, лекин мактабда фаолият, кўрсатувчи психолог фаолияти киритилмайди, демак бу саволларни талаба - психологлар

ва умуман тиббиёт институти бўлмаган ўқув юртларида ўқитиладиган «тиббиёт психологияси» фани таркибига киритиш тўгри эмас.

Ҳамма психологик нашрлар муаллифлари турли сўзлар билан тиббиёт психологиясидан - бу диагностикада, даволаш ва касаликларни профилактика қилишда психологик қонуниятлардан фойдаланувчи психология соҳаси деб битта фикрни ифода этадилар. Илмий фаннинг мазмунини ва вазифалари масаласини кўрилаётганда қарама-қаршиликлар юзага келади.

Биринчи қарама-қаршилик диагностика қилиш, даволаш ва олдини олишда психологик билимлардан фойдаланиладиган касаликларни кўрсатиб ўтилаётганда юзага келади.

Баъзи дарслерлар ва ўқув қўлланмаларида нейропсихология ўрганадиган касаликлар ҳақида гап юритилади, яъни мия тузилишлари, локал зарраланиши натижасида олий психик функцияларининг бузилиши ҳақида, лекин касаликнинг ўзи ҳақида тўла ҳеч нарса дейилмайди. Баъзан муаллифлар тиббиёт психологияси жиҳатидан ўрганадиган доирадаги касаликлар ҳақида гапириб «турли касаликлар» атамаси билан чекланадилар, балки ҳамма касаликларда уни тиббиёт психологияси ўрганиши керак бўлган психологик «томонлари» ҳам мавжуд деб ҳисобласалар керак. Тиббиёт психологияси мазмунида тадқиқотлар ўзаро боғлиқ бўлиб икки соҳасини мутахассислари юқорида айтиб ўтилган муаллифлар ҳам балки, шундай деб ҳисобларлар: бири соматик жараёнларда психологик ўзгаришларнинг психикага таъсири муаммоси билан боғлиқ, иккincinnисида эса асосий муаммо психик ҳолатнинг соматик касаликларга таъсири ҳисобланади, қисқаси яна ҳамма мавжуд касаликлар назарда тутилмоқда.

Бу ҳамма фикрларни (улар хозирда ҳам босиб чиқариладиган дарслерлар ва психологик лугатларда ифода этилади, шунинг учун бу ерда улар ҳақида гапирилмайди) нотўгри деб айтиб бўлмайди, чунки психологик қонуниятлардан ҳамма касаликларни даволашда, агарда ундан шахс заарланган бўлса, унда эса ҳаммаси ўзаро боғлиқ - жон ва тана, психика ва организм кўринишидан фойдаланиш мумкин. Аммо бу фикрларнинг ҳаммасини тўгри деб ҳисоблаб, шу билан бир вақтда улар хусусий ҳолда турлича ва қонуний олиб қарасак жуда ҳам умумий эканини ва шунинг учун тиббиёт психологиясининг предметини илмий ўқув фани сифатида қатъий ифода этишда маълум қийинчиликлар тутдиришини тан олишга тўгри келади.

Шунга қарамасдан ижодий фикрлаш тўхтаб қолмади, масалан 1998 йилги бир хил номли рус тилида иккита «Қисқача психологик лугат»лари босмадан чиқди. Уларда қўйидаги икки аспект кўрсатиб ўтилади.

Биринчидан, тиббиёт психологияси «беморнинг психик хусусиятлари, соглиги ва касалигига унинг таъсири, врач ҳамда

беморнинг ўзаро муносабатлари, одамларнинг жисмоний согломлиги, нерв - психик заарланишларининг олдини олиш мақсадида муҳитни мослаштириш йўлларини» ўрганувчи психология соҳаси сифатида таърифланади. Агарда уни тиббиёт институтлари бўлмаган ўкув юртлари талабалари учун ўқитилишини назарда тутсак, мавжуд таърифлаш «тиббиёт психологияси» тушунчасини таққосланганда бу ердаги янгилик нимадан иборат.

Агарда расман қарасак унда «муҳитни мослаштириш» ва «нерв - психик заарланишларни олдини олиш», қолган тушунчалар белгилари ҳаммаси фақатгина медицина мутахассислеклари, тиббиёт психологиясига таалуқидир. Айтилган иккинчи лугатдә «тиббиёт психологияси» тушунчаси «клиник психология» тушунчасидан ажратилган ва иккаласига алошида тариф берилган ва уларнинг ҳар бири - кенг ифодаланган. Ушбу лугатдаги икки тушунча таърифларини таққослаймиз.

Биринчи навбатдан уларнинг ҳажми ҳақида гапириб ўтамиз, муаллифлар «тиббиёт психологияси» - «клиник психологиядан» кўра анча кенг тушунча - деб ҳисоблайдилар, шунинг учун у «тиббиёт психологиясининг» бир қисмидир, «клиник психология» деганда касаллуклар келиб чиқиши ва ўтиб бориши, касаллукларнинг шахсга таъсирини, даволаш таъсиrlарининг психолигик аспектлари психик омилларини ўрганувчи тиббиёт психологиясининг соҳаси тушунилади. Тиббиёт психологиясининг бу соҳасига қўйидаги бўлимлар киртилади:

Патапсихология, нейропсихология, стамопсихология, агарда биринчи икки бўлимнинг мазмуни маълум бўлса, стамопсихология ҳақида қисқача айтиш керак, у bemor шахсини ва турли хил касаллуклар билан оғриган, лекин «неврологик ва психик касаллукларга тегишли бўлмаган», bemorларни диагностика қилиш, даволаш, экспертиза қилишнинг психологик масалаларини ўрганади». Тиббиёт психологиясига келсак, унда муаллифлар «гигиена, профилактика, диагностика, bemorларни даволаш, экспертиза қилиш ва реабилитация қилишнинг психологик аспектлари ўрганувчи психология соҳаси» деб тушунадилар, бу таърифнинг вазият ҳақиқий ҳолатига энг мос келадиган деб ҳисоблаб, бундан кейин баён этишимизда биз асосан унга амал қилиб борамиз.

Тиббиёт психологияси тузилишига бир қатор бўлимлар киритилган, улар орасида клиник психология энг умумийси ҳисобланади. Тиббиёт психологиясининг жадал ривожланиб келаётган соҳаларига психогигиена, психформакология, психотерапия, психик реабилитация ва психокоррекцион ишлар киради.

Шундай қилиб, муаллифлар ўз мазмуни бўйича тиббиёт мутахассислари вазифасига кирувчи клиник психологияни тиббиёт

психологиясидан ажратиб олиб унинг предметини аниқлаб олишда муҳим илгари қадам ташладилар, клиник психологияси доирасидан четта чиқувчи, лекин янада кенгроқ - тиббиёт психологияси соҳасини мазмунига кирувчи барча тиббиёт ходимларидан ташқари психологлар томонидан ҳам ўрганиши керак.

Энди психологик касалликларнинг олдини олиш, диагностика қилиш ва даволаш, психологиянинг, психопрофилактика, психокоррекция, психофармакология муаммоларини амалий психологиянинг қизиқишилари ва ташвишлари доирасига кириши мумкинligини аниқлаб олиш қолади.

Биринчи навбатда ҳамма касалликлари билан, хатто стационарларда узоқ вақт ва чуқур даволашни талаб этувчи психик касалликлар билан ҳам психолог шугуллана олмайди ва шугулланмайди. Унинг касбий бурчи - одамларнинг психик саломатлиги учун курашиш, соглом одамларда нерв - психик касалликларни олдини олиш, психогигиеник ва психопрофилактик ишларни ўтказишдан иборат. Психодиагностик ва психотерапевтик ишлар олиб бориб беморларнинг психик аҳволлариня яхшилаш, уларнинг баъзиларини зарур бўлганида психиатрга юбориш билан шугулланиш керак, шулар орқали психологиянинг тиббиёт психологияси соҳасини мутахассис сифатида ўз кучини йўналтириши керак бўлган объектларни аста-секин аниқланиб боради. Булар нерв-психик бузилишлар ва психоген касалликлар билан касалланган, лекин стационар даволанишга мухтоҷ бўлмаган ва иш қобилиятини сақлаб қолган шахслар, ҳамда психик (травмалар етказувчи) жароҳатлар етказувчи таъсирланиши осон, заиф шахслар, психопатик, стацион шахслар ва баъзи бошқалар, шунга мос равиша бу одамларда психик ҳолат, ўзини тутишида касаллик белгилари доираси ҳам белгиланиши, психолог касбий фаолиятида шугулланиши керак бўладиган касалликлар аниқ рўйхатини аниқлаш мумкин.

Бунда психикаси касалланган касалликлар белгиланган рўйхатни бир оз камайтирилиши мумкин. Лекин психолог даволайдиган касалликлар сони унчалик эмас. Бошқача қилиб айтганда битта касалликнинг ўзи инсоннинг ўзини ҳис этишида ёки вақтинчалик психик ҳолатда турлича намоён бўлиши мумкин ва битта эмас балки бир нечта касалликлар таассуротини берини мумкин. Шунинг учун талабалар касалликларни билиб олиши ва диагностика қилиш кейин даволаш ёки бошқа психокоррекцион ёрдам кўрсатишга ўргатиш учун аниқ касалликларни ва уларнинг симптомларини айриш мақсадга мувофиқ бўлди.

Шундай қилиб, қайси касалликлар ёки паталогия ва психик ҳолати нормаси ўртасида бўлган, ёки шахснинг ўзини ёмон ҳис этишларидан қайсилари талабаларнинг, бўлажак амалий психологлар сифатида қизиқишилари объекти сифатига айланиши мумкин.

Ана шу нүктай назардан тиббиётдаги психологик хизмат вазифасига (хусусан тиббиёт психологияси соҳаси мутахассиси ҳисобланган мактабнинг амалий психологнинг ҳам) қўйидаги касалликларни ва уни яқин ҳолатларни киритиш мумкин: болалар ва ўсмиirlарда психоген бузиишлар. Касалланишлари уларнинг ота-оналари ва ўқитувчиларидан, болалар ва ўсмиirlарда психопатия, характеристики ва темпераменти, характер акцентуацияси (ортиқча ургу бериш) психик жароҳат етказувчи таъсир кўрсатишларга нисбатан жуда заиф хавфли гуруҳни ташкил этувчи норманинг энг кескин варианти сифатида кўрсатилади.

Ҳозирги пайтда болалар ва катталарда психоген касалликлари анча кенг тарқалган, «ўтиб келаёттан юз йилликнинг анъаналаридан бири - психоген касалликларига яқин бўлган нерв-психик касалликларнинг сонини мунтазам ўсиб бориши ҳисобланади - деб ёзди, тиббиёт фанлари доктори, врач-психатр В.А. Гурьев - уларнинг асосий сабаблари психик ташвишланиш», «маънавий ҳаяжонланиш», «ҳаёт ташвишлари», «ҳиссий кучли таъсирланиш - стресс»лар ҳисобланади ва ўсмир ёшлар психопатологияси муаммолари билан шугулланувчи мутахассис сифатида, катта статистик маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, энг заиф гурухлар орасида «биринчи ўринга ишонч билан болалар ва ўсмиirlар кирадилар» деб таъкидлайди. Улар биринчи навбатда оиласади ноқулай шароитдан зарар кўрадилар (жамиятлар, ажралишлар, оиласий маданий анъаналарнинг йўқлиги, наркомания, алкоголизим, судданиш, болалардан воз кечишлар].

Ана шундай шароитларда психоген касалликлар билан заарланган болалар ва ўсмиirlар билан, уларнинг ота-оналари ва ўқитувчилари билан ишлар олиб бориш мактаб психологининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қонун, бемор болалларга уни даволаитда ёрдам бериш. Катталарни эса тиббий психологик билимлар билан таништириш, психогигиеник ишларни олиб бориш керак. Баъзи ота - оналар ёки ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам психотерапевтик ёрдамга муҳтож бўлишлари ҳам мумкин, чунки нерв-психик бузилиши мавжуд болалар билан уларнинг муносабатларини қийинлаштирувчи, шу билан ота - оналарнинг ҳолатини ёмонлаштирувчи психоген шакллар билан касалланишлари мумкин.

Амалий психолог - ҳозирча талаба катта одамнинг ўзи (ота - онаси ёки ўқитувчининг ўзи психологик касаллик билан қўпинча невроз билан) касалланган бўлиб, ҳеч ҳам ўзини касал ҳисобламайди ва шундай ишонч билан «бу болалар» унинг «асабига» тегади деб ҳисоблайдиган вазиятларга доим тайёр туриши керак, чунки вазият ҳақиқатдан ҳам аксинча бўлиб чиқиши ёки ҳеч бўлмагандга улар бир бирларининг «нервларини» бир хил бузяёттан бўлишлари мумкин, лекин болалар учун бу анча ёмон ва оғир бўлади, кўпгина психолог мутахассислар учун мўлжалланган

психологик адабиётларда күпинча ҳолларда оёқда ўтказиб юбориладиган психоген касалликлар ҳақида (тиббиёт хизматига мурожаат этмай ва қатталарнинг меҳнат қобилиятини йўқотмайди) бирор фикр айтилмайди, лекин амалий психолог айнан ана шулар билан доимий равишда ишлашига тўғри келади. У ана шу касалликлар билан касалланган одамларни, уларнинг ўзларини тушунтиришига қараб, кўзга ташланувчи одатдан ташқари психик ҳолатига қараб аниқлаб олиши, касалликни тўтри аниқлаш, бундай одамларга психологик ёрдам кўрсатишни билиш керак, шунинг натижасида психиатрга, психоневролог ва бошқа мутахассисларга юбориш лозим.

Психологнинг диққат қилиши керак бўлган одамларнинг бошқа бир груҳи психонатик шахслардир. Улар тўла маънода психик беморлар ҳисобланмайдилар, балки кўпчилик одамлардан характеристи диегармонияси билан фарқ қиласди. (паталогик характеристи ёки шахснинг аломат вариантилари) бу ҳали болалик давридан бошланган характеристи хислатлари бир текис ривожланмаганилиги оқибатидадир. (нерв системасининг тугма камчилиги сабабли ёки бош миясининг эрта органик заарланиши, ҳамда нотўғри тарбиялаш, кўринишдаги ижтимоий муҳитнинг патоген таъсири, турли хилдаги психопатиялар уларни шартли равишида 8 та турга ажратадилар яъни психик касалликлардан (шахснинг камчилиги ўсиб бормайди) неврозлардан (даволанмайди, яъни тузалмайди) ва олигофренлардан (интеллект сақданиб қолади ва хатто ўсиши мумкин) ва психопатикка ўхшаш ҳолатлардан (бу ҳаёт давомида юзага келади ва бош мияси жараҳотланиши, шизофрения, инфекцион касалликлар сабабли келиб чиқиши мумкин ва характеристи қаттиқ аномолиясидан иборат бўлади) фарқ қиласди. Машҳур психиатр П.Б.Ганнушкин чегара ҳолатлари яъни норма ва патология орасида ҳақида таълимот яратди, психопатия ҳам ана шуларга киради.

Психопатнинг характеристи диегармониклиги - бу шахснинг диегармониклигидир, бунда интеллектуал доираси сақланган холда асосан ҳиссий соҳаси заарланади ёки характеристи хислатлари ривожланиши нотекис содир бўлади (бир хилмарининг етишмаслиги, бошқаларнинг ошиб кетиши).

Бир қатор сабабларга кўра, амалий психолог психопатик шахслар хусусиятлари ҳақида билиши керак. Биринчидан, улар психик жароҳатловчи таъсиrlарга улар анча заифлар ва демак психоген касалликлар билан осон касалланади.

Иккинчидан, психопатларнинг баъзи турлари (таъсирчан, асабий, тажанг) жамоада иоқулай шароит, жанжалли вазиятда кескинликни юзага келтиришлари мумкин. Учинчидан психопатик шахслар (айниқса болалар) ўзига муносабиб, илиқлик, диққат билан муносабатда бўлишга муҳтоjlар, уларнинг фаолиятини тарбиявий

йўналишлари бўйича ҳам қатъий индивидуал ишларини ташкил этиш керак.

Шундай қилиб амалий психологдан психопатик шахсларни ижтимоий мұхитта мослаштириш бўйича психогигиеник, психопрофилактик ҳамда ўзига хос тарбиявий ва касбга йўналтириш ишлари талаб этилади. Психопатларнинг хусусиятларини билиш бундан ташқари уларни психологик касалликлар билан касалланған (турли шахсдаги неврозлар) ва психопатларга ўхшаш касалликлар билан адаштириб юбормаслик керак, чунки уларни психотерапевтик воситалари билан даволаш керак.

Демак, амалий психолог врачдан фарқли равишда мажбурий тиббий ёрдамга муҳтож бўлган эмас, балки асосан ноқулай омилларнинг психик жароҳатланиш таъсирига учраган, психоген касалликлари билан осон касалланадиган ёки касалланиб бўлган, ҳамда соглом ва беморлар чегарасида ўрин олган психопатлар билан шугуланишига тўгри келади. Шундай қилиб, талабалар амалий психологлар ўргандиган илмий фан сифатида тиббиёт психологияси, психотерапевтик воситалар билан даволаш, диагностика қилиш ва тиббий (врачлик) аралашувсиз (тиббиёт касалларидан даволаниб чиқишидан олдин ва кейин) ўтадиган нерв - психик касалликларни профилактика қилишни ҳамда тузаләётган психик, соматик беморларни психогигиена ва психологик реабилитация чораларини ҳам тадқиқот мавзуси қилиб олиши мумкин эди.

Психология фанида ўзининг аниқ ечимини топа олмаган яна бир муаммо, тиббиёт психологиясининг психология соҳаси сифатида тузилиш муаммоси ҳисобланади.

Баъзи муаллифлар умуман бу муаммони четлаб ўтадилар. Бошқалари тиббиёт психологияси таркибига нейропсихологияни, патапсихологияни қандай бўлса ҳам тиббиёт психологияси клиник амалиётида фойдаланадиган ҳамма тиббиёт фанларини киритадилар.

Курсатилган нуқтаи назарларни таҳлил қилиб чиқиш «тиббиёт психологияси» ўқув илмий фанининг таркибий ташкилий қисмларига янги классификацияси кераклигини кўрсатади. Биринчидан, патапсихологияни тиббиёт психологияси таркибида ўрганиш тўгри эмас, чунки у психологик фанининг назарий ва тажриба мустақил соҳаси сифатида психиатрия ва тиббиёт психологияси учун илмий базани яратади ва у тиббиёт психологиясига шу фанинг амалий соҳаси сифатида киритилиши мумкин эмас. Невропсихология ҳақида ҳам худди шундай фикрларни айтиш мумкин, бироқ бузилган олий психик вазифаларни тузатилиши мумкинлиги ҳақидағи хуносалар тиббиёт психологиясида бевосита амалга оширилиши мумкин (психокоррекцион ишларида), лекин энг асосийси психологиянинг

бу икки назарий, тажриба ва амалий соҳалари тиббиёт психологиясини фундаментал илмий билимлар билан таъминлайди. Иккинчидан тиббиёт психологияси таркибида психатрияни ҳам ўрганиш тўгри эмас, у клиник тиббиётнинг соҳаси ҳисобланади. Шу билан бир вақтда тиббиёт психологияси ўқув фани сифатида психиатрик фаъда ва амалиётда тўпланган клиник маълумотлардан фойдаланилмай ўқитилиши мумкин эмас.

Демак, психологик ёки тиббиёт фанлари соҳаларидан ҳеч бири тиббиёт психологияси билан яқин боғлиқ бўлмасин унинг таркибига киритилиши мумкин эмас. Тиббиёт психологиясини амалий фан сифатида ўзининг ўзига хос предмети, ўз муаммолари, вазифалари ва ўз мазмуни мавжуд.

Психологик фаннинг амалий соҳаси сифатида, тиббиёт психологиясининг предмети деб инсонга жароҳат етказувчи ёки даволовчи психологик таъсир кўрсатиш, яъни психик жароҳатловчи ва психотерапевтик омиллар деб ҳисоблаш мумкин. Тиббиёт психологияси мазмунини психиканинг аномал ҳодисаларини (патопсихология, нейропсихология, маҳсус психология) ҳамда турли касалликлар психосоматик кўринишларини, жароҳатлар ва мияннинг тузилиши касаллик билан зарарланиши, беморга психологик таъсир кўрсатишнинг даволовчи натижасини ўрганувчи тиббиётнинг баъзи соҳалари, психиатрия, неврология ва неврохирургия ташкил этади. Тиббиёт психологиясининг амалий аспекти нервпсихик кўринишдаги касалликларни диагностика қилиш, даволаш ва олдини олиш учун (профилактика) илмий психологик ва тиббий билимлардан фойдаланишдан иборатдир.

Тиббиёт психологиясининг асосий бўлимлари қўйидагилардан иборат: психотерапия психоформакология, психопрофилактика, психокоррекция, психогигиена ҳамда психотоксикология.

Тиббиёт психологияси соҳасида амалий психологнинг билимларини қўллаш бўйича фаолият мазмуни қўйидагилардан иборат:

а) ташкилот, корхона, бошқарувда қўл остидаги одамларнинг психик ҳолатларини ўрганиш: психогенкасалликни келиб чиқиши (ёки самотегенли) нерв - психик касалликларини аниқлаш ва диагностика қилиш;

б) нерв-психик жиҳатдан касалланган беморлар билан психотерапевтик ва психокорекцион ишларни олиб бориш, зарур бўлганда даволаш муассасаларига, психиатрга ва бошқа мутахасисларга юбориш керак;

в) психогигиеник психоконсультатив ва психопрофилактик хизматларни ташкил этиш ва аҳоли ўртасида унинг ишларини ташвиқот қилиш, ҳамда тиббий психологик билимлар билан танишитириш ишларини олиб бориш;

г) турли күрнишдаги неврозлар билан, психоген психоз билан, иш қобиляти пасайған психопатта үхшаш ҳолаттарда беморларни даволаш учун врач томонидан белгиланған психофармологик вositалардан фойдаланиш.

д) невроз ҳамда бошқа психоген касалликларнинг ўтказиб юборилған күрнишларини анықлаш ва тиббий назорат ўрнатиш, амбулатория ёки стационарларда даволаш учун йұлланма бериш.

Бу ерда илгари учратылған «психопсихология» түшүнчеси тилга олинади. Бу түшүнчә психотомитетиялар ёки галлюсионогенлар деб аталувчи (яъни галмоцилация келтириб чиқарувчи) кимёвий (заҳарлы) моддалар келтириб чиқарадиган психик касалликларини намоён бўлишини ва даволаш усулини ўрганувчи тиббиёт психологиясининг бўлишини ифода этади.

Бу моддалар ҳатто жуда кичик миқдорида ҳам психик бузилишлар келтириб чиқарип яъни галлюцинация, алахлаш умумий психологик таъсирланиш, ҳаяжонланиш каби мияга жароҳат етказувчи таъсир кўрсатади.

Бу моддаларни наркотик сифатида қўллаш ҳоллари маълум. Демак, бу ерда тиббиёт психологлари ва амалий психологлар учун муаммолар мавжуд. Энди эса тиббиёт психологияси ўрганиши керак бўлган саволларни айтиб ўтиш орқали муаммоли масалалар тизимини таклиф этиш мумкин. Улар ўқитувчининг фикрига қараб турлича фойдаланилиши мумкин ёки муаммоли маърузада, адабиётларни мустақил ўрганиш учун талабаларга ўқув топшириқларида, семинар машгулотлари, гуруҳи машгулотларга тайёрланишида, саволлар ва масалалар тизими:

1. Юқорида келтирилған «тиббиёт психологияси» ўқув фани мазмунининг таърифланишига мурожаат этиб, унга киравчи ташкилий қисмларни ифода этувчи ҳамма түшүнчаларни ёзиб олинг (диагностика, даволаш, психотерапия, психогигиена, психологик реабилитация, психопрофилактика, ҳамда нерв - психологик касалликлар шунингдек, тиббиёт психологиясининг объектини ҳам) ва уларнинг ҳар бирiga түшүнчә беринг (уларни лугатлардаги энциклопедиялар, дарслик ва ўқув қўлланмаларидан топинг).

2. Тиббиёт психологиясининг юқорида келтирилған асосий бўлимлари билан уларнинг дарсликлар, лугатлар ва энциклопедияларда келтирилған түшүнчалари билан ўз дафтарингизга ёзиб олинг (психотерапия, психофармокология, психокоррекция, психопрофилактика, психогигиена, психотоксикология).

3. Тиббиёт институтларида ўрганиладиган тиббиёт психологияси мазмуни бўйича амалий психология фанининг мутахассиси турли гуманитар ўқув юртлари талабалари ўрганишлари керак бўладиган бўлимлар доирасида нимаси билан фарқ қиласди? Бу фарқнинг асосий сабаби? Тиббиёт ўқув юртлари талабалари учун тиббиёт психологияси бўйича дарсликларни

диққат билан танишиб чиқинг ва врачнинг беморни даволаш таъсири психик методларини назарий-амалий қоидаларини ҳамда тиббиёт деонтологиясини (маънавий ва касбий бурчи, тиббиёт ходимининг беморга нисбатан этикаси, одоби бўйича, фан ҳақида) амалий психологга таалуқли қисмини дафтариңгизга ёзиб олинг.

4. Тиббиёт ўқув юртларида талабалар учун мўлжалланган тиббиёт психологияси бўйича китобнинг мазмунини ушбу ўқув фаннинг талаби, амалий психологлар учун юқорида айтилган мазмуни ҳақидаги фикр ва мулоҳазалар билан таққосланг ва бу ҳақидаги ўзингизнинг фикрларингизни семинар машгулотларида айтинг.

5. Матбуотда турли муаллифларнинг нерв - психологик касалликлар сони ошиб бораёттани ва уларнинг ўз навбатида юрак - қон томир касалликлари учун туртки бўлаяпти, деган ҳавотирли мақолаларни учратиб турамиз. Шундай саволга жавоб беринг: а) нерв - психик касалликларининг сони ошиб боришига нима сабаб? б) юрак-қон томири касалликлари билан нерв - психологик касалликлар боғлиқ бўлишини сиз тушунтириб бера оласизми? Шундан келиб чиқадиган юрак-қон томир касалликларини қандай номлаш мумкин яъни психогенли ёки психосоматик сифатида в) нерв - психик касалликлар билан касалланган одамларга амалий психолог қандай ёрдам кўрсатиши мумкин; г) нерв - психик касалликлар юрак қон томири касалликлари сонини ошиб кетмаслиги учун психолог нима қилиши лозим?

6. Психика ва организм ўртасидаги, инсон психологияси ва унинг физиологияси ўртасидаги боғлиқликлар қонунини билишингиздан келиб чиқсан ҳолда қўйидаги саволларга жавоб беринг: психоген ва соматогенли психик бузилишлар (касалликлар) ўртасида ва соматопсихик ва психосоматогенли касалликлар ўртасида қандай ўзаро боғлиқлик мавжудми.

7. Нерв - психик бузилишларнинг турлари жуда кўп бўлгани учун психолог бундай касалликка дуч келган одамларни аниқлаб олиш, диагноз қўйишни ва биринчи ёрдам кўрсатишни билиши керак. Марказий нерв тизими ўқув курси жуда ҳам қисқа ва тажрибалар нерв - психик касалликларнинг ҳамма турларини эслаб қола олмайдилар, уларни эса билишлари керак.

8. Методик маслаҳат:

а) энг кўп тарқалган нерв психик касалликлар ва уларга энг яқин бўлганларининг симптомлари билан талабаларни таништиринг.

б) Амалий машгулотта топшириқ беринг: нерв - психологик касаллиги аниқ намоён бўлаётган ўз танишларингиздан бирортасининг хулқини (ҳолатини) тасвиirlаб беринг. Қўйида баяззи касалликлар турлари симптомлари келтирилади № 9-15 саволларга қаранг ҳамда психопатларнинг (16) ва характеристики акцентуациялашган шахсларнинг (17) симптомлари келтирилади.

Үқитиши тажрибаларида бундай методика ўзлаштириш учун яхши натижа ва ўзининг қулайлиги сабабли талабаларга жуда ёқишини кўрсатади.

Юқорида амалий психологнинг мижозлари тиббиёт аралашувисиз, лекин меҳнат қобилияти пасайган ҳолда ўтадиган психоген касалликлар билан касалланган одамлар бўлиши кераклигини айтган эдик.

Психоген касалликлар, иккичурга бўлинади: неврозлар реактив психозлар (уларни яна психоген психозлар деб ҳам аташадилар).

Неврозларнинг асосий шакллари: а) невростения; б) невроз в) мияга ўрнашиб оладиган невроз ҳолати.

Неврозлар психик жароҳат етказувчи таъсиrlар остида юзага келади, вақтингчалик яъни ўз вақтида даволащганида тузалиши мумкин (психотерапия, психофармакология, витаминалар, гигиеник гимнастика, ҳавода дам олиш, сувда сузиш). Баъзан кўп йиллик давом этиши характерга эга бўлиши ва шахснинг невротик ривожланишига ўтиши мумкин. Унинг келиб чиқишга қўйидагилар сабаб бўлиши мумкин, узоқ вақт ҷарчаб толиқиши, тез - тез ва давомли стресслар, организмнинг ҳимояланиш кучларининг сусайиши.

Реактив психозлар тўсатдан қаттиқ психик жароҳати (яқин одамларининг тўсатдан вафот этиши, ёнгии ва бошқа сифатлар, қаттиқ қўрқиш ва шу каби) натижасида психикаси бўш ёки жисмоний ҳолсизланган психопатик шахсларда юзага келади. Реактив психоз ўткир кўринишида намоён бўлади, лекин тезроқ даволанади (бир неча соатдаги ва қўйидаги бир неча ҳафтагача, баъзида - 4-6 ойда). Реактив психоз билан касалланган беморларни дарҳол даволаш муассасига етказилади.

Реактив психознинг асосий кўринишилари: а) психоген депрессия; б) реактив паралоид; в) асабий реактив психоз.

Саволлар: а) яқинларингиз ёки танишларингизни бирор тасини ўзини тутиши ва ҳолатида сиз невроз симптомларини кузатилишини учраттанимисиз? Реактив психозларни сиз кузаттанимисиз? Қандай ҳолатларда?

9. Психогени касаллик билан оғриган беморларнинг щолатини енгиллаштириш учун амалий психолог нима ишлар қилиши мумкин?

10. Қўйида энг кўп тарқалган неврозлар - невростения кўринишининг симптомлари келтирилади. Ўзингизни таниш одамларингиз онгидан хулқи ва ҳолатида ухшаш белгилар кузатиладиганларини топинг, уларни тасвиirlанг (улар нимада намоён бўлади, мисоллар кўрсатинг) ва бу одамга психологик ёрдам мумкин бўлган вариантлари ҳақида ўз фикрингизни айтинг (агарда бундай ёрдам кўрсатилган бўлса унинг таъсири қандай бўлади).

Невростенияning симптомлари:

- жаҳди чиқиши, таъсиrlаниши, асабийлашининг кучайиши, ўзини тута биласлиги, толиқиши, йиглоқилик, ўзини ночор сезиш, узоқ вақт аклий ишлаш қийинчилигидан (мумкин эмаслигига) шикоят қилиш, хаёлпаришонлик, хотирасининг бузилиши, чидамсизлик, тинч ўтира олмаслик, бир иш билан узоқ вақт шугуллана олмаслиги, кўпинча кайфияти ёмонлиги, психик фаолиятлардан кейин кечга бориб касаллигининг кучайиши, дам олганидан кейин белгиларининг бўшроқ намоён бўлиши.

10. Бирор бир невроз билан касалланган одамга нисбатан худди шу масалани ҳал этинг.

Истерик неврознинг симптомлари:

- турлича тарқаладиган ва интенсивликка эга параличлар (мускулларда куч камайиши), оғриқни сезиш, ҳаракатларни бошқаришларининг бузилиши, гиперкинозлар (физиологик мақсадга мувофиқ бўлишган мажбурий ҳаракатлар), қалтираш, нутқининг бузилиши (овози чиқмай қолиши ва соқовликка), тутқаноқлар (10-15 минутдан то бир неча соаттacha). Кўпинча ўзини галати тутиши билан хаёлининг хиралашиб туриши кузатилади. Кўпинча астазия - афазия кузатилади, бунда одам оёқлари, мускулларида кучларини сақданиб қолган бўлсалар ҳам бемор юриш, туриш қобилиятини йўқотади, аста-секин йиқилади, ўтириб қолади.

11. Паришонхотирлик невроз билан касалланган одамнинг хулқи (ҳолатини) тасвиirlаб беринг (агарда ўзингиз кузаттан бўлсангиз бошқаларнинг ҳикояларидан фойдаланиш мумкин). Беморни унинг ифодасидан қатъий назар, ундан қутилишига бўлган ҳаракатларига қарамай хаёл, фикр, хавотир, қўрқинчларг, берилышлар юзага келавериб қийнайди. Маслаҳатлар беринг: bemor тузала бошлаши учун нима қилиш мумкин, унга қандай ёрдам бериш лозим ёки нима қилиш керак?

12. Муҳитнинг психик жароҳат етказиши мумкин бўлган таъсирига осон бериладиган ва у ёки бу кўринишдаги неврозлар билан касалланган одамларга психик ёрдам кўрсатиш учун амалий психолог қайси психотерапевтик методлардан мувафақият билан фойдаланиш мумкин (врачага мурожаат этишдан аввал).

13. Сизнинг фикрингизча, психоген депрессия шаклидаги реактив психоз билан касалланган бирор бир одамнинг хулқи ва психик ҳолатини тасвиirlаб беринг унинг симптомлари қуйидагилардан иборат: кайфиятининг тушиб кетганилиги, йиглоқилик, ғам, қайгу қўрқинч, ҳаракатларининг сустлашиши ёки аксинча ҳаяжонланиш булиб ўтган баҳтисизлик щаётидан кетмайди (мисол учун, яқин одамнинг ўлиши) (депрессиянинг давом этиш - 1-3 ой, 40 ёшдан катта бўлган одамларда эса - 4-6 ойгача бошлангич даврида ўз жонига қасд қилишга уринишлар мумкин).

14. Қуйидаги симптомлар орқали ифода этиладиган реактив паралоид билан касалланган одамга нисбатан худди шу масалани

бажаринг; қаттиқ ҳаёттй алахсираш, хавотирланиш ва ҳаракатлар билан ҳаяжонланиш бирга бўлади.

Алахсираш – бу беморда ҳеч бир ташқи сабабларсиз, уни йўқлигига ишонтириб бўлмайдиган юзаки келишувга объектив ёлгон фикрлари (ёки гояси).

Реактив алахсираш кўпинча якка ўзи қамалган ҳолларда ривожланади ва шу билан бирга тажовуз қилувчи ёки ҳимояланувчи мазмунидаги обозли галлюцинациялар билан содир бўлади, баъзан узоқ йўл юриш, қийинчиликлар биридан иккинчисига ўтиб, ухламай йўл босиб яна спиртлик ичимлик ичиб ҳам юрган шароитдан юзага келадиган, темир йўл транспорти деб аталувчи тури ҳам учрайди.

Реактив алахсирашга ўхшаш ҳолатлар қулоги оғирлар ва кўзи ожизларда уларга одатий бўлмаган шароитларда пайдо бўлиши мумкин. (ситуатив паралоид, бундай ҳолатларнинг давомийлигига бир неча соатдан бир неча кунгача баъзан хафтагача).

15. Истерик реактив психоз билан касалланган bemор тиббий стационардан ташқарида жуда кенг учрайди, лекин шундай bemорни топишга ҳаракат қилиб кўринг (тиббиёт адабиётлардан ёки шахсий учрашувларингиздан) ва психик ҳолатда хулқида намоён бўладиган унинг симптомларини тасвиirlаб беринг, ҳаммадан ҳам бир хил ва бир вақтда намоён бўлмайдиган симптомлар хәёлнинг қоронгулашиб йўқолиши, (ганзеров синдроми) ёлgon, ақли заифлик бунда bemор гүёки атайнин оддий саволларга нотўри жавоб бергаётандек, оддий ҳаракатлар бажара олмайди, кундалик буюмларининг аҳамиятини тушунмайди, ҳаракатлар сустлашиши ёки бетартиблиги, юзнинг ҳаяжонли ақлсиз, тентакроқ ифодаси, кўзлари кенг очилган; кўп оёқларининг ёки бутун танасининг баъзан кичик қалтираши, сабабсиз кулиши ёки аксинча кайфиятининг тушиб кетиши.

Бу ҳолатнинг ажойиблиги bemор оддий саволларга жавоб бера олмайди, лекин мураккаб саволларга тўтгри жавоб бера олишидир (ёлgon ақлипастлик).

- Хулқи, мимикаси ва нутқида тўтрилик (катталарда болаларга хос хусусиятнинг пайдо бўлиши: болалар ўйинини ўйнайди, инжиқлик қиласди, болалардек йиглайди).

16. Турли хил психопатлар билан амалий психолог қандай ишларни олиб бориши мумкин эди?

Кундалик ҳаёт ва ишда психопатлар билан алоқа қилувчи одамларга у қандай маслаҳатлар бера олади? Куйида психопатларнинг характеристи асосий белгилари қисқача келтирилади (П.Б. Ганиушкиндан тўла ўқиб чиқиш мумкин) ва сизнинг вазифангиз – ҳаётда одамларсиз ўз кузатишларингизни таҳдил қилиб чиқинг ва психопатик характеристердаги кўринишларни эслатадиган уларнинг баъзиларини хулқларига мисолни ҳаётдан топишга ҳаракат қилинг. Мисол танлашда сизнинг

танишларингизнинг кузатишларидан даилил сифатида фойдаланишингиз мумкин, психопатлар турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари: астеник психопатлар кучли таъсирчанлик, қўрқиш, қатъяйтсизлик психик ва жисмоний осонгина толиқиши, ўйқунинг тез-тез бузилиши ҳаракатли куч сарфлаш ва узоқ ўтириб ишлашга тоқатсизлик иштаҳасининг ва бунинг натижасида ошқозон – ичак трактининг фаолиятининг бузилиши ва бундан келиб чиқиб ўзининг жисмоний соглигига катта эътибор бериш кўпинча кайфиятнинг бузилиш ҳолати бўлади.

Асабийлашадиган психопатлар ҳаддан ташқари жаҳли чиқиши баъзан ҳеч нарсани кўрмайдиган газабланиш приступларга берувчи сергаклик, арзимас нарса учун одамни хафа қилишлари ҳақоратлашлари, муштлашиш ва ҳатто қотиллик содир этилиши мумкин, кайфият кўпинча қайгу ва газабланиш томонига ўзгаради. Бу одамлар қўпол адоватли, қайсар, фақаттинга ўз фикри бўйича иш қиласидиган, золим ва беъмани бўладилар. Истерик психопатлар – атрофдаги одамларга аслида бўлганидан кўра анча муҳим шахс бўлиб кўринишига ҳаракат қиласидар ўзларига эътиборни тортишига ҳаракат қиласидар, мавжуд булган хислатларнинг борлигича ишонадилар ёлгон хаёл қилишга берилган кайфияти ўзгарувчан, қайсар шунингдек меҳр қўйишилик ва ташвишланиш чуқур бўлмайди, фикрлари тасодифий ҳолатларга боғлиқ, кучли таъсирчанлик қайсарлик ва қулоқ соммаслик билан бирга бўлиш мумкин. Шизоид психопатлар – яккалик алоқасизлик, яширинлик, одамлар билан муносабатларга талабнинг йўқлиги (одамови), лекин шу билан бирга уларда ички дунёси бой бўлиши мумкин (хаёлпастлик, ўзини ўрганиш), одамларга ташқи жищатдан бефарқ бўлса ҳам диққат эътибор қиласи. Бошқаларга уларнинг ташвишларига эмоционал барқарорлик билан тез хафа бўлиш ва кўнгли оғриши, аффектив психопатларга – бунинг асосини кўнгли очиқ, хушмуомалали, меҳрибон одамлар, уларнинг кайфиятлари доим ўзгариб туради. Аффектив психопатларнинг икки турини кўрсатадилар;

а) Гипертимиклар (ҳар доим кайфияти баландлик, баъзан мумкин бўлмаган нарсаларга эътиборсизлик, турли ишларга уриниш лекин, бошланган ишни охирига етказмайди: хушмуомалали, ҳаракатчан, муносабатларда кўпинча одобсизлик, тортишишни яхши кўради, шунда тез жаҳли чиқиб, тез жаҳлдан тушади; б) гипотимиклар кайфияти доим ёмон, атрофдаги фақаттинга ёмон томонларни кўрадилар; ўзларидан ҳар доим кўнгли тўлмай юради ва осонгина руҳи тушшиб кетади, камгап, ўзига эътиборни тортиши ёмон кўради, ўзи щақида гапирмайди, ташқи ҳаракатлари суст, ташвишли, қовоги осилган хафага ухшайди яқин одамлари орасида кайфияти кўтарилади, ҳазил қила бошлади, бир ўзи бўлганида ва нотаниш (кам таниш) бўлган муҳитда камгап бўлади ва руҳи тушшиб кетади.

Психоастеник психопатлар – хавотирланиш, қўрқиш, ўзига ишонмаслик, доим шубҳаланиш ва ўзини текшириш одати, психоастеник фақаттинга ҳозир бўлаётган кўнгилсизликлардан қўрқади, кўпроқ кейинчалик бўлиши мумкин, бўлган номаълум воқеадан («ёмон хусусиятдан») кўпроқ қўрқади (мумкин бўлган хавфни кутиш) шунинг учун бир иш қилишидан олдин жуда кўп ўйлади, баъзан жуда қийналади, баъзан ҳақиқий ёки ҳаётий бўлган ҳикоялари, хатолари бисдан банд бўлиш ҳолати юзага келади ва қилинган ишининг бир нечә бор тақрор қилишга мажбур этади. Психоастеник биринчи навбатда ўзи учун, ўзининг соглиги, яқинларининг ҳаёти, ўзи хаёл қилаётган қоронги келажакда қўрқади.

Қийин аҳволга солувчи кутишлари чида бўлмас даражага етади ва тунда психостеник ўзига хос бўлмаган тиришқоқлик ва шошилинч билан ҳаракат қилишга киришади, бунга киришар экан у ўзига ва бошқаларга ҳам бир ишни бажармагани тинчлик бермайди.

Барқарор бўлмаган психопатлар – ифодаси сифатларининг бўшаши тез таъсиrlаниш, эмоционал сезгиларнинг мустаҳкам эмаслиги, фаолиятида қониқиш сабабларининг устун бўлиши, алкоголизимга ўрганиш (ҳамтовоқларининг таъсири билан ичкилика берилади) ҳарактери бўш одамлар сифатида улар ҳар қандай ёмон гурӯҳларга осон қўшилиб кетадилар, ҳар хил ёмон ишлар қилишлари мумкин. Бошқа одамлардан қолиб кетмасликка ҳаракат қилиб улар бошқа одамлар орасида ҳеч ҳам ёмон бўлиб қолмайдилар, уларни назорат қилиб бориш керак, қаровсиз улар осонгина қиялик бўйлаб пастта кетаверадилар:

Ҳамма нарсани йўқ қилиб ичib юборадилар, қиморга тикиб юборадилар, жанжалли вазиятларга тушиб қоладилар вазият таъсири остида қаттиқ интизом ва тартиб шароитида бекарор психопат яхши ҳаёт кечириш ва жамият учун фойдали одам бўлиши мумкин. У бошқалар таъсирига осонгина берилади, шунинг учун уни бошқариш осон (астеник психопатлар билан тақъослаш) кечади.

Паралоик психопатлар – бу ўзига ишонч, ўзини юқори баҳолаш, қаттиқ қайсарлик, жуда тор дунёқарашиб, улар шубҳаланиш ва иккиланишни билмайдилар, бир томонлама фикрлайдилар ва баҳолайдилар, «жуда қимматли» гоялардан бошқаларини билмайдилар улар унинг онгини эгаллаб олиб бошқаларига ўрин бермайди. Паралоик учун энг ақлли одам – бу унинг ўзи у ҳеч қачон маслаҳат сўрамайди, уни ишонтириб бўлмайди, эътиroz билдиримайди, паралоик қасоскор бўлиб, унинг фикрига қўшилмайдиганларнинг ҳаммасини, ўзининг душмани деб билади ёки бошқа ҳолларда аҳмоқ деб ҳисоблайди. Ҳимояланиб доим хужум бошлайди, бошқаларни хафа қиласиди, лекин ўзини хафа бўлган ҳисоблайди кўпинча унда баҳслashiш тортишга берилиш

кузатилади. Жуда тиришқоқлик топқырлык билан ўзининг ҳаёлий алоҳида ҳуқуқлари учун курашади (моҳирлик билан тарафдорларини излайди, ўзининг ҳақлиги ва нияти яхшилигига уларни ишонтиради ва баъзан, унинг учун иложисиз тўқнашувларда айнан ўзининг тиришқоқлиги ва майдалиги билан голиб чиқади. Аммо паралоик атрофдагилар билан ҳали очиқасига душманлик адоватта кирмайди, ўзи танлаган соҳаси бўйича бошқа ҳеч нарсага эътибор бермай, тартиб одоб, расмиятчилик билан тиришиб меҳнат қиласи ва бу учун жуда фойдали ишга айланиши мумкин.

Психопатик шахслар психик касалланган ҳисобланмасада, лекин ташқи муҳит таъсири остида (психоген ва стоматик) уларда бошқаларга қараганда осонроқ турлича психогенликка ўтувчи реакциялар (неврозлар, психозлар), бу ўтувчи психик бузилишларни психопатлар динамикаси деб аталувчилар қаторига киритадилар ва психолог албатта буларни билиши керак.

Психопатияни профилактика қилишга қўйидагилар киради:

- а) болалик даврида тўғри тарбиялаш;
- б) ёшлигига тўғри касб танлашга йўналтириш;
- в) психотерапия ва психотроп воситалар билан даволаш (бу одатда декомпенсация давларига бўлинади ва психоген реакцияларда, баъзан стационар шароитларда).

17. Характер акцентуациясига эга бўлган шахслардан психопатик шахсларни фарқли жиҳатлари нимадан иборат.

а) шахснинг бошқаларига яхши ва хатто юксак барқарорлигига қарамай маълум турдаги психоген таъсиirlарга нисбатан (огир ташвишлар, жиддий нерв – психик кескинликлардан, баъзиларини зарарланиши (яъни таъсиirlарда жуда ҳам индивидуал таъсиrlаниши).

б) ўсмирлик ёшига келиб шаклланиб, улгайиб борган сари эса характер акцентуацияларини текисланиб боради, ҳар қандай эмас (психопатда бўлган каби) балки ушбу индивид учун мураккаб бўлган психоген таъсиirlар натижасидагина намоён бўлади, улар айнан унинг «бўш звеноларига таъсир кўрсатади».

Характерида акцентуацияси мавжуд бўлган шахсларнинг ўндан ортиқ турлари фарқ қиласидилар, лекин соф турлари жуда кенг, кўпроқ аралаш турлари учрайди

Топширик: Турли хил акцентуацияга эга шахслар хуљлари хусусиятларини ёзib олинг ва уларнинг ҳар бирига ўз кузатишларингиздан мисоллар келтириинг, шу билан бирга ушбу шахс қайси бирига кўпроқ ўйлиқсан.

18. Агарда сиз баъзи турларига мисоллар топа олмаган бўлсангиз (бундай турларни сиз учратсангиз), унда сиз одамларни психоген таъсиirlардан қандай асраш кераклигини ўйлаб кўринг ва ўз фикрларингизни ёзib олинг

19. Амалий психолог ота-оналар, ўқитувчилар, болалар муассасалар раҳбарлари билан ишлашда характеристи акцентуацияли ва психопат

болаларга нисбатан қайси профилактика хусусиятидаги чораларни құлаш мүмкін?

Юқоридагиларга асосланиб, тиббиёт психологиясыға таалуқта керакты маърузаларни үқитиши шарт (психотерапия, психогигиена психопрофилактика, психофармакология), лекин таъриф этилган масалаларни ечмай туриб үзлаштиришнинг керакты даражасыға зишиш мүмкін эмас.

Таклиф этилган масала ~~ва~~ саволларга жавоб беріш шароити маърузалардаги назарий билимларни әгалаш, адабиёттарни үқиши шу билан биргә кузатылаёттандарнинг хұлқи ~~ва~~ ҳолатини тасвирлаш ~~ва~~ диагноз қўйишида ҳақиқий омилларни таҳдил қилишида саволлар учун жавобларни вақтингчалик орқага суриш мүмкін ёки саволга кейинчалик ҳамма билимларни әгаллаб бўлиб қайтиши мүмкін.

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИ ҮҚИТИШНИНГ МЕТОДИК УСУЛЛАРИ

Ижтимоий психологияни үқитиши методикасида бу фаннинг нисбатан ёшлигини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Бу фан ҳақда биринчи бор XX асрнинг бошларида фикр юритила бошланган.

Социологиядаги психологик мактаб вакиллари томонидан биринчи бор ижтимоий - психологик назариясини яратишга бир неча бор уринишлар бўлди (Г. Тард, Г. Лебон, У. Мақдугалл, Э. Дюргейм) ва 1908 йилда бу гоя ишлаб чиқилди. У Мақдугалларнинг (инглиз психологи, кейинчалик АҚШ да фаолият кўрсатган) «Ижтимоий психологияга кириш» китоби ижтимоий психология бўлими бўйича биринчи китоб бўлди. Шунинг учун бу кунни (1908) кўпинча ижтимоий психологиянинг тарихини бошланиши деб ҳисобладилар. Ижтимоий ҳодисаларни тушунтиришга имкон берувчи қандайдир умумий қонунларни топишга уринган олимлар (мисол учун, одамлар бирлиги ва ҳамфирлиги манбаларни) оломонни ўрганадилар, таъсирланиш, фикрларни ухшашлиги ва тақлид қилиш, «жамоа томонларини», «рухий бирлик қонуларини» ва бошқаларини ўрганадилар, лекин шу билан биргә ижтимоий қонунларни психология қонулари билан алмаштириб юборилгани ёки унга бўйсиздирилган, шахс инсонлар жамоасида йўқ бўлиб кеттан, мустақил ҳаракат қилиш ва қарорга келиш қобилиятини йўқотган.

Аста - секинлик билан шахсни ўрганиш зарурлиги тушуниб бориуди, лекин якка ўзини эмас, гурухдаги бошқа одамлар билан бирга, одамларнинг гурухдаги ўзаро муносабатлари жараёнида шахснинг хислатларини одамнинг ижтимоий гурухлар билан муносабатлари натижасида келиб чиқувчи сифатида қараш

кераклиги тушунилди. Ўша вақтнинг ўзида шахсни ижтимоий муҳитдан ташқарида ўрганиш мумкин эмас деб танилган эди. Аммо ижтимоий муҳит тушунчасининг ўзи шунчалик тор бўлганки, одамларнинг ўзаро муносабатлари кичик гуруҳ доирасидан четта чиқмас эди, яъни бевосита «юзма-юз» алоқалар олиб борилган гуруҳлардаги ўзаро муносабатлардангина иборат бўлди.

Жамиятнинг ўзи эса ана шундай тасавурлар қаторида психолигик алоқалар тўплами сифатида тушунтирилган. Шундай қилиб, ижтимоий муносабатлар умуман психологиялаштирилди, бу шахснинг ва ижтимоий муҳитнинг ҳақиқий муносабатларини тушунишга, шахсни ижтимоий муносабатлар маҳсулоти сифатида кенг маънода ҳар томонлама ўрганишга имкон бермас эди.

Гарбда (АҚШ, Англия, Германия, Франция, Япония) 20 йилларда ижтимоий психология, психология фанида етакчи йўналиш бўлиб қолади, бошлангич гуруҳларнинг ўз аъзоларига, уларнинг фаолиятига, одамларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигига, меҳнат интизомига ижобий ва салбий таъсирни ўрганиш, ва умуман замонавий ишлаб чиқаришда психолигик омилларни ролини ўрганиш хусусан норасмий муносабатлар ва бошқалар амалий аҳамиятта эга эди. Ижтимоий - психолигик ҳодисаларни ўрганиш айниқса (гуруҳди ривожланиш жараёни) иккинчи жаҳон уруши даврида фаоллашди (бўлимларнинг бирлашганлиги ва харбий жанговор қобилият) жангнинг жиддий экстремантал вазиятлари таъсир кўрсатиш шароитларида гуруҳ ичидаги алоқаларнинг мустаҳкамлиги ва бошқалар. Гуруҳлар психологиясини ўрганиш фақатгина илмий доирада бўлиб қолмай балки ишлаб чиқаришда бошқарувда ходимларни тайёрлашда, меҳнатни илмий ташкил этишда, ишчи гуруҳларини, илмий гуруҳларни бошқарув органларини тузишда кенг қўлланила бошланди. Бизнинг мамлакатимизда ижтимоий психологиянинг ривожланиши таҳминан ўтган асрнинг 20 йилларнинг бошларида рефлексология ижтимоий ҳаётни рефлекслар тўплами сифатида кўрсатишга ҳаракат қилган вақтдан бошланди. Ундан кейин эса психотехника деярли тақиқлаб қўйилди, бу демак ҳар қандай амалий психолигик тадқиқотлар, шу жумладан ижтимоий - психолигик тадқиқотлар ҳам тақиқланди. Шундай қилиб ижтимоий - психология психология фанининг мустақил амалий соҳаси бўлиб унга кўп бўлмаган вақтлар оралигига ривожланиб келмоқда. Бу фан ҳақида ҳозирги кунгача илмий тортишувлар тутамаган, ижтимоий психологиянинг фан сифатида умумий қабул қилинган тушунчаси ҳам ҳозирча йўқ, аммо мутахассислар томонидан анъаналар сўзсиз унинг концепцияларига кирадиган муаммолар доираси белгилаб олинган.

Шунинг учун талаба адабиётни мустақил ўрганишда бир саволга турлича, баъзан бир-бирига қарама - қарши нуқтаи назарларга дуч келиши мумкин, чунки фан ривожланиш ҳолатида,

аммо ижтимоий психологияни ўрганишни бошлаётганлар учун бу ҳолат қийнчилликлар тутдириши мумкин, уларни ўқитиш методикасида ҳисобга олиш керак.

Ўқитувчи талабага нима маслаҳат бериши мумкин?

Биринчидан, битта ҳодисани турлича фикрлар, тушунчалар, тушунгиришлар, уларни ажратишга турлича ёндошишлар ҳеч ҳам уни ташвишлантирмаслиги керак. Аксинча бундай турлича фикрларни кўриб уларни бир-бири билан солиштириш далилларини тушунишга ва қарорга келишга тўғрисини танлашга ҳаракат қилиши керак. Бундай ёндашиш аниқ нуқтаи назардан оддий ҳақиқатни билиб олишнинг энг самарали усулини билдиради. Демак, баъзи ижтимоий психологик ҳодисаларни тушунтиришда фарқни сезиб қолганингизда ҳеч ҳам ҳаяжонланманг, балки хурсанд бўлинг, ўйлаб кўришга имконият мавжуд ва муаммога ўз қарашларингизни ишлаб чиқиш имконияти бўлади.

Иккинчидан, агарда ўқитувчи илмий адабиётларда учрайдиган турли нуқтаи назарларни ўз таътифлари билан тушунтириб бергани методик мазмунда фойдали бўлса, бу талаба учун муаммони ўрганиш бўйича жиiddий ва қизиқарли ишлар учун осон бўлади.

Учинчидан, талабаларга ўқув машгулотларида битта муаммо бўйича бир неча нуқтаи назарларни ўрганиб чиқиш керак бўладиган масалаларни ечиш топширилади. Бу мисоллар талабага муаммога турлича назарий ёндашишларни таққослаш ва таҳдил қилишга, мавжуд илмий қарашларни қайси бирини қўллаш ва нима учунлигига ўргатади, келтирилган саволлардан энг қайси бири айни ана шу турларига киради.

Қандай бўлса ҳам замонавий ижтимоий психология назарий ва амалий йўналишларда анча муваффақият билан ривожланиб келмоқда.

Методик мазмунда фаннинг тарихига назар солиб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади, бу талабларнинг ўқув фаолиятига яхши таъсир кўрсатади ва фанни ўрганишга ёрдам беради. Мустақил ишлаш учун талабаларга қўйидаги ўқув топшириқларни таклиф этиш мумкин, уларни семинар ва амалий машгулотларида муҳокама қилиш мумкин бўлади. Бунинг учун уларни давра суҳбати, амалий ўйинлар, ижтимоий психологик тренинглар сценарийлари ва режаларига киритиш керак. Савол ва масалалардан баъзиларини балки маърузаларда ўқитувчи дастлаб тушунтириб ўтиши талаб этилади.

Бу масала ижтимоий психологиянинг предмети ҳақидаги биринчи топшириқда тааллуқли.

1. Адабиётларда «ижтимоий-психология» тушунчасига турлича таътифлар берилади ва ижтимоий психология фани предметини ташкил этувчи муаммолар тартиби берилади. Улар турли муаллифлар томонидан билдирилган бўлиб, бир-биридан фарқ

қилади. Уларни диққат билан үқиб чиқинга ва бу нұқтаи назарлардан бирини танлашга ҳаракат қилинг. Агарда бу нұқтаи назарлардан өч бири тұғри бўлиб чиқмаса, ўзингиз шахсий нұқтаи назарингизни ифода этишга ҳаракат қилиб кўринг.

Ижтимоий психологиянинг турлича қараплари мана шулардир:

а) бу инсонлар муносабатлари муаммоларини унинг шахслараро («мен», «бошқалар») ва гурухлараро («Гурух» «Гурух») шаклларда ўрганадиган фандир, яъни макрогурухлар (алоқа қилувчи) сонида ва микрогурухлар ўртасидаги одамлар муносабатларини ўрганади.

б) бу фан одамларнинг ижтимоий гурухларда иштирок этишлари ҳодисаси сабаблари, уларнинг ҳузды ва фаолияти қонуниятларини ўрганади ҳамда бу гурухларнинг ўзаро психологик тавсияномаларини, шу билан бирга катта ижтимоий гурухлар (халқ, миллат, профессионал гурух), кичик гурухларнинг (жамоалар, оила, дўстлар гурухи) ва бошқалар.

в) бу фан турли оммавий ҳодисаларнинг психологик томонларини ўрганади (тақлид қилиш, таъсирланиш, миш-мишлар, саросима, мода, одатлар, анъанаалар).

г) ижтимоий психологиянинг предмети ижтимоий ҳаётнинг (сиёсий, иқтисодий, маънавий, турмуш ...) турли шакллари психологик аспектларини ва мос равиша: сиёсий ҳаётнинг ижтимоий психологияси, бозор иқтисодиётининг ижтимоий психологияси, санъат ва маданиятнинг ижтимоий психологияси, турмуш ижтимоий психологияси ва шу кабилар.

Муаллифларнинг (Г.М.Андреева, А.В.Петровский, Б.Д.Парыгина, М.Р.Битянова, К.К.Платонова, Е.С.Кузьмин, Р.С.Немов ва бошқаларни) мuloҳаза ва далилларини кўриб чиқинг ва бир хуносага келинг: ижтимоий психологиянинг предметини таърифлашнинг қайси бири сизнингча тұғри агарда бу фаннинг амалий аҳамиятидан келиб чиқадиган бўлсак. Ушбу савол галаблари учун қийин бўлиши мумкин, чунки «ижтимоий психология» курси предмети ва масалалари ҳақидаги биринчи маъruzада ўқитувчи ушбу саволга жавоб топишга ўқувчиларга ёрдам бериш учун маълум назарияни шарҳлаб беришта тұғри келади. Бунинг учун фаолиятни бошланишдаги жамоат, жамоа ва шахснинг ҳам эхтиёжларини қондирувчи сифатида талқин қилишдан иборат бўлган «Ижтимоий психология» тушунчасининг генетик бошланишини кўрсатишгина ғарли ҳисобланади, бу унинг - биринчи томони, иккинчидан бўлса, шахсни жамоани ва ижтимоий жараёнда, яъни ўзининг келиб чиқиши бўйича ижтимоий фаолиятда муносабатлар маҳсулоти сифатида тушунилиши. Шунинг учун «инсонинг ҳаётий муносабатлари юзага келадиган ижтимоий - тарихий шароитларни таҳлил қилиш биринчи навбатда инсон фаолият юритадиган аниқ бир ижтимоий

гурухларни ва ҳар бир бундай гурух ижтимоий алоқалар кенг сиёсатининг элементи эканлиги ижтимоий меҳнатни тақсимлаш вазиятларини таҳлил қилишдан ташкил топади.

Ижтимоий психологияни бундай тушуниш турли илмий тизимларда таклиф этилган ҳар қандай уни тушунтиришлардан тубдан фарқ қиласди.

Шундай қилиб, ижтимоий психология ҳар бири алоҳида шахс индивиднинг гурухларда ўзаре муносабатлари сифатида иштирок этувчи фаолияти жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатлар маҳсулоти ҳисобланади деган нуқтаи назардан инсоният психологиясини ўрганади. Шунинг учун ижтимоий психология инсоннинг гурухда юзага келадиган муносабатлари шароитларини ўрганиш ҳам керак.

Бундай тушунтириш предметнинг ўзини кўрсатибгина қолмай, балки, нима учун айнан уни, бошқа бирор нарсани эмас, айрим муаллифларнинг предметни таърифлашларида иштирок этан бошқа нарсаларни ўрганмаслигини тушунтиради. Агар ўқитувчи фан предметини бундай таърифланиши маъносини очиб берса унда талабаларни ишонтира олади. Талабага нима учун бошқа тушунтиришлар тўгри келмаслигини кўрсатишнинг ўзи қолади.

2. «Ижтимоий психология» тушунчасининг қайси бир таърифга амал қиласлик сўзсизdir: у ўз предметига албатта гурухлар психологиясини киритади, қўйида айтиб ўтилган гурухлар классификацияси (Г.М.Андреева бўйича) билан танишиб чиқиб уларнинг ҳар бирини таърифлаб беринг (агарда мумкин бўлса мантиқий тартибли ва қатъий дефференциал) ва гурухлар ҳар бир турлари бўйича биттадан мисол келтиринг:

- шартли, ҳақиқий, лаборатория, расмий, норасмий, табиий, катта, кичик, диффуз, номинал, жамоа, профессионал, референтли (шу жумладан ижобий, салбий норматив, таққосий, ижтимоий – таққосли).

Талабаларга топшириқлар: гурухларнинг ҳар бир турларига ўзингиз мисоллар келтиринг.

3. Ижтимоий психология мазмуни ўқув пердмети сифатида «ижтимоий психология ўрганиш билан шугулланадиган ҳақиқий гурухлардан» ташкил топадиган деган нуқтаи назар мавжуд (Битянова М.Р. Социальная психология – М. 1994 - 570).

Талабаларга топшириқ: бошқа ҳамма гурухлар билан ижтимоий психология шугулланмайдими?, деган савол ҳақида сиз нима деб ўйлайсиз? Бу саволларни семинар машгулотларида муҳокама этишга тайёр бўлинг.

4. Катта ва кичик гурух орасидаги принципал психологик фарқ нимада?

5. Педагог, раҳбар, амалий психолог учун у ишлайдиган жамоа ичида норасмий гурух борлиги ҳақида мәълумот амалий

аҳамиятта эга бўладими? Агарда аҳамиятта эга бўлса, унда у нимадан иборат бўлади?

6. Битта гуруҳ бир вақтнинг ўзида «референт», «шартли», «кatta», «табий», «ижтимоий», «норасмий», «номинал», гуруҳ бўла оладими?

Агарда шундай бўлса, ўз жавобингизни исботлаб беринг. Агарда бундай бўлмаса бу гуруҳлардан қайси бирини чиқариб ташлаш керак?

7. «Жамоа-ижтимоий қимматли ҳамкорлик фаолиятида ривожланишнинг юқори даражасига эришган умумий мақсадлар ва вазифалари билан бирлашган одамлар гуруҳидир». Жисплашган ва анча олдин уюшган жамоатчилар тўдасини қандай таърифлаш мумкин? Гуруҳ ичида алоқалари даражаси бўйича у жамоага ўхшади, лекин унинг аъзолари биргаликда фаолияти ижтимоий йўналганилиги бўйича жамоага қарама қаршидир. Ана шундай ижтимоий қарама-қарши йўналишли гуруҳнинг қайси бирига кирилган бўлар эдингиз, шунга ўхшашибошқа гуруҳларни кўрсатинг.

8. Ижтимоий психологиянинг асосий обьектини (гуруҳлар ҳамма турларини) ўрганиш асосида бу фаннинг амалий психологик, педагогик раҳбар фаолиятидаги ролини қандай қилиб ифода этиш мумкин: бу талабага бўлажак амалий ишига психология фаннинг бошқа соҳалари бера олмайдиган нимани бериш мумкин?

9. Гуруҳда одатда етакчиси бўлади, у расмий раҳбар бўлиши мумкин ёки у бўлмаслиги ҳам мумкин, у тайинланган, ҳатто гуруҳ томонидан сайланган расмий раҳбардан нимаси билан психологик фарқ қиласди?

10. Иккита фикрни таққосланг: а) раҳбарни ҳурмат қилиш керак, фақатгина шунда жамоада яхши психологик мұхит ва жамоа аъзоларининг ҳамкорликдаги самарали фаолияти бўлади; б) раҳбар қўл остидагиларининг ҳурматига сазовар бўлиши керак ва шунда жамоа аъзоларининг ҳамкорликдаги етарли фаолияти бўлади. Бу икки фикрдан қайси бири сизга психологик анча тўғридек туюлади? Ёки уларнинг иккаласи ҳам бир хилми? «Хокимият обрўси» ва «Обрўнинг хокимлиги» тушунчалари қандай фарқ бор.

11. Етакчининг обрўси нимага bogliq bўлади. (расмий ва норасмий): а) етакчининг «ўзини кўрсатиши» маҳоратига, б) қўл остидагиларнинг ёки ходимларнинг унга бўлган муносабатларига (уни ҳурмат қилишларига) ёки в) унга ҳам бунга ҳам иккаласига бирдек?

12. Ижтимоий етакчига ҳурмат муносабати нимага bogliq bўлади?

13. Муомала - алоқа - муносабат бу нима? Тушунча мазмунини маърузада муаммоли метод билан очиб бериш ва «муомала» тушунчасига бир неча хил таърифлар келтирилган

«маъруза ўзининг методикасиги» IV бўлим 2 параграфи мисолларидан фойдаланиб, талабаларга шундай топшириқ бериш мумкин? «Ана шу тушунчалардан илмий мазмунини ташкил этувчи ижтимоий психологик ҳодисанинг моҳиятини тўла ва аниқ акс эттирувчинини ўзингиз танланг», «Муносабат» - одамларнинг ўртасидаги маълумотлар алмашиши, уларнинг ўзаро алоқалари» (Немов Р.С. психология В3 кн. кн 1. - 1998 - 669), «Муносабат - икки ёки ундан кўп одамлар орасидаги ўрганиш, билиш ёки эфектив - баҳолаш хусусиятли маълумотлар алмашишдан иборат ўзаро алоқалари» (психологик лугат - М, 1996 - 323 б).

Муносабат ҳамкорликда фаолият талаблари оқибатида юзага келадиган одамлар ўртасидаги алоқаларнинг ўрнатилиши ва ривожланиши кўп қиррали мураккаб жараён ва маълумотлар алмашиш, жараёнини идрок этиш ва тушунишни ўз ичига олади» (қисқача психологик лугат - М. 1998 - 229).

Муомала - одамлар ўзаро алоқасидан иборат бўлиб унда эмоционал - сезги ва рационал маълумотларни фаолият билан алмашиш содир бўлади». «Кенг жамоада муносабатлар» тушунчаси», «Ижтимоий муносабатлар бутун тўпламини ўз ичига олади, чунки ижтимоий муносабат - иқтисодий, сиёсий ёки гоявий - ўзининг ижтимоий-психологик томонларига эга ва одамлар ўртасида бевосита ёки воситасиз алоқада намоён бўлади». «Муносабат одамлар ўртасидаги ўзаро алоқалар, асосан бевосита кузатишлар асосланган, «Муносабат» тушунчаси турли ижтимоий ва маданий тизимлар ўртасидаги ўзаро алоқаларни таърифлашда ҳам фойдаланилади» («миллатлараро муносабат», «маданиятлар алоқалар», яъни одамлар ўртасидаги шахслараро алоқаларидан кўра анча кенг маънода», (Замонавий фалсафий лугат - М. 1996 - 337 б).

14. Сиз танлаган тушунча билан «муносабат» тушунчаси илмий мазмундан келиб чиқиб қўйидаги фикрларни таҳдил қилиб чиқинг: «Бола - бу ҳар доим иккита одам - у ва катта одам» (Д.Б. Эльконин). Бу фикр ва топшириқ бўйича IV боб 2§ да кетирилганлардан сиз танлаб олганлигинги билан мос келадими? Ушбу фикр «муносабат» тушунчаси билан мос келадими?

15. Л.С.Выготскийнинг қўйидаги фикрларини таҳдил қилиб чиқинг: «...инсон ўзи билан ўзи ҳоли қолганида муносабат вазифасини сақлаб қолади», буни индивиднинг ўзи билан ўзи муносабати сифатида тушуниш мумкинми? Агарда шундай бўлса, унда кетирилган тушунчаларидан қайси бирига киритиш мумкин?

16. Қўйидаги масалаларни ечинг?

а) 12 та кемачилар жимгина бир кемада кетмоқдалар. Бу муносабатми ёки йўқми? Агарда муносабат бўлса, унда у қайси тушунчага тўғри келади ва уларнинг қайси бирига қарама - қарши?

б) Она бир ойлик боласини ухлатади. Бу муносабатми ёки йўқми?

в) Иисон телевизорда күрсатув томоша қилмоқда, бу муносабатми ёки йўқми? Агар муносабат бўлса, унда маълумотлар алмашиш қани?

г) Маърузачи монолог ўқияпти, аудитория эса савол ҳам бермайди, ҳеч бир фикр билдиришмайди, ёзмайди, фақат эшитиб ўтирибди шу орқали улар тушунишмоқдалар деб айтиш қийин. Буни маърузачи билан аудитория ўртасидаги алоқалар деб ҳисоблаш мумкинми?

17. Адабиётларда тўгридан тўгри ва бошқа йўллар билан, бевосита ва билвосита (ёзма ёки тахминий воситалар ёрдамида) шахслараро ва оммавий муносабатларни кўрсатадилар, илгариги масалаларга қайтинг (16) ва беринг:

«В» масалани воситали муносабатта тааллуқли деб ҳисоблані мумкинми? Агарда шундай бўлса, унда маълумотлар «Алмашиш» қани: кемачилар ҳаракатларини қайси бирига киритиш мумкин: барча ҳаракатни сезиш орқали муносабатгами ёки бевосита муносабатда фаолият алмашиниши орқали;

18. Муносабатлар вазифалари: 1) боғловчи, 2) шакллантирувчи; 3) «тасдиқловчи» 4) шахслараро «индивидлар» ўртасидаги ўзаро муносабатларни ташкил этиш ва олиб бориш; 5) шахснинг ичидаги (ўзи билан ўзи диалог) муносабат

Бу вазифларни бажариласлиги нимага олиб келиши мумкинли-гига мисол келтиринг, боғловчи вазифасини бажармаслигига мисол – муваффақиятта эришилмаган Вавилон минорасининг қурилиши ҳақидаги диний ривоят ва бошқалар.

19. Миллат психологияси (элатлар, халқлар) – ижтимоий – психологик билимларнинг алоҳида соҳаси, у ҳар бир миллат ва халқларнинг бошқаларидан ҳамда унинг тили ва маданиятини, турмуш тарзидан фарқ қуловчи ҳақиқий мавжуд ҳиссиётлари, қайфиятлари, фикрлари, феъли, амал, одатлари кечинмаларини акс эттиради. Савол: миллий психологияни ўрганиш билиш ва ҳисобга олиш инсоннинг амалий фаолиятида қандай мақсадлар ва нима учун керак? Туб маҳаллий миллатнинг психологиясини маҳсус ўрганиш керакми?

Мисол учун рус одамлари билан ишловчилар рус миллий психологиясини ўрганиш ёки ўз – ўзидан яхши муносабатлар юзага келиши керакми?

20. Кичик гурухлар психологиясига (меҳнат, илмий, педагогик, жамоалар): сизнинг фикрингизча гурухга раҳбарлик қилишининг қайси усулуви энг кенг тарқалган (иккни мумкин бўлган услубдан бирини танланг):

Директив услуг	Услуг элементлари	Демократик услуг
Фақатина яқин келажак мақсадлари қўйилади, узоққа	Мақсадга интилиш	Яқин ва узоқ мақсадларни гурухга батафсил етказиш, гурухнинг келажакдаги

мұлжалланған мақсад эса гурухға номағым			ривожланишини күрсатиб беринш.
Раҳбар маълумотларни ўзи учун йигади, гурух учун эса у ўз вазифасини бажариш учун кераклилігini етказади.	Маълумот бериш		Раҳбар ва гурух уртасида очиқ ва ўзаро маълумотлар алмашиш
Раҳбар бир ўзи ёки яқин ходимлари билан ҳал этади ва гурухдан бажаришни талаб этади.	Қарор қабул қилиш		Гурух бўлиб муҳокама этиш, муҳокамаларда гуруҳлар вакиллари билан маслаҳатлашиш асосида раҳбар қарор қабул қиласи.
Гурух фаолиятини раҳбар томонидан тўла ва доимий назорат қилиб борилиши	Назорат		Қарор қабул қилиши ва олинган итижани назорат қилиш ва оралиқда гуруҳнинг ўзини назорат қилиш
Соф кўринишида умавжуд эмас, бевосита шаклида ҳисоботлар, баҳолаш, хуносалар, раҳбарият томонидан назоратчиларнинг қарорлари, муҳокама этилмайдиган манбалари, фаолият якунлари бўйича раҳбарнинг сўзсиз қарори	Жавобнинг қайта алоқаси		Бутун фаолияти давомида мунтазам оқими, фаолият давомида ва якунида муваффақиятларни фаол рагбатлантириш.
Юқоридан пастга аниқ, тушунарли, қисқа бўйруқлар	Алоқа хусусиятлари		Пастдан юқорига муҳокама ва танқидга рухсат этилади. Муҳокамалар, умумий қарор қабул қилиш ва қарорларни бажарилишини боришини аниқлаш давомида вазифанинг аниқлиги намоён бўлади.
Қатъий чегараланған	Ваколатларни тақсимлаш		Кенг фойдалана олади.

Саволлар

- 1) Бир услубнинг алоҳида хислатларини бошқа услуб хислати билан қўшиб ва аралаштирган ўлда янада самаралироқ учинчи услуб яратиш мумкинми?
 - 2) Агарда мумкин бўлса сиз нимани таклиф этган бўлар эдингиз ва қандай мақсадда
 - 3) Келтирилган услублардан қайси бирини (агарда уларга изчиллик билан амал қилинса) самаралироқ ва нима учун?
21. Жамоадаги шахслараро низолар келишмовчиликлар:
- 1) ҳар доим зарарли.
 - 2) табиий ҳол ва шунинг учун уларни «Фойдали ёки заарли» деб ҳисоблаб бўлмайди.
 - 3) келишмовчиликлар баъзан фойдали, агарда қонуний асосда содир булаёттан бўлса, бу жавоблардан қайси бири сизнингча тўғри? Сизнинг жавобларингиздан келиб чиқсан ҳолда: жанжал, низоларни олдини олиш керакми? Ёки уларни табиий ҳол деб ҳеч нарса қиласлик керакми, лекин улар юзага келганда тортишаётган томонлар учун мос келадиган усул билан низоли вазиятни дарҳол бартараф қилиш керакми?

Бу йўллардан қайси бири сизнинг фикрингизга психологик жиҳатдан тўғри?

22. Кичик гурухларда умумий келишилган фикр, қарор, холосага эришиш учун мунозараларни қандай олиб бориш керак?

- муаммони кўрсатиб беринг ва «нима қилиш керак» деган саволни қўйиш керак;

- турлича фикрларга қулоқ солиш керак (бир бирини тўлдирувчи ва бир-бирига қарама- қарши);

- ҳақиқатта яқин турли фикрларни келтириш орқали мунозарани кескинлаштиринг, шу билан жамоатчилик фикрни рагбатлантириш.

- умумий ягона фикрга эришиб (ёки кўпчилик қўллаган мантикий тўғри холосага) холосани ифодалашни таклиф этиш.

Кундалик хаётингизда учраб турадиган ўзингизга маъқул масалалардан бири гуруҳли қарор қабул қилиш бўйича мунозаралар ташкил этиш режа - сценарийсини тузинг.

23. «Муносабатлардаги тўсиқ» тушунчасининг мазмунин нима? У «коммуникатив тўсиқ» билан мос келадими?

24. Таклиф этилган адабиётларни маъруза матнлари билан солиштиринг ва юқорида келтирилган психологик масалаларни ечишда мустақил ишлаб чиқсан жавобларингизни ўрганиш асосида қўйидаги саволларга жавоб беринг.

1) Ижтимоий психологиянинг Назарий аҳамияти ва унинг психология фанидаги ўрни қандай баҳолайсиз?

2) Раҳбар, педагог, амалий психолог касбий фаолияти учун ижтимоий психологиянинг амалий аҳамияти нималардан иборат?

Ижтимоий психология ижтимоий ҳаёт муаммолари, шахсни ривожланиши, жамиятни ҳаётга муносабатларининг психологик қонуниятларини ўрганади.

ТАЛАБАЛАР ЎҚУВ МАШГУЛОТЛАРИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ ВА ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ

«Назорат» атамасини қўйлашга педагогик ўқув жараёнида ва педагогик психологияда турлича ёндашилади. Педагогика назариясида ва педагогик амалиётда «назорат» атамаси «кенг» ва «тор» маънода учрайди. «Кенг маънода» нимадир текшириш, «тор маънода» эса, кибернетика руҳиятидан келиб чиқиб, «ўз-ўзини бошқариш учун характерли бўлган тескари алоқа тамойилидир». «Педагогика» ўқув қўлланмасида бу тушунча юқоридагидек изоҳланади. Бундан келиб чиқадики, «ўқувчиларнинг ўқув машгулотларини назорат қилиш ташқи тескари алоқани ва ички тескари алоқани таъминлайди». «Ташқи тескари алоқа» тушунарли бўлиб: бу ўқув материалининг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилишини текшириш дегани (назорат-сўровлар, ёзма ишлар, имтиҳонлар ва х.к.), буарни барчасини ўқитувчи ташкилаштиради. «Ички тескари алоқада» эса, «ўзгача» - ўқувчининг ўз-ўзини текшириши, бу ҳақида бир нечта умумий сўзлар, улардан ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқаришида «тескари алоқа»нинг «ички» характерини нимадан таркиб топганини тушуниш мумкин. Бу ҳам барибир «машинали» ёки «машинасиз» дастурлаш воситаларини қўйлаш орқали ўқитувчи ёрдамида ташкилаштирилади. «Ўз-ўзини назорат қилиш» атамасини қўйлаш орқали муаллиф, ўқувчилар аниқ савол ёки масалаларда ўзини текшираётib ўзларининг қай меъерда материални ўзлаштирганларини текширадилар. Бошқача қилиб айтганда, улар ўз-ўзларини текширадилар ва баҳолайдилар. Бу эса амалиётдан маълум бўлганидек, ўқитувчи ёки муаллиф томонидан ўз-ўзини текшириш саволлар бўйича амалга оширилади. Бу ҳам таркиби бўйича «ташқи назорат»га киради.

Педагогик психологияда «назорат» тушунчаси бир мунча ўзга маънода – «ўқув жараёни»дек – қўйланади. Ўқувчиларнинг ўқув машгулотлари жараёни ва унинг таркибий элементи сифатида киради. Назорат – ўқув машгулотининг сўнгги натижаси бўйича ўзлаштириш сифатини текшириш каби эмас, балки ўқувчининг ўз ақдий жараёнларини унинг таркиби ва тавсифи (принциплари, қонуниятлари, қоидалари) бўйича ўқилаёттан ўқув топшириқларининг тўгри бажарилиши учун мўлжалли асосдек хизмат қиувчи назария каби амалга оширилади.

Билимларни ўзлаштириш жараёнини бошқариш механизми ҳақида гапирилганда, Н.Ф. Тальзина назоратни унинг созлашдаги зарурий таркибий элементи сифатида қарайди. Агар

бошқарылаёттан жараён мавзуси билан ҳамжихатлиқда борадиган (ёки дастурлы үқитиш учун - дастур) бұлса, унда ҳеч қандай коррекция талаб қыладиган құшимча ҳаракатларни юзага келтирмайды. Бироқ жараённинг қандайдыр дастурдан чекинишини күриш биланоқ, педагог унинг чекиниши характеристері ҳақидаги тескари алоқа жадвали бүйича тушаёттан маълумотларни құллаб, дарқол, талаб этилган соңға йұналтирилған ҳолда үқув машгулотларини үтказиш бүйича тәдбиrlарни құллайды. Бу сөзловчи ҳаракатда, тескари алоқа назорат каналидек чиқады, улар педагогик жараённинг охирини күтиб үтирасдан, жараённинг бориши ҳақида маълумотларни олади, бу эса унга дарров таъсир үтказади. Үқув машгулотларининг бориши бүйича назорати ва коррекцияси - мана шу назораттинг тушунилишида нималар муҳим, агарда үқув машгулотлари тутаган бұлса, энді аралашыннинг иложи йүқ. Агар үқув жараённинг натижаси шундай бұлса, инсон үзлаштира олмаган ёки дастурни ёмон үзлаштиргани, фақаттана жараён охирида бўлади, бунда эса энді уни тўтирилашга имконият бўлмайди.

Тескари алоқани үқув жараёнида қўлланилиши қўйидаги икки муаммо ечимини ўз ичига олади. Биринчидан, томондан үқитиш мақсадида, бошқа томондан эса үқитишнинг психологик назарияси асосида назорат остидагилар тавсифномаси мажмuinи ажратиб кўрсатади. Буни эса үқитувчи дастурлар тузища асос қилиб олади. Умумий қоида қўйидагилардан ташкил топади яъни мустақил тавсифнома назоратга олинади, уларнинг таркибий үзгариши бир сифат ҳолатидан бошқасига ўтишига олиб келади.

Иккинчидан, тескари алоқанинг частотаси (оралиги)ни аниқлаш, кузатувчининг тескари алоқа деб номлагани мукаммал деб ҳисобланади. Үқув жараёнига ушбу ҳолатни механик тарзда олиб ўтиш самарали чиқмаган. Бунинг сабаби қўйидагича изоҳланади; назорат үқув жараёнида фақаттана тескари алоқа функциясини бажарибгина қолмай, балки мустаҳкамлаш функциясини ҳам бажаради. У үқувчининг мотивациян мұхити билан ҳам шунингдек bogliқdir.

В.Б.Давыдов назоратни үқув машгулотидек кўриб, унинг остида бошқа үқув машгулотларининг үқув масалалари ва шартшароити талабларига мослигини аниқлашдир. Назорат үқувчига ҳаракатларнинг услубий таркибини үзгартириб, олинаёттан натижага ва ечилаётган масала шароитлари хусусиятларининг у ёки буниси билан унинг алоқасини аниқлашга имкон беради. Шунинг натижасида назорат ҳаракатларининг операцион таркиби ва уларнинг бажарилиши тўғрилиги керакли ҳажмини таъминлайди.

Назорат, уни бажариш шароитларининг операцион ҳаракатлар таркибига мослигини аниқлашга имкон бераб, таркибсиз рефлексларга асосланади. Таркибий рефлексияни

инсон томонидан шахсий ҳаракатлари асосида күриб чиқиш өз излаш билан боғлиқ.

Шу тариқа психологияк нұқтаи назарда талабанинг ўқув фаолияти деганда – ўз-ўзининг назорати, ўзининг ўқув фаолияти борасида аниқлігіни таъминловчи специфик ўқув фаолияти шакли тушунилади.

Ўз-ўзини назорат қилишнинг педагогик тушунчаси эса, ўқув фаолиятини вақті-вақті билең текшириб, боришини эмас, балки ўзлаштириш натижалари бүйича ўқувчи томонидан ташкиллаштирилган ўқув фаолиятидир.

Хозир эса, биз ўз-ўзини назорат қилишнинг ўз-ўзини бошқаришга асосланган ўқитиши услуги ва талабанинг ўқув фаолияти сифатида қарамоқдамиз. Бундан келиб чиқиб, биринчи курс талабасининг иложи борича тезроқ, шахсий ўқув фаолиятини шундай тұтры ва аниқ ташкил этиши керакки, уңда ўқув материали уни ўзлаштириш давомида зудлық билан, кечиктирмай ўзлаштирилсек. Демек, бир неча күн тайёрланиб ва дархол, бир уринищда ўқылган дастурлар бүйича жавоб бермаслық учун, имтиҳон сессияси келишини күтиб үтирмасдан, ҳеч нарсаны орқага сурмаслик, ўзлаштирилмаган маъруза матнлари ва ўқимлаган илмий матнлар ва ўқув адабиётларни тұпламаслик керак. Афсуски, күп биринчи курс талабалари бундай йұл тутишмайды. Талабаларнинг бундай иш услуги олдидан маълум: билимлари саёз, парчаланған, ҳаёт ва амалиёт билан кам болғанға, исботланмаган, узук-юлуқ, шунинг учун күпі уннутилган эсдагилари ҳам бир-бири билан, мантиқий болғанмаган, ўзлаштирилмаган қисқаси, фан предмети бүйича илмий тоғшириқларнинг бутунлиги, аҳамияти узвий боғлиқ ҳолатдек тушунилмасдан эсда олиб қолинган.

Биринчи кунданоқ талабанинг психологик ритм бүйича, күнма-күн, янги илмий маълумотларни ўзлаштириш учун ўқув фаолиятининг назоратига уни ўргатиши лозим, бу педагогика ва услугибенди тиши бүйича ўз-ўзини назорат қилиш деб аташ мүмкін.

Юқорида таъкидланғанидек назоратта ўргатиши берилған муаммо бүйича маҳсус ўқув машгулоттарини англишиши лозим эмас. Балки ўқув фаолияти шарт-шароитлардан келиб чиқиб белгиланышы лозим. Ўқув фаолияти қуйидагича ташкиллаштирилади: талаба ўқув тоғшириқларини бажариш жараённанда, уни ечиш бүйича барча фикрий операцияларини қадамма-қадам назорат қилиб, ўрганилаёттан назарияга айнан мос равища бажарылсın, фақаттана шу шароитда у исталған натижага ерища олади.

Назоратнинг ўқув фаолиятига ўргатиши бүйича алоҳида ташкиллаштирилған машгулотлари одатда ўтказилмайды, чунки белгиланған фаолиятига ўқитиши жараённининг ўзи дарслар давомида амалға оширилади. Бир вақтнинг ўзида тоғшириқнине

шаргларини ўйлаб чиқиши, таҳлил қилиш ва талабаларни баҳолаш, ечимларини режалаштириш ва қабул қилиш бўйича бошқа ўқув фаолиятини биргалиқда бажариш билан амалга оширилади. Бироқ, ўқув фаолиятлари ўқитувчи томонидан шундай ташкиллаштирилиши керакки, уни амалга оширилиши жараённада ўқувчининг қандай қилиб ўрганилаётган назариянинг меъёrlари, қоидалари, қонунлари ва бошқа талабарини қўллашига бутунлай боғлиқ бўлади. Бундан ташқари тошлириқлар шундай тузилиши керакки, унинг ечими аниқлиги шу талабларга риоя этишга боғлиқ бўлсин.

Психологик назарияни ўқишида ҳам бошқа назарияларда бўлгани каби, талабалар ғисхологик фактларни текшириш ва билишга мўлжалланган машқларни ечишда улардан фойдалансин. Масалан, психологик фаолият тушунчасини ўзлашгириш учун талабаларга берилган ўқув тошлириқларига мурожаат этамиз. Қўйида келтирилган топшириқларни аниқ ва тўгри ечиш учун талаба «фаолият» тушунчасининг белгилари билан ўзининг ақлий операция жараёнларини доимо таққослаши зарур. Бу белгилар эса, талабаларга ёздириб борилади: аввал тушунчанинг дифференциацияси, сўнгра фаолият таркиби (мотивнинг қандайдир талаб билан боғлиқлиги, мақсади, воситаси натижаси). Мана энди талаба топшириқни бажаришда эҳтиёжлар даражасига қарайди. Унда психологик фаолият белгиларининг мавжудлиги ёки йўқлиги таҳлил қилинади. Агар мавжуд бўлса, унда бу «фаолият»ни тушунчасига тааллуқли, агар йўқ бўлса, унда бу «фаолият» психологик маънода эмаслигидан иборат.

Юқорида ўқув операцияларини кўриб чиқиб, таҳлил қилинади. Талаба ўқув топшириқларини доимий назарияга асосланиб ечади, ҳал қиласди, уларнинг бажарилиш жараёнини эса (фаолият тушунчаси) мана шундай назорат қилишдир. Е.А.Камилова тадқиқотларида ушбу тушунчага мисоллар талайгина.

Шундай қилиб, қўйида келтирилган мисоллар фаолият тушунчасини мазмунан очиб бера оладими?

- 1) Чарчаган мусоғир, оёқларига дам бериш учун, тўнка устига ўтирди.
- 2) Менделеевнинг ҳозирги кунда «Элементларнинг даврий системаси» номи билан танилган, кимёвий элементлар жадвали тушига кирган ўша жадвални у 1869 йил ўзи кашф қилган шолда қонун яратган эди. Жадвал унинг тушида кўринганлиги фаолият бўла оладими?
- 3) Талаба маърузани маъносига тушунмасдан, таркибини тўлиқ ўзлаштирамасдан, тез ёзаяпти. У фаолият билан бандми?
- 4) Ўқувчи шеър ёдлаяпти, иккинчиси эса аллақачон ёдлаган ва ҳозир жим ўз ўртогини эшитяпти. Икковидан қай бири фаолият билан банд? Ёки икковими? Нима учун?

- 5) Тегирмон тармоги ёқилди, у ишлаяпти, қоллар тез унга тұлаяпти. Бу ерда учта феъл мавжуд. Улардан қай бири фаолиятни англатади?
- 6) Навбатчи мұщандис тантанавор равища да янги гидростанциядаги «асосий тармоқни» ишга түпіради ва шуңдан сұнг мана 40 йилдиркі ГЭС ишламоқда, аввал бошида электр энергиясини Ўзбекистонға, әндилікдә вилюятларға узатмоқда. «Ишга түпірді» ва «ишләяпти» феълларидан қай бири фаолиятни англатади ёки иккі түшүнчә шам мазмунан бир хилми?
- 7) Тренировкада спортчининг югуриши ва қонунбузарнинг назоратчидан қочиши, югуриш – бу ерда қайси бири фаолият.
- 8) Күзиккі оғтағ инсон тепасида айқын бөшини күриб құрқувдан бақыряпти? Бу фаолиятми?
- 9) Болалар мәхмөн күтиш үйнашыпти, дастурхон безатиляпти, дастурхон газетадан (овқатты тарелкалар, қошиқлар, пичоқлар, үйинчоқлы, газета қозозидан салфеткалар, «нон» ва ҳ.к.) «мәхмөнлар» (құғиртоқлар)нин үтказишади, дархол барчасини бузышади (мәхмөн құлмасдан) яна бошидан овқат пиширишади, стол тузатышади, мәхмөнларни үтказишади ва ҳ.к. уләр фаолият билан маштулми?
- 10) Күтилмаганда, севган командағы дарвозасига киристилған голдан стадиондаги (томушабинлар) мухлисларнинг ҳайқириги фаолиятми?
- 11) Командир яқынлашаёттан танқдан құрқиб, орқага қочаёттан аскарлардан бирини күриб, «Тұхта, ёт!» деб бақирайапти. Фаолиятми?
- 12) Ёзувчи мана ярим соатдан бери нимадир ёзиш учун стол устида үтирибди, лекин ёзмаяпти. Бу ерда фаолият борми?
- 13) ЭХМда маълумот берилепти: сизнинг ҳаракатингиз хато. Бу нима фаолиятми?
- 14) Телефон тармогининг нариги тарафидан кимдир жавоб бермоқда: «Сиз рақамни нотүрги тердингиз». Жавоб берәёттан томонға нисбатан бу фаолиятми?

Куриб турганимиздек, бу мисоллар оддий турмушдан олинган, жуда содда мисоллардир ва бундай машқларни тайёрлаш үқитувчи учун унчалик қийинчилік тұздырмайды.

Бироқ талаба бу саволларнинг бирортасига ҳали тұтры жавоб берса олмайды, агар құл остида фаолиятнинг психологик түшүнчеси илмий таркибини шу түшүнчә белгилари ёзилған асосынан құлланмаси бұлмаса ва мана келтирилған машқларнинг шароитларини бақолаш ва таҳдил қилиш, ечимини уйлаб топиш ва уннинг түшүнчесини талабанинг доимий таққослаши ёрдамида үрганилаёттан белгилари ёзилгани билан уларнинг тұтрылигини аниқлаш бүйіча үқув фаолиятидир. Бу назариянинг үқув ҳаракати ва айнан у «фаолият» нинг психологиялық илмий түшүнчесини шакли

белгисини, қайта ўрганишсиз, машқларнинг амалий психологик жиҳатдан фактларда берилган тушунчага тегишилиги ёки тегиши эмаслигидек ҳаракатларни амалий ишлаш жараёнида қўшимча ўрганишларсиз ўзлаштиришдир. Тушунчанинг илмий таркибини ўзлаштириш амалий ўзлаштириш натижасида бажарилади, чунки уни ҳаётта таалуқлилигини тушуниш ва тушунгандарни мустаҳкам эслаб қолища рўй беради.

Берилган ўқув фаолиятини ташкиллаштиришга келганда бунда исталган ўқув материалини бундай тарзда ўзлаштирилишини орқага суришга имтиҳон сессиягача ташламасдан ўрганиш билан эришилади. Ўқув фаолиятининг назоратининг психологик тушунчаси юқоридағиларда ўз аксини топади.

ТАЛАБАЛАР ЎҚУВ ФАОЛИЯТИНИНГ КОРРЕКЦИЯСИ

«Назорат» атамаси психологик тушунчаси бўлган билан бир қаторда педагогик кўриниши ҳам мавжуд. Юқорида айтиб ўтиланидек «педагогик назорат» деганда «ниманидир текширилиши» тушунтирилиб, унда ўқув жараёнида эса ўқувчи фаолияти унинг натижалари, билиш кўникмаси ва тушунчаси сифатида текширишдир.

Услубий илмий тартибда психологияни ўқитиши методикаси илмий педагогиканинг қисмиди. Шунинг учун талабаларнинг ўқув фаолияти натижалари назоратни ташкиллаштириш услуби психологиядан ташқари яна педагогик назария ва педагогик амалиёти тажрибасига ҳам асосланиши керак. Бу ўқитиши натижалари назоратнинг барча усул ва услубларига таалуклari ва ўқув материалининг индивидуал сұхбатларда гурӯҳ машгулотларида ёзма назоратда, курс ва диплом ишларида, синов ва имтиҳонларида ўзлаштирилғанлиги сифатини даврий аниқлаш билан амалга оширишнинг шакл ва вақти бўйича фарқларда чегаралар мавжуда эмас. Барчаси пайдо бўлган шарт-шароитлар ва шунга мос ўқитувчининг фикрлари асосида ташкил этилишига боғлиқ. Масалан: агарда илмий адабиётта бўлган енгил қарашларни сезилса, у ҳолда ёзма сўров шаклида ёки семинар машгулотларда тавсия этилган маълумотномалардан муҳим маълумотларни ўзлаштиришлари зарур бўлган жиҳатларни муҳокама қилиш орали талабалар билимни текширишни ташкиллаштириш мумкин.

Ўқитишининг якуний текшириши деганда эса, семестр ёки йиллик (утилган курс бўйича) битирув давлат имтиҳонларини ёки диплом ишларини тушуниш қабул қилинган.

Баъзи бир ҳолатларда курс ишларини ѡшам ўз ичига олади, чунки бир томонидан қандайдир муҳим илмий муаммони ўзлаштириш туталланади, бошқа томондан курс имтиҳони ёки

диплом иши (берилган фанда) бўйича тайёрлов босқичи вазифасини бажаради. Шу тариқа курс иши тенг меъёрда курсни ўзлаштиришдаги оралиқ натижага келишдек ёки ўрганилаёттганлардан узвий муаммосини ўзлаштиришнинг якуний натижаси сифатидаги кўрсаткичидек қаралиши мумкин. Щунинг одатда учун курс ишларини ёзаёттандада уни бажариш вақти ва сифатига етарлича қатъий тадаблар қўйилади. Бу нафақат ўқиш, балки яна илмий изланиш машҳларини ечишидир.

Ўқиш фаолиятининг асосий педагогик функциялари қўйидагилар:

- ўтилган ўқув материалини талаба томонидан ўзлаштирган сифатини текшириш ва баҳолаш;

- барча талабаларнинг ўқув дастурини ўзлаштириши умумий ва ўз олдиларига қўйилган мақсад билан ўқиш натижаларини таққослаш воситасида ўқув жараёнининг самарасини баҳолаш;

- ўйл қўйилган камчиликларни бартараф этиш ва эришилган ютуқларни кўпайтириш бўйича асосий йўналтирувчи чораларни режалаштириш, ўқув фаолиятини ташкиллаштиришнинг самарали усул ва услублари талабаларнинг мустақил ишларини ташкиллаштиришни ўзлаштириш ва кенгайтириш ва ҳ.к.

Семинар синов ва имтиҳонлар назорат ишлари курс ва бошқа ёзма ишларини ўтказгач, шунингдек, амалий ва лаборатория машгулотларини текшириб бўлгач ўқув дастурини тузатиш ва унинг сифат кўрсаткичини оширишга йўналтириш бўйича чоралар кўрилади.

Педагогик назорат жадвалини самарали ишлаш учун бир неча талабаларга жавоб бериш зарур.

Биринчидан назорат объектив бўлиши керак. Бу дегани барча ўқитувчи ва талабалар ўқув фаолияти ҳолатини баҳолаёттандада келишилган умумий жиҳатлардан уларнинг нимага асосланганлигини олдиндан барчага маълум бўлиши керак.

Иккинчидан, назорат натижасида қўйилган баҳолар ҳажми ўзгармас деб ҳисобланади ва ҳеч қайси тарафдан на назоратчи, на назорат қилувчи томонидан шуҳбаланишга йўл қўйилмайди, чунки улар иккала томонга ҳам маълум бўлган объектив критерияларига асосланганлигиdir.

Учинчидан, назорат ва унинг натижалари ошкораликни талаб қиласи, чунки ҳар бир қизиққон шахс (ўқитувчи ёки талаба) декан ёки кафедра мудири уларни тўлиқ ўрганиб чиқишилари, уларга асосланған хуросалар чиқаришилари мумкин бўлсин. Хуросалар ўзлари учун ишончли ва жадвал ижобий ишларни ҳар бирига алоҳида тааллуқли бўлган ўқув жараёнини йўналтирилишининг зарурий қисмлари бўйича танланган бўлиши керак.

Қўйилаёттан баҳоларнинг асосланганлиги ва объективлигини таъминлашнинг етарлича қулай ва таъсирчан воситаси олий ўқув даргоҳларининг тажрибаси кўрсаттанидек ўқув муассасада маҳсус

ишлиб чиқылган, факультетда расман тасдиқланган, шунга мұлжалланған ўқув көнгашыда талабаларни семестрдан семестрға үтиши, курсдан курсга күчиришдеги аттестация шароитлари ҳақидағы ҳужжаттаға болғықдир. Үшбу ҳужжат турлича номланиши мүмкін. «Талабалар аттестацияси шартлари» ёки «дастурни үзлаштириш даражасини бақолаш критериялари» ва ҳ.к. Бироқ мақсади битта назорат қилинаёттан объектни бақолашға бир хилда ёндашищдір. Мисол сифатида бундай ҳужжат варианtlаридан бирини көлтириш мүмкін. Олай ўқув юргарининг бирида тажриба тариқасида ишилатилған ва ишлиб чиқылған психолог амалиётчиларни тайёрловчи муассаса томонидан талабаларни назорат қылувчи, ўқытуvчилар томонидан ҳам умумий қониқиши ҳосил қылған ҳужжатларидан бирини мисол тариқасида көлтириш мүмкін. Үндаги ҳамма нарса ҳам қар томонлама аниқлаштирилған бұлmasлиги идеалдан узоқ бұлиши (умуман идеал амалда бұлиши ҳақиқатдан йироқ) мүмкін, аммо у шуниси билан яхшики у иккى томонға назорат қылуvчига ҳам, назорат қылышуvчига ҳам, айнан нима текширилиши ва бу қандай бақолаши ҳақида етарлича аниқ қатый мұлжалларни беради.

Мана шу талабаларнинг дастурни үзлаштириш сифатини бақолашға таалуқтам ҳужжатдан парча.

Факультет талабаларини аттестацияси шартлари

1. Талабалар аттестацияси улар ўқыған ўқув фанининг үзлаштириш даражасига күра, имтиҳон ва синовлардаги текширувлар натижалари бүйича үтказилади.
2. Үзлаштириш даражаси. Талабанинг бұлажак амалиётчи психолог мутахассиси ва унинг бұлажак касбий ғаолиятига таалуқтам тайёрғарлғығы умумий мақсадларидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Шунинг учун имтиҳонда үндан иккى назарий (билимга) ва амалий (маҳоратта) қысмлардан иборат саволларға жавоб беріш талаб қилинади. Агар савол тузилишида бундай бұлинниш бўлмаса доимо шунга тайёр бўлиши керак. Талаба доим назарий ҳолатларни ўзи билган ҳәётий мисоллар асосида кўрсатиб беріши керак.

Бу дастурни үзлаштириш чукурлиги китоб матнини (дарсликлар ва бошқа адабиётлар) услубий тұгры эслаб қолиши (хотираси бүйича айтиб беріши) бүйича бақоланмайды, аксинча олинган билимларни амалий ҳолатда қўллай билиши бўйича бақоланади.

3. Талабалар билимларига алоқида психологияк цикл бўйича ўқув фанларига қўйилған талаблар:

- **психология тарихи бўйича - имтиҳон билетлари талаб қилаёттан ҳажми ва ракурсда психология ривожига йұналтирилған аниқ босқичини талаба билиши, бундай ривожланиш қандай амалий талаблардан келиб чиққанини асослаш, тушунтира олишини, исботлаб беріши;**

- умумий психология бўйича назарий саволларни билиши ва ўз билимини амалиётда қўллай олиши аввалдан берилган амалиёт топширигини бажариши ёки назарий ҳолатни кўргазма қилувчи ё тасдиқловчи ҳаётдаги мисолларни келтириш;

- педагогик ва ёш психология бўйича талабанинг онтогенезда шахснинг психик ривожланиши ҳақидаги қонуниятларни, шунингдек болалик чогида бу ривожланишининг асосий босқич ва даврлари ёки тарбия ва таълимнинг психологик асослари ҳақида шахснинг психик ривожланишининг умумий шаклларини билишида иборат. Шунингдек имтиҳон қилинаётганда самарали педагогик амалиётнинг асосида ётувчи, унинг илмий пойдевори сифатида хизмат қилувчи психик ривожланишининг қонуниятлари асосидаги мисолларда кўрсатиб бера олиши лозим.

Ижтимоий психология бўйича ижтимоий гуруҳларга киритилган инсонларнинг фаолияти ва хулқ-атвори қонуниятлари ҳақидаги яна шунингдек ана шу гуруҳларнинг психологик тавсифи ҳақидаги саволларни билиши, гуруҳнинг хатти-щаракати ёки гуруҳ фаолиятидаги ҳолатларни таҳдил қилиш учун шу билимларни қўллай олиши:

- маҳсус курслар бўйича умумпсихологик ижтимоий психологик ва педагогик-психологик қонуниятларни оммавий аҳамиятини болалар ва катталарга таълим ва тарбия беришдаги назарий ва амалий топшириқларини ечиш учун билиши ва шу билимларни педагогик ҳолатларини психологик баҳолаш ва таҳдил қилиш учун ижодий қўллай олиши.

4. Имтиҳон ва синовлардан ташқари талабани аттестация қилиш учун асос бўлиб, унинг семинар ва амалий машгулотлар натижалари, курс ва назорат ишлари сифати бўйича ўқитувчи томонидан аниқланган оралиқ бащолашларини Гўказиши ўзлаштиришига хизмат қилиши мумкин.

Бундай ҳолатда талаба берилган фан бўйича имтиҳонсиз (синовсиз) «аъло» баҳо билан аттестация қилиниши мумкин.

Бу ерда етарлича талабанинг билими ва маҳоратига аниқ ва қатъий талаблар белгиланади. Шубҳасиз ҳужжатнинг қулайликлари деб – талабанинг ўқув фаолиятининг шундай натижасики, ўқитиши сифатини ҳам назарий билимларга ва уни ҳаётда қўллашнинг амалий маҳоратига боғлиқдир. Ўқитувчи назорат қилинувчи назоратчиларга олдиндан таниш бундай критерий ўқитишини ва талабанинг ўқув фаолиятини бошидан аниқ жиҳатдан йўналтириб, психология бўйича ҳолатларда амалий топширикларни ечишдаги маҳоратини кўрсатиш асосида текширишни назарда тутади.

Хозиргача етарли даражада аниқланмаган ва қайта ишлани талаб қилувчи (балки дарс жараёни давомида изланишларни талаб қилувчи) «маҳорат» ва «билиш» тушунчаларининг аниқ таркиби ҳақидаги савол беришган. Гап шундаки, турли ўқитувчилар ва

бошқа назорат қилювчилар унга турли хил таркибларни киритишлари мумкин. Бироқ психологияк жищатдан ўқувли инсон етарлича ишонч ва аниқлик билан ушбу тушунчалардан яширин манбани англаб олиши мумкин. Бу кўрсатилган жиҳатларни қўллаш маҳорати талабаларга салмоқли фойда келтиради, оғзаки жавоб бериш учун имтиҳонларда улардан қандай билимларни назорат талаб қилиниши ва улар нимани ушбу билимларга илова сифатида ҳаётий масалалар асосида кўрсата олишлари лозимлиги юзасидан учун аниқ таассурот қилиб оладилар.

Ушбу жиҳатларни имтиҳонларда билим ва маҳоратларини текшириш учун қўллаш услуги оддий, ҳар бир билимга битта назарий савол ва битта топшириқ киритилади.

Одатда саволлар олдиндан талабаларга маълум бўлади, уларнинг билимларини текшириш учун имтиҳонга киритилган ва дастур билан ҳамжиҳатлиқда тузилган ва талабаларга маълум қилинган психологияк топшириқлар тўпламини қўшиш керак шу орқали улар имтиҳонларга тайёргарлик тартибида барча берилган тўплам топшириқларини ечадилар.

ТАЛАБАЛАР МУСТАҚИЛ ИШЛАРИНИ БОШҚАРИШ

Талабаларни адабиётлар билан мустақил ишлаш маҳоратлари таълим жараёнида шаклланади. Аввалги бобда биз ўқувчи ўқув фаолигини ўрганиб, ривожланиб бориши ўз-ўзини шакллантиришга, ўз эътиборимизни қаратдик. Бунга талабаларнинг фикрлашларини фаоллаштиришга мўлжалланган, уларда берилган юқорида баён этилган барча топшириқлар (савол ва топшириқлар) хизмат қиласди. Асосийси ўқувчи шахсининг илмий ва ҳаётий муаммоларини тушуниш қобилиятини эгаллаб ўзини-ўзи яратади.

Талабани мустақил ўқишига ўргатиш психологияни ўқитиши методикасининг мұхим масалалардан бириди.

Психология ва уни ташкил этувчи бошқа ўқув фанлари гуманитар йўналишдаги бошқа фанлари каби таҳминан бир хил ўрганилади. Лекин унинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд бўлиб уни ҳисобга олмаслик мумкин. У мақсадлари, масалалари, мазмунидир.

Психологияни ўргатишнинг мақсади-инсонни тушуниши у ким бўлишидан қатъий назар у билан тўгри ўзаро алоқалар олиб боришига қаратилган бўлса, унда назарий (китобдан) қоидаларини билиш олий ўқув юритида бўлажоқ мутахассисни ўқитишининг якуний мақсади бўлмай, балки фақат унга эргашиш воситаси ҳисобланади. Асосий мақсад - мавжуд одамлар психологиясини билиш маҳоратидир.

Ривожлантирувчи ўқитиши ёрдамида талабада назарий фикрлаш маҳоратини шаклланади ва бу орқали китобдан ўқув материалларини ёдлаш, механик эслаб қолишини йўқотиш,

талабанинг мустақил ўқув фаолиятини тўғри ёндашилган ҳолда ташкил қилиниши.

Бу адабиётларни ўқиганда маъруза тинглаганда талаба олган маърузаларини доим одамларнинг ҳаётий хулқларини шахсий фикрлари, сезги ҳиссиятлари билан хаёлан тақдослаши уларни танқидий таҳлил қилиши ва янги илмий нуқтаи назардан келиб чиқкан ҳолда баҳолашларини, англатади.

Бу ўрганилаётган материалда талаба назарияни ёдлааб олмасдан балки, унинг ёрдамида ҳаётий ҳодисаларни таҳлил қилиб унга янада яхши ўқишга ёрдам берувчи, фикрлашни ривожланишини англатади. Фақат шу йўл билангина психологияни фан сифатида умуман ҳар қандай бошқа фан каби ўзлаштириши мумкин. Бироқ кўплаб бошқа фанларга қараганда психологияни устунлик томонлари мавжуддир. Жумладан, илмий билимларни амалий қўллаш соҳаси шунингдек, амалий материал сифатида қўл остидаги одатлар ва бошқалар.

Кўрсатилган мақсадларга талабалар эришишлари учун ўқитувчи томонидан қўйидаги масалалар ҳал қилиниши лозим.

1. Талабада фанни чуқур ўрганишга туртки бўлувчи омилини шакллантириш ва шу орқали у қўйидагиларни ҳал этиши лозим. «Психология менга нима учун керак бўлади?», «Нима учун психологияни ўрганиш керак?». Агарда «диплом», «обрў» учун бўлган бўлса, унда талабада фанни ўрганиш учун сабаб ўз-ўзидан мавжуд уни ҳали такомиллаштириш кераклигини тушунтиришдир.

Ана шу масала ўқитувчи учун энг биринчи ва билиш учун энг муҳим вазифадир. Уни қандай қилиб ҳал этиш керак? Талабага одамлар психологиясини билиш ҳаётда унга шахсан қаочон, қаерда ва нима учун керак бўлиб қолишини тушунтириб бериш ва ҳакозо. Бунга психологияни фан сифатида предмети ва вазифаларини очиб берувчи мақсад биринчи маърузадаёқ амалга оширилади. Маърузада психология инсон ҳаёти учун муҳим аҳамиятта эга эканлиги, шахс камолга етар экан инсонлар жамоасига эҳтиёж сезади, шундай экан уларни психологиясини билиш келажакдаги фаолиятлари учун кераклигини англатган ҳолда қизиқтириши керак. Фанни ўргатиш жараёнида зарур эканлигини тушунтириш чуқурлаштирилиб борилади ва натижада психологияга нисбатан қизиқишига айланади. Ана шу ўқув фаолиятида амалий сабаб илмий психологик билимларни эгаллаб олишнинг шахсий мазмунини англаб етишга асосланган, ўрганишга нисбатан қизиқиши ҳақиқатда такомиллашганини англатади.

Маърузалар ва китоблардан олинган билимларни ўзлаштириш учун ҳаётий психологик ҳодисаларни, психологик билимлар асосида тушунтиришга интилиб уларни ҳаётий психологик ҳодисалар билан солиштириш кераклигини талabalарга тушунтириш лозим. Бу масалани ҳал этишда маърузаларда ўқитувчи таҳлил қиласидиган адабиётлардан келтириладиган

мисоллар ҳамда амалий машгулотларда, семинарларда мұхокама этиладиган амалий топшириқтар (психология үқув масалалари) ёки психология фанлар бүйіча ёзма назорат ишлар мазмунини ташкил этувчи амалий топшириқтар ёрдам беради. Илмий қоидаларни ҳаётий ҳодисаларга бундай таққослаш одамларни психологияға үргатиши демекдір. Қундалик ҳаётий ҳодисаларни психологияк нұқтаи назаридан үрганиш ҳар қандай шароитда ҳам инсон билан тұгри мұносабатлар қуриш учун уни түшуниш, үрганишини аңглатади. Одамларға раҳбарлық қилиш бошқа одамға бүйсінин үқитиши ва тарбиялаш шу билан бир вақтда мұносабатлар учун қуай психологияк мұхиттін яратылған иборат.

Адабиётларни мустақил үрганишда талаба учун қуийдаги шиор қаралаттарға чорловчы доимий күрсатма бұлиши керак. Ҳаётий ҳодисаларни психологияк тақъдил қилишдан (тадқиқотларидан) олинадиган барча холосаларни албатта ёзіб бориши лозим. Бундай ёзувларни амалға ошириб бориши аңъанавий үқитищда (мактаблар олий үқув юргарыда) күпинча китобдаги мавжуд нарасаларни күчириб ёзіб олишдан иборат бұлған конспектлар ёзіб бориши бұлади. Аммо китобдан бирор фикр келтирилса, унда дархол шархлаши ҳам керак. Талаба ёзіб олинған қоидаларни ҳаётий түшунишини акс этирувчи шахсий фикрларини ёзіб бориши шарт. Бу унинг фанни әгаллаб боришини қақиқатдан мустақил эканини аңглатади.

Күрсатылған масалалар ҳал этилғанда талаба фақаттана маъруза тинглагани эмас, балки унинг мазмунини түшүнгандықтан қолда китобни фақат үқиб чиқыш эмас, унинг мазмун-моҳиятини аңграб етиши, психологияк тақъдил қилишга, олган билимлари асосида одамлар хулқини баҳолай оладиган ва илмий билимларидан үзининг қундалик амалиёттә фойдаланишга тайёр бўлиб чиқади. Олий үқув юртида үқитиши талабаларнинг сессиялар оралиғида үзи мустақил билим олишини тұтры ташкил этишга боғлиқ бұлади. Мустақил билим олиш тартиб, китоб үқиши, навбатдаги вақтингчалик тадбирға айланмаслиги учун (талаба ярим йилда олдига сессия олдидан эса китоб үқиши киришади) унга бу ишни доимий амал қиласынан тизимге айлантириши ёрдам бериши керак.

Маълумки, фанни үрганиш масаланы ҳал этишига сунъий мажбурлаш эмас, яхшит ёндашиш, мазмунни бүйіча ва бажарилиши юзасидан мустақил бўлишини талаб этади. Алоҳида масалаларни үрганиш, қандайдир бир хусусий ва бунда расмий бўлған маърузаларга эришиш (мисол учун назорат ишларини үз вақтида бажарилғанлар ҳақида «хисобот» бериши) каби үрганиш тузилиш элементларининг барчаси бир- бири билан табиий боғлиқ бўлиши ҳамда бир биридан ажралған ҳолда тұла үзлаштирилиши мүмкін бўлмаган фанни қандайдир тизим шароитида мазмунини үзлаштиришига имкон бермайди. Бирор нарсани эслаб қола олса

ҳам барибир буни чуқур билиб бўлмайди ва шахснинг ижтимоий хулқи илмий бошқарувчиси бўлиб хизмат қила олмайди.

Агарда талаба алоҳида бир масалани ҳал этишга киришса (мисол учун реферат ёзиш бўйича ишларни бажаришга), лекин бу масалани тўла ҳал этиши учун илмий асосларини ҳали ўзлаштирмаган бўлса, у асосий мақсадга эришишида мавжуд одамлар хулқини тушунишга имкон берадиган илмий билимларни этгallaш йўлида ўзига сунъий тасдиқларни яратади. Шунинг учун муҳит талабанинг ўқув дастури алоҳида қолиллари бўйича ҳисоботлари эмас, фанни қадамма-қадам комплекс ўрганиши бир вақтнинг ўзида ўзлаштириб олиш ва уни барча алоҳида ўқув масалаларини ҳал этишга қўллаш ҳисобланади. Мана шу диалектикадир: талаба аниқ бир масалани ҳал этиб фанни ўрганиди, ўрганиш эса кейинги ҳамма ўқув (назарий ва амалий) масалаларни тўгри ҳал этишга қодир бўлиб қолади. Бунга фақаттинга фанни ўқитишга хусусан талабанинг мустақил билим олишини ташкил этишга комплекс ва системали ёндаши ёрдамидагина эришиш мумкин. Мустақил ишлашга комплекс ёндашишини талаба қандай амалга ошириши мумкин. Асосийси талаба дарслик ва бошқа адабиётларни ўқиёттанида маъruzалarda олган ахборотларга таяниши керак. Бир манбадан ўқиганларини бошқа манбадан олган ахборотлари билан солиштириши, олган билимларини тўлдириб ва аниқлаштириб бориши керак. Уларни ўз навбатида ҳаётий ҳодисалар одамларда ва шу жумладан ўзида ҳали кузатиладиган ҳақиқий психик ҳодисалар билан солиштирилиши керак. Шундай қилиб, маъruzada назарий адабиётларга улардан амалиёта ўтиш ҳодисаси юз беради. Бу эса ўқувчининг онгида мавжуд бўлмаган билимларни этгallab олади, яъни ўзлаштириш жараёни кетади. Илмий адабиётлардати билимлар талабани одамлар психологиясини ўрганиш бўйича амалий аналитик амалларни бажаргани учун олган билимлардан фойдаланишга ўрганиб олгандагина ўзлаштирилган деб ҳисоблаш мумкин.

Шундай қилиб, талаба томонидан фанни ўзлаштирилиши фақат унинг мазмунини яхши билиш билан эмас, балки яна бу билимларини амалий вазиятларда қўллашни билишини англатади. Мустақил билим олиш тизим сифатида ўз тузилишларига эга. Талаба бу тузилишнинг барча элементларидан тўла фойдаланиш муҳимдир. Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки ҳар қандай талаба ҳам ўқитувчига маслаҳат сўраб мурожаат этавермайди. Тажрибалардан кўринадики талabalар ҳатто консультациялар олиш учун навбатчи ўқитувчилар билан учрашувга ҳам келмайдилар. Ўқув материалини ўзлаштирища қийин назарий масалани тушуниб олиш учун зарур бўлган жиддий вазиятда талаба биринчи навбатда ўзига ўзининг ўқув ўрганиш фаолиятини қуриш маҳоратига таянади. Лекин нима бўлишидан қатъий назар барибир биринчи курс талабаси ҳали ўқишни билмайди. Мустақил билим олини

маҳоратига тезда ўрганиб олиши учун унга ишлари методлари ва усулларининг баъзиларидан фойдаланишга ёрдам беради. Бу методларни қўриб чиқиш учун мустақил ишланиши ташкил этувчи қисмларига ажратиб чиқамиш:

- маъруза конспектларини ўқиш;
- ўқув ва илмий адабиётларни ўқиш шарҳлаш ва конспект тузиш;
- имтиҳонларга (синовларга) тайёрланиш.

Маърузалар конспектларини ўқиш бир неча мақсадларга эга:

Биринчиси – маърузаларда нималар ҳақида гапирилганлигини эсга олиш;

Иккинчиси, талабанинг ишларини маърузаларда эшиттаникларини тушунишини мустаҳкамловчи ва гурухлаштирувчи ҳаётий мисоллар ва фикрлар билан тұлдириш;

Учинчиси, қисқача маърузани тұла очиб берип мүмкін бўлмаган, лекин қандайдир хужжатлар ва адабиётларни ўқиш пайтида талабалар алоҳида эътибор беришлари керак бўлган маълумотларни дарсликдан ўқиб олиш.

Бу ҳолатда маърузалар конспектлари кейинги ишлари учун ўзига хос йўл кўрсатувчи, йўналтирувчи бўлиб хизмат қилади. Маърузаларда фақаттинга кўрсатиб ўтилган, лекин очиб берилмаган масалаларни яхшироқ ва тўлароқ тушунниб олишга ёрдам беради. Бу ерда у ёки бу психологияк ҳодисаларни тушунтириш учун ҳаётий методларни танлаб олиш муҳимдир, чунки талабанинг ҳаётий кузатишларига мос келадиган мисолни танлаб олишда ўйлаш жараёнининг ўзи ушбу мавжуд муаммо ёки мавзуни ҳаётга мос равишда ўзлаштириш бўйича фикрлаш фаолияти назарияни амалиётда қўллашга биринчи уриниш ҳисобланади.

2. Дарслик билан ишлаш ва психология бўйича илмий адабиётларни ўрганиш.

Дарслик ўқув адабиётининг асосий ва муҳим тури ҳисобланади. Унда материал ушбу фаннинг ютуқлари замон режасида ва талаба тушунадиган тиља тизимли баён этилади.

Ўқув адабиётининг асосий тури сифатида дарсликнинг ўзига хос хусусиятлари қўйидагилардан иборат.

Биринчидан, дарслик илмий ўқув фани бўйича қисқартилган кўринишда бутун асосий материаллардан иборат. Бунга ушбу фаннинг барча асосий тушунча ва категориялари керакли ифодалар (дифференциялари) билан киритилади, зарур бўлганда фанда тушунчанинг шаклланиши қисқа тарихи билан берилади. Бу кўпинча фаннинг ўзини ривожланиш мантиқи ва ҳолатини тушуниш унинг мазмунига bogliq bўlgan umumiy асосини ташкил этувчи категориялари бўйича бўлади.

Иккинчидан, дарслик асосий илмий категорияларнинг мазмунини уларнинг муҳим ўзаро bogliqliklariда ва ўзаро

алоқадорликларида бир-бирига бўйсунилишини баён этади. Бу ерда янада кенгроқ тушунча ва категориялар ва тор доиралардагиларни (тор хусусий, алоҳида) ўз ичига олади ва улар ифода этиладиган предмет ва ҳодисаларни ўрганиш учун методологик асос бўлиб хизмат қиласди.

Учинчидаи, дарслик билан бир вақтда ўқув фанининг бутуғ иммий мазмунини тұла очиб бериши мумкин деб бўлмайди, балки асосий йұналишни кўрсатади. Ҳидан фойдаланиб фанни янада кенга ва чуқурроқ ўрганилади. Дарслик шу мазмунда ҳодисаларга ушбу фанда бериладиган тушунтиришларга янада чуқурроқ кириб боришга йўл кўрсатувчи бўлиб хизмат қиласди.

Бу айтилган гапларнинг барчаси албатта ҳар қандай ўқитувчидан учун тааллуклидир, лекин шунга қарамасдан ўқитувчиның фаолиятида ва талабанинг ўқув фаолиятидаги роли ҳақида яна бир бор ўйлаб кўриш фойдали бўлади. Ўқитувчи ва талаба томонидан ролини баҳолаш нуқтаи назарларидан бир хил эмас, баъзида эса қарама-қарши жараён сифатида эътироф этадилар. Кўпчилик талабалар дарсликка ортиқча баҳо берадилар. Уни билишларнинг ягона манбай деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун маъruzаларни ёзиб бормайдилар, имтиҳон топшириш учун ҳамма нарса бор деб китобга ишонадилар. Бопқа талабалар билим олишнинг асосий манбай маъруза материалари яъни бошқа дарслклардан олинган маълумотлар билан тўлдирилган ва ривожлантирилган маъruzалар деб ҳисоблайдилар. Улар иммий ҳақиқатни бопқа жойлардан изламайдилар. Хусусан, иммий психологик билимлар дастлабки манбай ҳисобланган тавсия этилган иммий адабиётлардан фойдаланмайдилар. Улар дарслик юқори баҳолаб унинг асосида имтиҳон топширишга эришилаётган экан уни фан бўйича етарли манба сифатида ҳисоблаб хато қиласдилар.

Лекин шуни ҳам айтиш керакки, талаба психололарнинг бир қисми бўлажак қасбий фаолиятида фойдали бўладиган иммий билимлар соҳаси сифатида психология билан жиiddий қизиқадилар ва иложи борича кўпроқ маҳсус психологик адабиётларни ўқишига ҳаракат қиласдилар. Шундай қилиб, талабаларнинг баҳолашлари бўйича-дарслик бу деярли барчаси иммий билимларни мужассамлаштиради ва улар кўпроқ унга ишониб муносабатда бўладилар.

Ўқитувчи нуқтаи-назаридан дарслик албатта бутун фан эмас, балки бу биринчи погонадир. Дарслидан фақаттана иммий психология билан жиiddий шугулланишдан бошланади, яъни уни ҳақиқий эгаллаш, психология бўйича маҳсус иммий адабиётларни чуқур тұла ва қизиқиб ўрганғандагина мумкин бўлади.

Лекин мажбурий ва иммий билимларнинг бошланғич манбай сифатида ва фақаттана дарслик орқали ўрганилиши зарур бўлган талабаларға «кatta фан» йўлини кўрсатувчи сифатида зарурдир. Аммо талабанинг ўқув фаолиятида дарсликни ўрни ва ўзининг

бундай түшүнишдә алоқида педагогик ишларни талаб этади. Психологияни ўқитиши методикаси ана шу ҳақида фикр илгари суримиши мумкин.

Бу ерда фикр нима ҳақида бориши мумкин.

Биринчи навбатда биринчи курс бошланишида дарслык мазмунини олим-психологларнинг назарий ва амалий ишлари мазмунини функционал боғлиқлигини күрсатыши, билан психологияк адабиётларни мустақил ўрганиш методлари ва усуллари ҳақида талабалар билан маҳсус машгулот үтказыши зарурлыгидан иборат. Бундай машгулотлардан мақсад психологияк муносабатлар билан инсон қалби сирларини түшүптирувчи нозик ва ақлий тажрибалар билан қизиқтиришдир. Талабаларда психик ҳодисалар ҳақида ўзлари ўқиб чиқиши ва түшүниб олиш, мустаҳкамлаш истагини үйготишидан иборат. Улар илмий психологияк адабиётлардан жуда күплөб қизқарли ва фойдалы маълумотларни олиш мумкинлигини түшүнгөнлөрдөн фактат дарслык ва маърузалар билангина чекланмайдылар.

Бундай маҳсус машгулотлардан ташқари доим маъруза ёки гурухий машгулотларида дарслықда қисқа баён этилган билимларни назарий ҳолда олишининг илмий асарларида янги тұла ва жуда түшүнарлы қилиб очиб күрсатилишини намоён этиб бериши керак. Агар дарслыкнинг мазмунни билан унга машгулотларининг дастлабки манбаи бўлган илмий китоблар ва мақолалар ўртасида боғлиқликни доимий текшириб келинса, унда дарслыкнинг фандағи йўл кўрсатувчи сифатидаги обрўси ўсиб боради.

Психология ўқитиши методикаси билан боғлиқликда дарслык ҳақида айтилиши керак бўлган асосий фикрлар бу биринчи курс талабасининг дарслыкни ўзи билан ишлаш методикаси билан таништириш; уни қандай ўқиш керак, ёдлаб олиш ва тақрорлашга ўрганиб қолмаслиги зарурдир.

Талабанинг дарслык билан ишлаш методикасига ўқитиши учун бир томондан радикал, лекин амалий восита мавжуд. Дарслык матнини ўрганишга ўқув топшириги асосий ҳисобланади. (Н.Г.Данри томонидан ўз вақтида «мантиқий топшириқ» деб аталган). Бундай топшириқ жуда оддий тузилади: дарслык матнни ўқиб бориб, ўқитувчи, талаба, ўқувчи ҳам унинг мазмунини англаб етиши, ўқитувчининг мулоҳазаларини мантиқий түшүниши, демак фаннинг ўзини мантиқий фикрлашни талаб этувчи саволларни ифода этади.

Топшириқнинг саволлари дарслык чегарасидан чиқиш ва дарҳол дастлабки манба китобга мурожаат этишга ҳам мўлжалланган бўлиши мумкин.

Фикримизни мисоллар асосида давом эттирамиз. Р.С.Немовнинг дарслигида биринчи китобида қуйидагилар ифодалаб берилган. «Психик жараёнлар идрок этиш диққат, тасаввур, хотира, фикрлаш, нутқ ҳар қандай инсон фаолиятининг

муҳим компонентлари каби иштирок этади» ва муаллиф томонидан улар «фаолият ва билиш жараёнлари психологияси» номли бўлимига киритилган. А.В.Петровский раҳбарлиги остидаги «Умумий психология» дарслигида (1976) идрок этиш жараёнлари шахс психологиясига тааллуқли сифатида қаралади ва «шахснинг идрок этиш» номли бўлимига киритилган. Иккала матнни ўрганиб чиқинг ва саволга жавоб беринг: нима учун бир вақтда жараёнлар фаолият психологиясида, бошқа вазиятда эса шахс психологиясида ўрганилади. Психологияда мавжуд бўлган фаолияти ва шахсий ёндашишларни ҳисобга олиб, ушбу ҳолатда бу варианtlарнинг қайси бири сизнинг фикрингизга тўгрироқ бўлади. Балки иккита ёндашиш ҳам бир хилда тўгридир, (бошқа манбаларга қаранг) уз жавобингизни асослаб беринг.

«Шахс психология»си бўлимида турли муаммолар шахснинг хислат ва хусусиятлари доир билимларни ўрганадилар. Мисол учун Р.С.Немов Психология номли китобида ҳатто олтитасини яъни қобилият, характер, ирода, ҳис-хаяжон, мотивация хисоблаб чиқади. «Умумий психология» А.В.Петровский раҳбарлигида дарслигида улар фақаттина учта темперамент, характер, қобилият бу ерда мотивация ҳам шахс хусусиятларига киритилган, лекин фақат унинг фаолияти билан боғлиқлиқда ирода ва ҳис-хаяжонлари, сезигларни эса фаолият хусусиятларига киритилган. Бу икки вариантнинг қайси бирини сиз тўгри деб ҳисобланасиз. Балки улар асосида янги лойиҳани яратиш мумкинлиги ҳақида сизда фикр бордир. Бу саволларни янада тўлароқ ўрганиб чиқиш учун бошқа адабиётларни диққат билан ўқиб чиқинг.

А.Н.Леонтьевнинг «Фаолият, онг, шахс» А.Г.Асломовнинг «Шахс психологияси» (М. 1990) монографиялари билан танишиб чиқинг.

Р.С.Немовнинг Психология дарслигидағи хотира фикрлаш ёки нутқ ҳақидаги бобларини диққат билан ўқиб чиқинг ва саволларга жавоб беринг.

а) Кўпчилик тадқиқотчилар хотира қонуниятларини ўрганганлар ва улар асосан яхши маълумотдир, лекин нима учун ёд олиш ўқитиш учун етарли эмас деб ҳисобланади. Агарда ёд олиш зарарли бўлса, унда нима учун хотира қонуниятларини ўрганиш керак;

б) «Нутқсиз фикрлаш» жараёни бўлиши мумкинми? Нима учун? Мумкин бўлса унда мисол келтиринг;

в) Фикрлаш ва нутқ, нутқ бу фикрни ташки ифодаси ёки «баланд овоз» (ёзма баён этилган фикр - бу ҳам нутқдир). Инсоннинг ҳаётда бир фикр бўлиб, у бошқа нарса ҳақида гапиришини сиз қандай тушунасиз? Шундай ҳолатларда нутқнинг фикрлаш билан боғлиқлиги намоён бўлишини ва нутқда ҳали фикрда бўлмаган нарса бўлмаслигини ёки нимани ўйласа ўша ҳакида фикр юритишни исботлаб беринг. Дарсликни ўқиш -

мустақил билим олишнинг муҳим қисми. Агарда баъзи талабалар бу ишни ягона керак бўлган иш деб ҳисоблашлари учун ўқув юртлари амалиётида учрайдиган талабалар билимларига расмиятчилик муносабати оқибатида юзага келган янгилиши ҳисобланади. Мустақил билим олишда дарсликнинг ўрни муҳим лекин, барчаси ҳам эмас, у фанинг ўрганишда дарсликнинг керакли вазифалари билан чекланганлигидир.

Дарсликнинг асосий вазифаси ўқув фани дастурига биноан ўзлаштириш керак бўлган билим, малака ва кўникмалар тизимида ўқувчини (талабани) йўналтиришдир. Дарсликда ушбу фанинг мазмунини ташкил этувчи илмий қоидаларни чуқурлиги ва амалийлиги билан йўналтиромайди, балки фанинг асосий тушунчалари ва категорияларини кўрсатади. Уларнинг пайдо бўлиши ва илмий фанда фойдаланиши тарихи ҳақида ҳамда атроф-дунёни тушунтириш учун уларни аҳамияти ҳақида қисқача маълумотлар беради.

Айниқса ушбу илмий соҳада мутахассис бўлувчи талаба, мисол учун бўлажак мутхассислик мазмунини тушуниш жуда зарур, лекин бу дирадаги билимлар етарли эмаслиги билан белгиланади. У дарсликдан энг қисқа ва энг керакли маълумотларни олгандан сўнг унинг илмий қоидаларини янада чуқурроқ ўрганиши ва ўзлаштириши талаб этилади. Бу илмий қоидаларни чуқур ўрганиши эса биринчи манбаларни психология муаммоларини ўргатувчи, психиканинг фаоллигини қонун ва қонуниятларини аниқловчи олим-психологларнинг асарларидан ўрганиши мумкиндири. Дарслик талабани маълум илмий йўналишларда асосий мактабларнинг номлари ва уларнинг муаллифларини кўрсатувчи йўлбошловчи сифатида хизмат қиласди.

Дарсликнинг иккинчи вазифаси ушбу фан бўйича мажбурий билимлар доирасининг белгилаб берилиши ҳисобланади. Уларнинг келиб чиқишини чуқур очиб бериш ва тўла исботлашга ҳаракат қиласмайди. Талабанинг вазифаси тавсия этилган илмий адабиётлардан ўзи тушуниб олиши ва дарсликда йўқ нарсани билиб олиши учун уларни маълумот сифатида қабул қилишдир. Бошқача қилиб айтганда дарслик агарда шартли равишда гапирадиган бўлсан, унинг чуқурлиги бўйича эмас «кенглиги» бўйича ўқув фани муаммосида аниқ йўлни кўрсатади.

Дарслик ёдлаб олиш учун мўлжалланган эмас, лекин масалаларни қисқача баён этилиши сабабли у ёки бу бўлим ва параграф, тушунча ёки категорияларни охиригача тушунмай эсда олиб қолинади. Мантиқсиз ёдлаб олмаслик учун матн бўйича конспект тузиш давомида дафтари четида қайси тушунча охиригача тушунарли бўлмай қолганинг белгилаб бориши керак. Бундай ёзувларни амалга ошириб бориш расмиятчилик эмас, чунки билимларни ўзлаштириш, психологик қонуниятлар нуқтаи назаридан у фикрлаш амалларидан иборат бўлади, бу ерда

фикрлаш амалларининг ҳатто учтаси мавжуд: ўйлаш, хулоса чиқариш, фикрлаш ўқиганларини тушуниб олиш учун мавжуд билимлари етарли эмас, деган хулоса ва ниҳоят тушунмаган саволга албатта жавоб топишлик фикри билан ёзиб бориш асосида ўзлаштиришга йўл эса маълумки фикрлаш орқали боради. Шундай қилиб дарслик талабанинг маърузада олинган билимларини чуқурлаштириб, равшанлаштириб боради ва бир вақтнинг ўзида ўрганилаётган масалаларда тавсия этилган адабиётлардан ўрганишга ундаиди. Шу билан бирга асосий қоидани эсдан чиқариш керак эмас, янги илмий тушунчалар билан танишаётган ҳолларда улар ҳётда нимани англашини тушуниб олиш учун уларга мос фактларни атрофдаги одамлар психикасидан излаш ва топиш керак.

Талаба томонидан дарсликни тўғри ўқиб бориш янада тўлароқ илмий асосда ахборотларни тавсия этилган адабиётлардан излашга йўналтириш керак. Дарсликнинг бундай йўналтирувчи таъсир кўрсатиши фақаттина адабиётларнинг кейинги ўрганишларига сабаб бўлиб қолмай, балки, бундай ўрганишнинг йўналтирувчи асоси бўлиб хизмат қилади.

Тавсия этилган илмий адабиётларни ўқиш бу фанни ҳақиқий ўзлашгиришни таъминловчи талабанинг мустақил ўқиш тизимининг асосий ташкилий қисмидир, бўлажак касбий ишларига мустаҳкам илмий асос яратади. Албатта, ўқиш деганда уни оддий тушунилмайди. Илмий адабиётларни ўқиш ҳар доим ҳам бадиий адабиётларни ўқишидан қийинроқдир. Ундаги турмуш кўринишлари образлари кўпинча тўла асосларсиз, чунки фан сифатидаги мутахассисларнинг барчаси тушунарли аниқ қилиб илмий хуносалар берилади. Мисол учун психологиянинг дастлабки категорияси, предмети, фаолияти ҳисобланади. Маълумки бу қоидани умумий танланиши билан бирга унинг мазмуни кўпинча турлича кўринишда бўлади. Бу категорияни тушуниш қандайлиги кўрсатилган. Келтирилган фикрлардан биринчи курс талабасига албатта гап нима ҳақида бораётганини тушуниб олиш қийиндир. «Маълум» деганда биз биринчи курс талабаларини эмас олим психологларни назарда тутиб айтамиз, лекин турлича тушунилади деганимиз улар тўгрисидадир лекин, бу ерда гап психологик фаннинг бошлангич категорияси сифатида предмети, фаолияти ҳақида бормоқда, бу тўгрисида талаба билиши лозим. Аммо бу парчадан кўриниб турибдики, илмий китобни ўқишнинг ўзи айтилган фикрнинг мазмунини тушуниш учун етарли эмас.

Бундай ҳолатларда ўқитувчи ёрдам бериши керак, у талабанинг онгида асосий илмий тушунчаларни шакллантириши ва уларни маърузаларда амалий машгулотлар ва консультацияларда амалга оширади.

Талаба китобни ўрганаётганда у албатта бир алоҳида муҳим керакли фикрни ўқишида тўхтатиб, айтилган иборанинг

мазмунини тушунтиrmай бетлар ва бўлимлардан излаб топишга ҳаракат қилмай ўқиши давом этаверади, лекин илмий қоидани тушуниб олиш учун у барибир кўп уриниши керак бўлади. Бундан ташқари адабиётни жиёддий ўқиганда курснинг навбатдаги мавзуларини тушунишга унинг интеллектуал тайёргарлита бўлиши илмий асар муаллифи фикрларидан назарий тушунчаларини билиши лозим.

Илмий адабиётларни ўрганиш методикаси бўйича бир неча эслатмалар:

Биринчидан, талабага адабиётларни ўрганишда китоб орқасидан китоб ўқиши керак эмаслиги, балки гоянинг ва назариялар бир бошқа тамойилига асосланишлари лозим. Иккинчи томондан китобда баён этилган илмий гоя ривожлантирилиши, равшанлантириши бошқасида аниқлаштирилишидан иборат. Учинчисида, эса асосли танқид қилиниши, тўртничинидан китобда эса янада асосли исботланиб берилиши мумкин.

Талаба ўқитувчидан назариянинг ривожланиши ҳақида билиши жуда муҳим чунки, бир вақтда бир жойда бир маълумотлар бошқа жойда бошқа вақтда ўша маълумотлар кўпинча текиширилиши ва аниқланиши ёки рад этилиши мумкин. Илмий холосаларни тасдиқлаш, рад этиш ҳам фаннинг ривожланиши учун бир хилда фойдалидир. Талаба эса бу ривожланишни тушунишида фойдалидир. Барча ҳолларда ҳам турли манбалар бўйича муаммоларни ўрганиш фанни чуқур ҳақиқий профессионал ўзлаштириш гаровидир.

Иккинчидан адабиётларни ўрганиш, мустақил билим олиш бутун тизимни бир элементи ҳисобланаб, тизимининг бошқа элементлари билан маъруза материалларини ўрганиш дарсликларни ўқиши ва талabalарнинг кейинги ишлари билан (назорат ёки курс ишларини ёзиш имтиҳонларга тайёрланиш) узвий боғлиқ бўлиши мумкин.

Шу ерда айтилганларга қўйидагиларни қўшимча қилиш мумкин: имтиҳонларга тайёрланиш алоҳида, бошқа ўқув ишларидаги каби мустақил фаолият эмас, балки мустақил билим олишни узвий ташкил этиш қисмидир. Ҳар қандай муаммо бўйича илмий асарларни ўқиганда талаба у ерда баён этилган гояларни ўзлаштиради ва демак ўрганилган масала бўйича имтиҳонни топширишга тайёр бўлади, лекин кўпчилик талabalар барибир имтиҳонга бевосита имтиҳон сессияси олдидан ёки имтиҳонлар пайтида тайёрлана бошлийдилар. Ўнга адабиётлар билан мустақил шугулланиш фаолиятлари имтиҳонга тайёрланишга алоқаси йўқдек бўлиб қолади. Буларнинг барчаси талаба имтиҳонда жавоб беришни талаб этадиган саволларни тавсия этилганда гилмий адабиётлардан ўрганиладиган саволлар билан bogлаш қийинлиги ёки ҳатто bogлай олмаслиги сабабли содир бўлади.

Талаба бу қийинчиликларни енгіб үтиши учун нима қилиши керак? Үқитувчи олдидан имтихонлардан анча аввал талабаларга адабиёттар, дарсликни мустақил ұрганишда доимий йұналтирувчи бұлиб хизмат қиласынан саволларни бериши керак, үзі эса ана шу саволлар асосида имтихон билетларини тайёрлады. Психология бүйічә китобни үқигандан талаба көнг доирадаги муаммоларни шу жумладан имтихонда у жавоб беріши керак бұлған саволлар бүйічә билимларни үзлаштыриб боради. Шунинг учун талаба йұналтирувчи саволларга әга бўлиши керак ваш у орқали саволларга жавоб топиш лозимлигини ўзига белгилаб боради.

Тавсия этилган адабиёттарни мустақил ұрганиш одатда имтихонга қўйиладыган ҳамма саволларга жавобларни билишга олиб келади.

Шундай қилиб, илмий адабиёттарни мустақил ұрганиш жараёни ўқув фанини үзлаштыриш, имтихонга тайёрланиш, сессия даврида дарслик матнларини бир иккى кунда тақрорлаб чиқиши, эслаб қолиши ва маъзуза конспектларини күриб чиқиши орқали сифатини текшириш шакли эмас, балки талабанинг сессияларо даврида мустақил ўқув фаолиятининг бутун жараёнини самарадорлигини текшириш бўлиб қолади. Шундай қилиб, барча тавсия қилинган мумкин бўлған адабиёттарни ўқиш фақаттинг дастурга амал қилмай ёрдамчи саволларни ҳам ұрганиш натижасида талаба мустақил билим олади.

Адабиёттарни шу жумладан дарсликни ұрганиш билан бир вақтда фан бүйічә назорат иши, курс ёки диплом ишларини ёзишга тайёргарлик масаласини ҳам ҳал этиши керак. Юқорида айтилганидек курс ёки назорат ёзма иши бу ягона мақсадда эмас ва психологиянинг асосий назарий қоидаларини үзлаштыриб олишдан аввал улар бүйічә ишларни бажариб, олишга интилиши сифатида қаралади. Талаба шахсида кузатыладыган турли хил психик ҳолатларни тахмин қилиш баҳолаш ва таърифлашда үзининг назарий билимларини эркин қўллаши учун биргина дарсликни үзини ўқиш етарли эмас. Мисол учун шахснинг психологияк хусусиятлари ҳақида ана шундай саёз илмий билим билан реферат ёзишганда, одатда атамаларни ўринли ишлатишлари мумкин, баъзан эса умуман нотұры құллайдылар. Талабаларнинг фаолиятлари «характери бүйічә киришувчан» эмас, чунки унинг темпераменти «холерик», унинг хотираси яхши ривожланған, лекин қисқа муддатли, узоқ муддатли хотираси яхши ривожланмаган, эшитиш қобиляти яхши ривожланған, чунки у мусиқаны жуда яхши күради ва яхши тушунади кабы мулоҳазаларни учратиши мумкин, лекин улар ҳодисакини моҳиятни тушунмай туриб дарсликдаги психологик билимларини юзаки үзлаштырилишини билдиради. Умуман олганда, бу назарияни билиш эмас, балки терменологияни эслаб қолиш ва танишни одат хусусиятларига bogлашdir, яъни таърифланадай

шахс психологиясини ўрганишга талабанинг билимларига ҳеч нарса қўшмайдилар.

Шунинг учун курс иши ёки назорат ишларини (реферат) ёзишда назарияни эгаллаганлиги ўзига хос якуни бўлишига орнишини ва талабага шахс психологиясини умумий у ёки бу вазиятларда унда намоён бўладиган баъзи психик жараёнлар ва ҳолатини чуқурроқ тушунишга ёрдам берувчи керакли фикрларни ўзлаштириб бориб материаллар тўплаб адабиётларни ўрганиш жараёнига тайёрлаш керак.

Ана шундай илмий асосда ёзилган ишлар назарияни ҳаётда қўллашта нисбатан тажрибаси мавжуд бўлиб, лекин аниқ ҳаётий муаммони илмий психологик текширишга уриниш бўлади. Бу жуда ҳам муҳимдир, чунки таклиф этиладиган методика айнан ўқув фаолиятига тадқиқот ишини эгаллаб олишга йўналтирилган, бунда фанни ўқишидаги ҳар бир қадам назарий гоялар, ҳаётий фактлар билан объектив ҳақиқат билан солиштириш билан олиб борилади.

Фанни ҳаётий амалиёт билан боғлаб ўрганиш бу бир вақтда ҳаётни фан иуқтаи назаридан ҳам ўрганишdir, яъни амалий муаммоларни илмий ўрганишdir. Ҳар қандай катта олим фанни амалиётта солиштиришда шундай тажрибаларидан бошлаган. Аниқ методик тавсиялар одатда ҳар бир курс иши (назорат) мавзуси бўйича топшириқ ҳамда талабаларга бериладиган маъruzalar ва қонуниятларда берилади. Бу топшириқни тайёрлашда ва улардан улардан осонлик билан фойдаланишлари учун талабларда ўзлаштирилишига диққат билан ёндашиб керак.

Шундай қилиб, талабанинг мустақил билим олишини бошқариш методикаси ҳақида айтганларига қисқача якун ясайдиган бўлсан.

1. Асосий талаб илмий ва ўқув адабиётларни назарий қоидаларни албатта ўзида ва ўзининг атрофида кузатиладиган ҳақиқий психологик ҳодисалар билан солиштириб мустақил ўрганиш керак.

2. Барча ўқув ишлари (курс ёки текшириш ишлари, реферат, синов ва имтиҳонларга тайёрланиш) бир вақтда ва тавсия этилган адабиётларни ўрганиш билан амалга оширилиши керак ва фақаттинг уни муваффақиятли бажариш ўрганилган ишларнинг мазмунини ўзлаштиришга кафолат бўла олади.

3. Мустақил ўқув ишлари талабага янги ва ўзи учун фойдали билимларни эгаллаши қизиқарли бўлганда муваффақиятли бўлиши мумкин.

Шунинг учун, ўқитувчи талабанинг психология унинг фаолиятининг амалий сабаблари сифатида ўрганишда юзага келган қизиқишини шакллантириш ва ривожлантириш ҳақида доимо ўйлашиб керак, бунинг натижасида талаба адабиётларни қизиқиб ўқийди ва янгиликни билиб олишдан қувончни ҳис этади. Юқоридагилар асосида мустақил билим олиш талаба учун огир

вазифа бўлмай, балки инсон ижодий иш билан шугулланганида одам ҳис этадиган руҳий қониқиши ҳиссини уйготади.

СИРТҚИ ТАЪЛИМДА ПСИХОЛОГИК АДАБИЁТЛАР БИЛАН МУСТАҚИЛ ЙИШЛАШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Бу айтиб ўтилганлар асосида сиртқи таълим талабаларнинг мустақил ишларини бошқариш алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Сиртқи таълим бу масофали ўқитишининг бир тури бўлиб бунда ўқитувчи ва талаба соғ маънода вақт, масофа билан бир биридан узоқда бўладилар. Аммо масофали ўқиш тушунчаси Гарбда сиртқи таълимни ташкил этиш сабабли эмас, балки ўқитишининг техник воситаларини ривожланиши алоқа ва ахборотлар тизими телекоммуникация тармоқларининг кенгайиши сабабли юзага келган ўқув ахборотларини ўқувчига унинг билимини бевосита учрашмай туриб етказиши ва талаба бажарган ишларини ундан қабул қилиб олиш ва кейин унга жавобини юбориш имконияти пайдо бўлди. 60-йилларда Гарб мамлакатларида масофали ўқитиши айнан ана шундай тушунища кенг тарқалди.

Аммо яқин вақт ичиди масофали ўқитиши тарафдорлари техника ролини ортиқча баҳолаб психологияк омилларни етарлича баҳоламай масофали ўқитиши гоясини амалга оширганликлари аниқ бўлиб қолди. Талабалар ва ўқув марказлари ўртасида ахборотлар алмашишдаги хатолар бўлиши аниқланади. Энг муҳими ўқитиши методикаси ва мазмунига ўзгартиришлар, тузатишлар киритиш хатолар, сабабларини билиб олиш қийин эди.

Масофали ўқитишининг техник воситаларига ҳаддан ташқари берилиб кетиши охир оқибат бошқа ёндашишга йўл бериш керак бўлди. Барча эришилганларни сақлаб қолган ҳолда психологияк омилларга кўпроқ эътибор бериш, билимларни ўзлаштириш қонунларига хато ва янгилишларининг психологияк сабабларига боғлиқ муаммолари ва шу кабиларга ўқувчилар билан бевосита учрашилганда юзага келган масалаларини кўплари ҳал этилди. Лекин асосийси телекоммуникация воситаларидан фойдаланишини ўқувчиларнинг ижодий имкониятларини ривожлантириш масалаларига қаратиш у фақатгина хотирани тўлдирмай балки, фикрлаш фаолиятини ривожлантиришга хизмат қилишдан иборат. Бу масалани ҳал этиш талабага илмий ахборотларини етказиши методикасини ўзгартириш ҳисобига бўлиши мумкин. Масалан, ёдлаб, эсда олиб қолишга йўналтирилган ёрдамчи ва назорат саволлари ўрнига, уларга муаммони ифода этди ва шу билан ўқувчилар фикрлаш фаолиятларини ишга солишиади.

Бу масофали ўқитишидаги тарихий ҳодиса техник воситалар айниқса замонавий телекоммуникацион тармоқлар жуда яхши ва сифатлилиги, лекин бу воситалар орқали узатиладиган ўқув материаллари агарда инсоннинг билимини ўзлаштиришнинг

психологик шартларига мазмуни ва методикаси бўйича мос бўлганда тайёр ахборотларни оддий эслаб қолишга эмас, ақлий ривожланишга, фикрлашни ўрганишга ёрдам бўлгандағина фойдалилигини кўрсатади.

Бутун мамлакатни темкоммуникациялаштиришни кутиб ўтирумай унинг методикасини такомиллаштириш зарурлиги сабабли сиртқи таълимнинг имкониятлари жуда катта. Бу имкониятлар билимларни ўзлаштиришда психологик қонуниятлардан тўлароқ фойдаланишдан иборат. Ана шу қонуниятлардан талаба билан бевосита алоқа қўлмай уларнинг ўқув фаолиятларини бошқариш методикаси хусусиятлари келиб чиқади. Сиртқи таълим талабаси учун психологик фанларни ўргатиш, ўзлаштириш бўйича ўзининг мустақил ишларини ташкил этиш учун нима қилиш ва қандай бажариш кераклиги ҳақида ҳақиқий амалий йўналиш керак. Мустақил билим олиш аудитория машгулотларидан кўра анча самарали деган жуда кўп фикрлар мавжуд. Улар мустақил ўқиши қийинлиги асосланган «керакли» саволларни тушунтириб берувчи ўқитувчининг ёрдами мавжуд эмас, барча «мажбурий» билимларни ҳеч ким етказиб бермайди.

Билимларни мустақил ишлаш қийинчилеклари ҳақида сиртқи таълим талабалари ва эксперталар ўз тажрибаларидан яхши биладилар.

Аммо сиртқи таълимда кундузги ўқитишдаги мустақил билим олишдан аудитория машгулотларининг устуналиги, гўёки объектив курсаткичлар ҳам мавжуд улар имтиҳонлар натижалари сиртқи таълим талабалари кундузги таълим талабаларидан кўра ўртacha паст баҳога эгалар яъни ўзлаштиришлари паст бўлади. Мана шу ерда бизнинг фикримизга тўғри асосланган хуроса бўлмайди. Мустақил билим олиш қийин бўлгач натижалари ҳам паст, демак мустақил ўқишининг самараси паст бўлади. Лекин ўқиши кимни қандай бўлмасин, кундузгими, сиртқими, экстернилик бўлмасин олий ўқув юртлари битирувчиларининг дипломлари бир хил қимматлилиги расман тан олинган.

Бу қарама-қаршиликни қандай тушунтириш мумкин, кўпчилик сиртқи таълим кундузги каби унчалик самарали эмас деб ҳисоблайдилар, расман эса улар бир хил самаралилиги тан олинган.

Аслида ахвол қандай? Агарда мустақил ўқиши қийин бўлса, бу самарасизлигини билдирадими?

Агарда ўқитувчининг ёрдами билан (аудиторияни) ўқилса, бу самарали бўлишини англатадими². Мустақил билим олиш самарасиз бўлгани учун сиртқи таълимда ўзлаштириш курсаткичлари пастлиги ёки мустақил ўқиши қийин бўлгани учунми?

Самарасизлик ва қийинлиги бу бир нарса эмасми? Кўп меҳнат талаб қилишса одатда бу қийин бўлади ва кам талаб қилинганда осон ҳисобланади. Ўзи эгаллаб, тушуниб олиши қийин,

ұқитувчидан тинглаб тайёр билимларни олиш осон (хеч бұлмаганда бу шундай туюлади, тайёри эслаб қолиш эса бу ҳали үзлаشتариши эмас) инсонға қисқа йүл билан кам күч ва вақт сарфлаб натижага интилиш хосдир.

Бу албатта табиий ҳолдир. У үқиша ҳам шундай йүл тутади, агарда ұқитувчидан ёки дарсلىқдан янги билимларни эслаб қолиш асосида ұрганған курси бүйіча аттестат олиш мүмкін бұлса у худди шундай йүлни тутади.

Бу ерда фикр, бириңчи курс талабасининг үзи мустақил ақпай ишларини тұтры қуришни билмаслығыдیر. Ахир тәжрибали одам профессор ва академиклар ҳам бир умр мустақил ұрганадилар. Улар ҳеч қандай ұқитувчиларга мұхтож эмаслар, улар қандай үқиши биладилар, асосийси мутассил үқиши хохлайдилар.

Балки талаба үз фаолиятини мустақил, ұқитувчининг ёрдамисиз, унинг назорат ва күрсатмаларисиз ташкил этишига, үқиши маҳоратини әгаллашдан бошлаши керәдір.

Ҳақиқатдан ҳам күпчилік ҳолларда талабалар үзларининг мустақил билим олиш фаолиятларини нотұтры ташкил қыладилар. Бу фаолият күп мәжнатни талаб қылади, улар эса имкони борича тезроқ ва иложи борича осон йүл билан әгаллаш асосида иш олиб бориб кам мәжнат сафрлашға қарапат қыладилар.

Талаба шундай хаёл билан иш тутади, сместр давомида күп ишларни бажаришга улгuriш керак, чуқур үйлаб үтиришга ва узоқ излашға илож үйк (вақт үйк, үзи ҳаммасини ҳал этиши ҳам қишин).

Шунинг учун маърузалар конспектлари ва дарсلىклар билан чекланадилар, улар имтиҳонни текшириш учун етарли деб ҳисоблайдилар.

Бу ҳолат үқув юрти шароитларида мустақил билим олишни билмаслығы сабабли содир бұлади, умуман талабалар бунга ҳеч ұрганмайды. Бунинг натижасида талаба мустақил билимни олишга билимлар олишнинг асосий усули каби муносабатда бўлмайди балки, асосий аудитория машгулотларига қандайдир қўшимча деб ҳисоблайдилар. Маърузалар ёки дарсلىклардан олинган айниқса сиртқи таълим талабаларининг үқув йигинларида олинган билимлар ҳақида фикр юритиш, фаннинг ҳатто энг муҳим муаммолари ҳақида етарлича тұла гапириш мүмкін эмас. Шу ерда талабанинг фикрлари афсуски тұтры чиқади, имтиҳон олувчилар баъзи ҳолларда дарсلىқдан ташқари олинған юзаки билимларга паст баҳо билан баҳолайдилар. Үқитишини бундай ташкил этишда ҳақиқий мустақил ишлардан, тадқиқотчиликка яқин ишларға хос бўлган, ҳаётнинг муҳим муаммоларига, илмий адабиётлардан жавобларни мустақил излаб топиш бүйіча тинимсиз мәжнатдан талаба доим үзини олиб қочади. Бунинг үрнігә матъзуза конспектлари ва дарсلىклардан ёдлаб олган «юзаки назарий» билимлари билан кифояланади. Назариядан амалий фаолиятда

қандай фойдаланиш мумкинлигини билмайди. Мана шунинг оқибатида имтиҳонда қийналади. Ўқитувчи аниқловчи, равшанлантирувчи фикрини дарслик чегарасидан ташқарига олиб чиқувчи саволни берган заҳотиёқ талаба иложсиз ҳолатга тушиб қолади. Демак, замонавий мустақил билим олишда айниқса сиртқи таълимда ички қарама-қарши ва талаба учун яхши бўлмаган ўзига хос вазият юзаға келган. Бир томондан мустақил ўқиш-билим олишнинг асосий методи ҳисобланади. Аудитория машгулотлари эса талабанинг адабиётлар билан ишлаш илмий китоблардан олинган назарий билимларидан келиб чиқиб ҳаётий муаммоларни таҳдил қилиш ишларida унга ташкилий методик кўрсатмалар бериб ундан муваффақиятли фойдаланишга имкон бериши керак.

Ҳақиқатда эса мустақил билим олишнинг қийинлиги сабабли талаба кўпроқ, осонроқ бўлган аудитория машгулотларини афзал билади, бу ерда у билимларни ўқитувчидан олишга интилади. Ана шу қарама-қаршилик сабабли у осон йўлини танлаган бўлади ва у ўз кучига ишониб қизиқиб меҳнат қилишга ўрганган бўлиши мумкин бўлган тайёргарлигидан анча орта қолган бўлиб чиқади. Мана шунинг учун сиртқи таълим талабаларининг ўзлаштиришлари нисбатан пастроқ бўлиб чиқади.

Мазкур қарама-қаршиликни йўқотишнинг йўли борми? Унга жавоб топиш учун мустақил ўқишини психологик нуқтаи назардан ўрганиб чиқиш ва қўйидаги саволларга жавоб топиш зарур. Унинг самарадорлигини қандай шароитларда тўпланишига bogлиқ ва қандай қилиб фанни ўзлаштиришни юқори даражада қизиқарли, самарали фаолият натижасида эришиладиган қилиши мумкин! Бу масала сиртқи таълим тизими олдида айниқса кескин турибди.

Бу саволга жавоб толиш учун мустақил билим олиш фаолиятини психологик назарияси нуқтаи назаридан ўқув фаолияти сифатида таҳдил қилиш керак.

Фаолиятнинг сабаблари мақсад восьита ва натижалари фаолиятнинг тузилиши ана шу ҳамма компонентлари айнан психологик мазмунга эга, чунки фаолиятни субъект томонидан ифодалайди, у ўзининг қайси эҳтиёжларини қондириши учун ўз олдига мақсадни қўяди, қўйилган мақсадга эришиш учун қандай восьиталардан фойдаланади ва қандай натижага эришади.

Талабаларнинг фаолият субъектлари сифатида мақсадлари турлича бўлса, унда бу сабабларини фарқ қилишини англатади, унга қараб инсон фаолиятини қайси йўл билан бажаришига bogлиқ бўлиб, демак натижалар ҳам турли бўлади. Сабаби ва мақсадлари қандай бўлса, одатда ўқув фаолиятнинг натижалари, яъни ўқув материалларини ўзлаштириш сифати ҳам шундай бўлади.

Фаолиятда сабабнинг ўрни, мазмунига янада кўпроқ қарайдиган бўлсак, унинг орқасида фаолият предметига, фаолиятнинг ўзига ва унинг натижаларига яширинган шахснинг муносабатига, асосийси унинг ижтимоий мазмунига, бу фаолият

шахсан менга фаолият субъекти сифатида нима учун кераклигини аңглашададир.

Сиртқи таълимда таҳсил олаёттан талабалар фан асослари бўйича керакли материалларни адабиётлар билан мустақил ишлани орқали амалга оширадилар.

Хулоса ўрнида, шунни айтиш мумкин-ки, таълимнинг ҳар иккала турида ҳам ўзига хос билимлар манбай берилади ва қўлга киритилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пайдевори. -Т.: «Ўзбекистон» 1997.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. -Т.: «Ўзбекистон» 2000.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. -Т.: «Ўзбекистон» 2001.
4. Активные методы обучения педагогов и руководителей учреждений образования. Тезисы докладов. -Пермь, 1993.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. -М., 1998-376 с.
6. Бадмаев Б.Ц. Психология: как ее изучить и усвоить.-М., 1997.- 256 с.
7. Бадмаев Б.Ц. Психология и методика ускоренного обучения.- М., 1998.-272 с.
8. Бадмаев Методика преподавания психологии М.: 2001.
9. Введение в психологию: Учебник для высш.школы/Под общ.ред.А.В.Петровского,-М., 1996. -493 с.
10. Возрастная и педагогическая психология: Учеб.пособие для институтов /Под ред. М.В.Гомезо и др. -М., 1984. - 256 с.
11. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука. Избр. психологические труды. -М.: Воронеж, 1998. - 480 с.
12. Гальперин П.Я., Талызина Н.Ф. Формирование знаний и умений на основе теории поэтапного усвоения умственных действий. - М.: 1968.
13. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. - М.: 1996. - 336 с.
14. Давлетшин М.Г. Ҳозирги замон мактабининг ўқитувчилиси психологияси. -Т.: «Ўзбекистон» 1999.
15. Давлетшин М.Г., Жалилова С.Х. Олий мактабда таълим жараёни самарадорлигининг психологик томонлари. -Т.: 2001.
16. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. -М.: 1972. - 424 с.
17. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учеб.пособие для студентов высш.пед.учеб.заведений -Ростов-н/Д.: 1997. - 476 с.
18. Ильясов И.И. Обучение студентов деятельности учения //Формирование учебной деятельности студентов. - М.: 1989. - С. 35-68.
19. Климов Е.А. Психология: Учебник для школы. -М.: 1997. -287 с.
20. Ляудис В.Я. методика преподавания психологии. -М.: 1989.- 77 с
21. Ляудис В.Я. (ред). Формирование учебной деятельности студентов. -М.: 1989. - 240 с.
22. Нишонова З.Т. Олий мактаб психологияси. -Т.: 2003.

23. Немов Р.С. Психология: Учебник: В 3 кн. Книга 1. Общие основы психологии. -М.: 1998. -688 с.
24. Немов Р.С. Психология. Книга 2. Психология образования. -М.: 1998. -608 с.
25. Панибратцева З.М. Методика преподавания психологии. -М.: 1971. -152 с.
26. Рухиева А.Х. Психологические особенности самоуправления учебной деятельностью студентов. Автореферат. Дис. Т.: 1993.
27. Тализына Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. -М.: 1984. -344 с.
28. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. Учебн.пособие. -М.: 1998. -288 с.
29. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах. -М.: Воронеж, 1995. -416 с.
30. Эсаулов А.Ф. Активизация учебно-познавательной деятельности студентов. -М.: 1982. -223 с.
31. Гозиев Э.Г. Олій мактаб психологияси. «Үқитувчи» -Т.: 1997.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	4
Психология фанларини ўқитиш методикаси фанининг предмети.....	5
Шарқ алломалари асарларида ўқитиш усуллари.....	9
Ўзбекистон психологлари тадқиқотларида ўқитиш муаммолари.....	14
Ўқитувчи касбининг психологик хусусиятлари.....	17
Талабалар ўқув фаолияти психологияси.....	24
Психологияда дарс ўтиш методдари.....	33
Ўқув фаолиятини ташкил этиши шакллари.....	40
Ўқитишнинг интерфаол методдари.....	46
Педагогика олий ўқув юртларида психология ўқитиш методикасининг умумий масалалари.....	61
Психология назарий ва амалий фан сифатида.....	76
Назарий психологияни ўқитишнинг методик хусусиятлари.....	82
Умумий психологияни ўқитишнинг методик хусусиятлари.....	91
Ёш ва педагогик психологияни ўқитишнинг методик хосликлари	109
Юридик психологияни ўқитишнинг методик хусусиятлари.....	114
Тиббиёт психологиясини ўқитишнинг мазмуни.....	119
Ижтимоий психологияни ўқитишнинг методик усуллари.....	136
Талабалар ўқув машгулотларини назорат қилиш ва тартибга келтириш.....	146
Талабалар ўқув фаолиятининг коррекцияси.....	151
Талабалар мустақил ишларини бошқариш.....	155
Сиртқи таълимдә психологик адабиётлар билан мустақил ишлашнинг хусусиятлари.....	167
Адабиётлар рўйхати	172

76 — буюртма 1000 нусха. Ҳажми 10,1 б.т.
2006 йил 29 декабрда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида
нашр қилинди.

